

e-ISSN 2687-6159

Cilt:3 - Sayı:2  
Aralık - 2021



# İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi



Journal of Economic and  
Administrative Approaches



# İKTİSADİ VE İDARİ YAKLAŞIMLAR DERGİSİ

e-ISSN 2687-6159



**THE JOURNAL OF ECONOMIC AND  
ADMINISTRATIVE APPROACHES**

**İKTİSADİ VE İDARİ YAKLAŞIMLAR DERGİSİ**  
**THE JOURNAL OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE**  
**APPROACHES**

**e-ISSN 2687-6159**

**Yıl - Cilt -Sayı**  
Year - Volume- Number

2021 - 3- 2

**İİBF Adına Sahibi**  
Owner on Behalf of FEAS

Prof. Dr. Mete Cüneyt OKYAR

**Editör**  
Editor in Chief

Doç. Dr. Emre Esat TOPALOĞLU

**Editör Yardımcısı**  
Editorial Assistant

Dr. Öğr. Üyesi Dilek ÇELİK

**Yönetim Yeri / Head Office**

Şırnak Üniversitesi

İİBF Fakültesi Dekanlığı

**Adres / Address**

Yeni Mahalle Cizre Caddesi Mehmet Emin  
Acar Kampüsü 73000 ŞIRNAK

**Telefon / Telephone**

(0486) 216 40 08 – 1201

**Web**

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jeaa>

**Baskı / Printing**

E-printing

**Dizinler/Indexes**

ASOS İndeks, İdealonline, ESJI (Eurasian  
Scientific Journal Index)

**Aralık / December – 2021**

# İKTİSADİ VE İDARİ YAKLAŞIMLAR DERGİSİ ADINA SAHİBİ

**Prof. Dr. Mete Cünety OKYAR**  
mcuneytokyar@sirnak.edu.tr  
Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

## EDİTÖR

**Doç. Dr. Emre Esat TOPALOĞLU**  
emresatopal@hotmail.com  
Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimleri Fakültesi

## EDİTÖR YARDIMCISI

**Dr. Öğr. Üyesi Dilek ÇELİK**  
dilekcelik@sirnak.edu.tr  
Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

## ALAN EDİTÖRLERİ

**Dr. Öğr. Üyesi Sıddıka AKDENİZ**  
sakdeniz@sirnak.edu.tr  
Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

**Dr. Öğr. Üyesi Osman ÖZDEMİR**  
Osmanozdemir03@hotmail.com  
Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

**Dr. Öğr. Üyesi Dilek ÇELİK**  
dilekcelik@sirnak.edu.tr  
Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

## YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ali DERAN	Tarsus Üniversitesi
Prof. Dr. Arzdar KİRACI	Siirt Üniversitesi
Prof. Dr. Hayriye ATİK	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin YÜCEOL	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ	Şırnak Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan EGE	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Turhan KORKMAZ	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal SOLAK	Manas Üniversitesi
Doç. Dr. Cihan YÜKSEL	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Esra DİK	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim HÜSEYİNİ	Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan ŞAHİN	Tarsus Üniversitesi
Doç. Dr. Tuncay Turan TURABOĞLU	Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kemaleddin ERYEŞİL	Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem ÖZEN	Şırnak Üniversitesi

## BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülkadir BULUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇELİK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ŞAHİN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Aykut BEDÜK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Bahar BURTAN DOĞAN	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Baki YILMAZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Burcu ÖZCAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Doğan UYSAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hacer TUĞBA EROĞLU	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ	Şırnak Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan PEKER	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Murat ÇEMREK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Murat ERCAN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Erkan ÜYÜMEZ	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Osman OKKA	Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Rahmi YAMAK	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Selami SEZGİN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan Turan DEMİREL	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan TUNCEL	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Esra Banu SİPAHİ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Hülya EŞKİ UĞUZ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Şerife ÖZŞAHİN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ekrem Yaşar AKÇAY	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Işıl ARPACI	İnönü Üniversitesi



## SEKRETERYA

**Arş. Gör. Dr. Ayşe ASLAN**

Ayşe.ozler88@gmail.com

Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

**Arş. Gör. Dr. Şahin NAS**

sahinnass@gmail.com

Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

**Arş. Gör. Ahmet TUNÇ**

ahmettunc@sirnak.edu.tr

Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

**Arş. Gör. Ceyhan ERENER**

ceyhancerener@hotmail.com

Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

**Arş. Gör. Erol KÖYÇÜ**

erol.koycu@hotmail.com

Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

**Arş. Gör. Mehmet Nazım UYGUR**

mn\_uygur@hotmail.com

Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi (İİYD), Sosyal Bilimler alanında yapılmış araştırma makalesi, derleme, kitap eleştirisi, vaka sunumu vb. çalışmaların yer aldığı uluslararası, hakemli akademik bir e-dergidir. Dergi Türkçe ve İngilizce dillerinde makale kabul etmekte olup yayın kurulu kararıyla diğer dillerde de yayınlar kabul etmektedir.

İİYD, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda 2 defa yayınlanmaktadır. Makalelerin sorumluluğu yazar veya yazarlara aittir. Makalelerin yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Öncesinde kongre, sempozyum, panel vb. bilimsel toplantılarda sunulmuş; ancak yayımlanmamış bildirimler ile lisansüstü tezlerden üretilmiş çalışmalar da yayına kabul edilmektedir.

İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisine sunulan bilimsel çalışmaların benzerlik oranı en fazla % 20 olmalıdır. Yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin benzerlik oranı araştırmasında “*iThenticate*” veya “*Turnitin*” programlarından biri kullanılmalıdır. Dergimizin yazım kuralları, DergiPark portalındaki <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jcaa> web sayfasında yer almaktadır.

T.C. Şırnak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığınca yayımlanan İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi, ASOS (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi), İdealonline ve ESJI (Eurasian Scientific Journal Index) tarafından endekslenen uluslararası, hakemli bir e-dergidir.

**ASOS**  
indeks

 **idealonline**

**ESJI** Eurasian  
Scientific  
Journal  
Index  
[www.ESJIndex.org](http://www.ESJIndex.org)

## İÇİNDEKİLER / CONTENTS

<p><b>Ayşe ASLAN</b> Çalışanların İş Becerikliliğinin İşten Ayrılma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Birey-Örgüt-Uyumunun Aracı Rolü The Mediator Role of Person-Organization-Fit in the Relationship between Employees's Job Crafting and Intention to Leave</p>	1-21	Araştırma Makalesi
<p><b>Burak İYİEKİCİ</b> Milli Mücadele Döneminden Cumhuriyete Kemalizmin Aydınlanmacı ve Laisist Söyleminin Dönüşümü The Transformation of Kemalism's Pro-Enlightenment and Laicist Discourse From National Struggle Period to Turkish Republic</p>	22-40	Araştırma Makalesi
<p><b>Leyla ÇİFTÇİ</b> Yeni Kamu İşletmeciliği ve Türk Eğitim Sistemi: Hükümet Programları Üzerine Bir İnceleme New Public Management and The Turkish Education System: A Review on Government Programs</p>	41-54	Araştırma Makalesi
<p><b>Bilge Kağan ŞAKACI</b> <b>Onur KULAÇ</b> İnsan-Doğa İlişkisi: Hacı Bektaş Veli'nin Makalat'ının İncelenmesi The Human-Nature Relationship: An Analysis Of Hacı Bektaş Veli's Makalat</p>	55-65	Araştırma Makalesi
<p><b>Abdul KHATİR</b> <b>Burcu GÜVENEK</b> The Effects of FDI and Remittances on The Economic Growth of Selected SAARC Countries DYY ve İşçi Havalelerinin Seçilmiş SAARC Ülkelerinin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkileri</p>	66-76	Araştırma Makalesi
<p><b>Serdar YAMAN</b> Bankalara Özgü Faktörlerin Banka Karlılığına Etkisi: Türkiye Bankacılık Sektörü Üzerine Panel Veri Analizi The Effects of Bank Specific Factors on Banks Profitability: Panel Data Analysis on Turkish Banking System</p>	77-100	Araştırma Makalesi
<p><b>Murat KARA</b> <b>Yusuf KURT</b> Cinsiyet ve Mesleki Deneyim Açısından Muhasebe Meslek Mensuplarının Tükenmişlik Düzeyleri: Van İli Örneği Burnout Levels of Accounting Professionals in Terms of Gender and Professional Experience: Van City Example</p>	101-110	Araştırma Makalesi
<p><b>Dicle ÖZCAN ELÇİ</b> Covid-19 Geçiren Bireylerin Damgalanma Deneyimleri Stigma Experiences of Individuals Who Have Had Covid-19</p>	111-130	Araştırma Makalesi
<p><b>Gazal CENGİZ</b> Sürdürülebilir Tüketim Ekseninde Sürdürülebilir Moda Pazarlaması Uygulamaları Sustainable Fashion Marketing Practices in the Framework of Sustainable Consumption</p>	131-144	Araştırma Makalesi



Aslan, A. (2021). Çalışanların İş Becerikliliğinin İşten Ayrılma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Birey-Örgüt-Uyumunun Aracı Rolü. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 1-21.

## ÇALIŞANLARIN İŞ BECERİKLİLİĞİNİN İŞTEN AYRILMA NİYETLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE BİREY-ÖRGÜT-UYUMUNUN ARACI ROLÜ

The Mediator Role of Person-Organization-Fit in the Relationship between Employees's Job Crafting and Intention to Leave

Ayşe ASLAN<sup>1</sup>

### ÖZET

Mevcut araştırmanın amacı, çalışanların iş becerikliliği ile işten ayrılma niyetleri arasında kişi-örgüt uyumunun aracı rolünü incelemektir. Bu doğrultuda, çalışanların iş becerikliliğinin ve kişi-örgüt uyumunun; işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisinin test edilmesinin yanı sıra, çalışanların iş becerikliliğinin, kişi-örgüt uyumu üzerindeki etkisi de incelenecektir. Araştırma evrenine Şırnak ilinde görev yapan kamu ve özel sektör çalışanları dahil edilmiştir. Anket yöntemiyle 429 adet veri elde edilmiştir. Sonuçlara göre, çalışanların iş becerikliliği kişi-örgüt uyumunu pozitif yönde etkilerken, işten ayrılma niyetini negatif yönde etkilemektedir. Benzer şekilde, kişi-örgüt uyumun da işten ayrılma niyetini negatif yönde etkilemektedir. Bunlara ek olarak, iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide kişi-örgüt uyumunun kısmi aracı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırma kapsamında işletme yöneticilerine, kişi-örgüt uyumunu arttırmada ve işten ayrılma niyeti gibi örgütler açısından olumsuz sonuçların iyileştirilmesinde, olumlu örgütsel ve bireysel iş sonuçlarının pekiştirilmesinde önemli rol üstlenen ve en önemlisi rekabet avantajı kazanılmasında önemli bir faktör olarak değerlendirilen iş becerikliliği davranışlarını çalışanlarının sergilemeleri yönünde teşvik etmeleri önerilebilir. Yöneticilere sunulan diğer bir önemli önerisi ise örgütlerinde destekleyici örgüt kültürünü benimsemeleridir. İleride yapılacak çalışmalarda, iş becerikliliği kavramının olası sonuçlarının daha derinlemesine incelenebilmesi için iş becerikliliği kavramının bireysel ve örgütsel sonuçlarının bireysel, durumsal, örgütsel ve motivasyonel faktörleri dikkate alacak şekilde incelenmesi önerilebilir.

**Anahtar Kelimeler:** İş becerikliliği, Kişi-Örgüt-Uyumu, İşten Ayrılma Niyeti, Aracı Değişken Etkisi

### ABSTRACT

The aim of the present study is to investigate the mediating role of person-organization-fit in the relationships between employee's job crafting and intention to leave. In this direction, the effect of employee's job crafting behaviors and person-organization-fit on their intention to leave will be tested, as well as, the effect of employee's job crafting behaviors on the person-organization fit will be examined. Public and private sector employees working in Şırnak, were included in the research population. 429 data were obtained with the questionnaire method on a voluntary basis. According to the results, while

<sup>1</sup> Arş. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-5742-8938, ayseaslan@sirnak.edu.tr

*the job crafting positively affects person-organization-fit, it negatively affects the intention to leave. Similarly, person-organization-fit negatively affects intention to leave. In addition, it has been determined that person-organization-fit has a partial mediating effect on the relationship between job crafting and turnover intention. Within the scope of this research, some suggestions can be given to managers to encourage their employees to exhibit job crafting behaviors, which play an important role in increasing person-organization-fit, improving negative results for organizations such as intention to leave, reinforcing positive organizational and personal outcomes and most importantly, which is considered as an important factor in gaining competitive advantage. Another important suggestion given to the managers is to adopt a supportive organizational culture in their organizations. In future studies, it may be suggested to examine the individual and organizational consequences of job crafting, taking into account individual, situational, organizational and motivational factors in order to examine the possible consequences of the concept of job crafting in more depth.*

**Keywords:** Job Crafting, Person-Organization-Fit, Intention to Leave, Mediator Effect

## GİRİŞ

Örgütler, sürekli değişen iş dünyasında hayatta kalmak ve ilerlemek için yoğun rekabet baskısı altındadır. Bu gerekçeyle örgütler, çalışanlarının enerjik, işlerine adanmış olmalarını ve işlerine tam anlamıyla ilgilenmelerine her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Çünkü insan kaynaklarının kalitesi, özellikle belirsiz çalışma ortamlarında, örgütlerin başarısı için hayati öneme sahiptir (Lu, Wang, Lu, Du & Bakker, 2014: 142). Bu bağlamda, çalışanların iş ortamlarını değiştirdikleri proaktif bir davranış olan iş becerikliliği kavramı (Demerouti, Bakker & Halbesleben, 2015: 457) örgütlerin rekabet avantajı sağlamalarında önemli bir davranış olarak (Fatmawati, Sidin & Muhammad, 2021: 216) karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, örgütlerin değişen koşullara, durumlara adapte olmalarının ve rakiplerine göre rekabet üstünlüğü sağlamalarının, örgüt ve çalışanları arasındaki oluşturulacak özel bir etkileşime ve uyuma bağlı (Eşitti, 2017: 1) olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca, çalışanların işten ayrılma gibi bir niyetlerinin olmaması da rekabet avantajı sağlamak ve başarılı olmak için göz önünde tutulması gereken konular arasında (Kaygın, Güllüce, Zengin & Bağcıoğlu, 2018: 197) yer almaktadır.

İş becerikliliğine ilişkin teori, insanların bireysel ihtiyaçlarını, tercihlerini ve yeteneklerini, çalışma ortamları kapsamında uyumlu hale getireceklerini öne sürmektedir (Dickson, 2020: 46). Bu kapsamda bir bireyin işi, çalıştığı örgütü, organizasyonu, çalışma grupları ve yöneticisiyle uyumu gibi önemli araştırma alanları ortaya çıkmıştır (Kristof-Brown, Zimmerman, & Johnson, 2005: 282). Bununla birlikte, çalışanların işten ayrılmalarına ilişkin aldıkları kararlar, çalıştıkları organizasyonlar, örgütler ve kurumlar açısından geri dönüşü olmayan maliyetlere neden olduğu (Ghandi, Hejazi & Ghandi, 2017: 189) gerekçesiyle çalışanların işlerinden ayrılma niyetlerini etkileyen faktörlerin neler olduğu sorusu birçok araştırmacının ilgi alanına girmektedir (Firth, Mellor, Moore & Loquet, 2004: 171). Örgütlerde işten ayrılma oranının, personel devir hızının düşürülmesi amacıyla çalışanların işten ayrılma niyetini olumlu veya olumsuz yönde etkileme potansiyeline sahip değişkenlerin araştırılarak incelenmesi giderek daha fazla önem arz etmektedir (Turgut, Bitmiş & Sökmen, 2013: 1).

Çalışanlar tarafından başlatılan işin yeniden tasarlanmasının yani iş becerikliliğinin bireysel ve kurumsal (örgütsel) sonuçlar üzerinde olumlu etkileri (Wang, Demerouti & Bakker, 2016: 12) olduğu kadar olumsuz etkilerinin de olduğu (Roczniewska & Bakker, 2016: 1026) dile getirilmektedir. İş talepleri ve kaynakları teorisine dayandırılan mevcut araştırmada iş becerikliliğinin sonuçlarını inceleyen kavramsal bir model önerilmekte ve test edilmektedir. Bu araştırmanın amacı, çalışanların iş becerikliliği ve işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkide kişi-örgüt uyumunun aracı rolünü incelemektir. Bu doğrultuda,

çalışanların iş becerikliliğinin ve kişi-örgüt uyumunun; işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisi ve çalışanların iş becerikliliğinin, kişi-örgüt uyumu üzerindeki etkisi incelenecektir.

## 1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

### 1.1. İş Becerikliliği

İş becerikliliği kavramı nispeten yeni bir yapı olmasına karşın söz konusu kavramın kökleri iş tasarımı çalışmalarına ve işi daha çok motive eden etmenin ne olduğunu anlamaya çalışan çalışmalara kadar dayanmaktadır (Dvorak, 2014: 12). Çalışanların görevlerini veya iş özelliklerini kendi inisiyatifleri doğrultusunda değiştirdiği (Roczniewska & Bakker, 2016: 1027) iş becerikliliği kavramı, çalışanların kendi işlerini yeniden tasarlamalarına olanak sağlayan işyerindeki proaktif bir davranış (Van den Heuvel, Demerouti & Peeters, 2015: 511) olarak nitelendirilmektedir. İş becerikliliği, çalışanların motivasyonlarını ve enerji düzeylerini düzenlemek ve iş özelliklerini (başka bir deyişle iş talepleri ve kaynaklarını) şekillendirmek için kullandıkları stratejiler (Demerouti, Bakker & Halbesleben, 2015: 457) olarak da kavramsallaştırılmaktadır.

Wrzesniewski ve Dutton (2001) bakış açısına ve JD-R modeline (Demerouti, Bakker, Nachreiner & Schaufeli, 2001; Bakker & Demerouti, 2007; Tims, Bakker & Derks, 2012) dayanarak tanımlaması yapılan ve işlevsel hale getirilen (Demerouti, 2014: 238) iş becerikliliği kavramına ilişkin öne sürülen bakış açılarının karşılaştırılması, yapılan tanımlamalar, amaçları, hedeflenen nokta ve türleri (Wang, Demerouti, & Bakker, 2016: 42) Tablo 1' de gösterilmiştir.

**Tablo 1.** İş Becerikliliğine İlişkin Bakış Açılarının Karşılaştırması

İş becerikliliği bakış açıları	Tanımlama	Amaç ve motivasyon	Hedeflenen Odak Noktası	Türleri
Wrzesniewski & Dutton (2001: 179)	“Bireylerin görevlerinde veya işlerinin ilişkisel sınırlarında yaptıkları fiziksel ve bilişsel değişikliklerdir.”	<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ Kontrolü olduğunu göstermek için</li> <li>✓ Olumlu bir öz imaj yaratmak için</li> <li>✓ Başkalarıyla iletişim sağlamak için</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ Görev sınırları</li> <li>✓ İlişkisel sınırlar</li> <li>✓ Bilişsel sınırlar</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ Göreve ilişkin iş becerikliliği</li> <li>✓ İlişkisel iş becerikliliği</li> <li>✓ Bilişsel iş becerikliliği</li> </ul>
İş talepleri-kaynakları modeli (Tims vd., 2012: 174)	“Çalışanların iş taleplerini ve iş kaynaklarını kişisel yetenekleri ve ihtiyaçlarıyla dengelemek için yapabilecekleri değişikliklerdir.”	<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ Kişi-iş uyumunu geliştirmek için</li> <li>✓ İşe bağlılığı geliştirmek için</li> <li>✓ Sağlığın bozulmasını önlemek için</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ İş talepleri</li> <li>✓ İş kaynakları</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ İşin zorlayıcı olması için zorluklar arama</li> <li>✓ Kaynak arama</li> <li>✓ Talepleri azaltma</li> </ul>
<b>Not:</b> Göreve ilişkin iş becerikliliği, iş taleplerini değiştirmek olarak ele alınabilir. İlişkisel iş becerikliliği ise iş kaynaklarını değiştirmek olarak görülebilir. JD-R bakış açısı, iş becerikliliğinin bilişsel boyutu dışındaki davranışsal bileşene odaklanmaktadır.				

### 1.2. Birey Örgüt Uyumu

Kişi-çevre uyumu, genel olarak, birey ve çalışma ortamı arasındaki uyumluluk olarak tanımlanmakta ve bireyin kişisel özellikleri ile çalışma ortamı uyumlu olduğunda ortaya çıkmaktadır (Kristof-Brown, Zimmerman, & Johnson, 2005: 281). Kişi-örgüt uyumu, çoğunlukla çalışanların bireysel değerleri ile

bir örgütün kültürü arasındaki uygunluk anlamında kullanılırken birey iş uyumu ise, öncelikle bir çalışanın becerileri ve işin talepleri arasındaki uyum anlamında kullanılmaktadır (Cable & De Rue, 2002: 875).

Çalışanın iş özellikleri, çalışanın kişisel ihtiyaçları ve yetenekleriyle uyumlu olduğunda çalışanlar, büyük olasılıkla iyi bir birey-iş uyumu deneyimi yaşarlar (Tims, Derks & Bakker, 2016: 45). Edwards (1991) kişi-iş uyumuna ilişkin iki temel kavramsallaştırmayı ana hatlarıyla belirtmektedir. Birincisi talepler ile yeteneklerin uyumlu olmasıdır ve çalışanların bilgi, beceri ve yeteneklerinin, işin gerektirdiği şeylerle orantılı olmasını ifade etmektedir. Kişi-iş uyumunun ikinci türü ise, ihtiyaç ile ihtiyacın karşılanması arasındaki uyumun sağlanmasıdır ki bu uyum türü ise, çalışanların ihtiyaçları ile işe sağlamış oldukları katkıları ve hizmetleri karşılığında aldıkları ödüller (örn. ücret, yan haklar, eğitim) arasındaki uyumu ifade etmektedir (Cable & De Rue, 2002: 875) ve işin; çalışanın ihtiyaçlarını ve tercihlerini ne ölçüde karşıladığını ifade eder (Tims, Derks & Bakker, 2016: 46) ve dolayısıyla bu tür bir uyum, çalışanların ihtiyaçları, arzuları veya tercihleri; gerçekleştirdikleri işler tarafından karşılandığında ortaya çıkmaktadır (Kristof-Brown, Zimmerman & Johnson, 2005: 284-285).

### 1.3. İşten Ayrılma Niyeti

Personel değişim oranı, bir şirkette belirli bir pozisyonda çalışan ve belirli bir süre sonra bu pozisyondan ayrılan bir çalışan (Yang, Wan & Fu, 2012: 838) ile ilgilidir. İşten ayrılma eyleminin bir ön-göstergesi olan işten ayrılma niyeti (Diktaş & Özgeldi, 2020: 12), bir bireyin yakın gelecekte çalıştığı kurumdan ayrılma olasılığı ile ilgili öznel görüşünü ifade etmektedir (Cho, Johanson & Guchait, 2009: 374; Skelton, Nattress & Dwyer, 2019: 103). İşten ayrılma niyeti, bir çalışanın belirli bir süre içinde işini gönüllü olarak bırakma seçeneği (Zhang, vd., 2020: 2) olarak tanımlandığı gibi çalışanın çalıştığı organizasyondan ayrılma konusunda bilinçli ve kasıtlı bir istekliliği (Tett & Meyer, 1993: 262) veya kararı (Tuzun, 2007: 129) olarak da ifade edilmektedir.

İş görenlerin iş ortamındaki koşullarla ilgili tatminsizliği nedeniyle ortaya çıkan işten ayrılma niyeti (Seyrek & İnal, 2017: 64) üzerinde çalışanların işlerine ve/veya iş deneyimlerine yönelik tutum ve duygularının, önemli bir etkiye sahip olduğu bulgulanmıştır (George & Zakkariya, 2018: 88). Bununla birlikte, çalışanların işten ayrılma niyetlerini etkileyen faktörler arasında pek çok faktör sıralanabilir. Genel olarak bakıldığında insan kaynakları yönetimindeki (İKY) “uygunsuz işe alım süreçleri”, “uygunsuz işe yerleştirme”, “maaş, sosyal haklar ve iş fırsatlarından tatminsizlik duyma”, “işletme personelinin uygunsuz yönetimi” ve “iş stresi ve tükenmişlik” olarak belirtilen beş faktörün çalışanların işten ayrılma niyetleri üzerinde etkisi olduğu belirtilmektedir (Yang, Wan & Fu, 2012: 838).

Bunlara ek olarak, örgüt çevresi, örgütün finansal durumu, örgütte terfi sisteminin olmaması, kazançların adil dağıtılmaması, çalışılan işin özellikleri (işin içeriği, monoton olması, özerklik sağlamaması vs.) gibi birçok unsur işten ayrılma niyetini etkileyebilir (Dalgıç & Türkoğlu, 2018: 789).

İlgili alanyazında işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi olan faktörleri incelemek için stratejik insan kaynakları yönetimi uygulamaları (Kaluç, Kırılmaz & Kırılmaz, 2020); liderlik davranışı (Baltacı, Güçlü & Çeliker, 2014); lider-üye etkileşimi (Şahin, 2011); etik iklim (Tuna & Yeşiltaş, 2014); psikolojik güçlendirme (Kanbur, 2018); işyeri nezaketsizliği (Kanten, 2014); algılanan örgütsel destek (Özdevecioğlu, 2004) iş tatmini (Firth vd. 2004; Arnup & Bowles, 2016); örgütsel bağlılık (Seyrek & İnal, 2017); örgütsel özdeşleşme (Polat & Meydan, 2010); işle bütünleşme (Kartal, İşler & Bilişli, 2015); işe yabancılaşma (Tuna, & Yeşiltaş, 2014); psikolojik sermaye (Erkuş & Fındıklı, 2013); psikolojik dayanıklılık (Ying vd., 2020; Zhang, 2020); örgütsel adalet (Örücü & Özafşarlıoğlu, 2013; Sarrafoğlu & Günsay, 2019); tükenmişlik (Yıldırım, Erul & Kelebek, 2014); iş stresi (Tekingündüz, Top & Seçkin,

2015); örgütsel vatandaşlık davranışı (Çelik & Çıra, 2013) iş-aile çatışması (Çarıkcı & Çelikkol, 2009); iş motivasyonu (Çakar & Ceylan, 2005); duygusal emek (Güzel, Gök & İşler, 2013); performans (Tekingündüz, Top & Seçkin, 2015); İslami yaşam tarzı (Sandıkçı, Boyraz & Mutlu, 2019) örgütsel sessizlik (Sarrafoğlu & Günsay, 2019) gibi etkenler incelenmiştir. Mevcut araştırmada, işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi olabilecek değişkenler olarak iş becerikliliği davranışı ve kişi-örgüt-uyumu dikkate alınacaktır.

#### 1.4. Kavramlar Arasındaki İlişkiye Yönelik Literatür Taraması

Çalışanların kendilerine özgü çıkarları ve değerleriyle uyumlu olacak şekilde, çalışma uygulamalarını şekillendirmek için kullanılan ve gayri resmî bir süreç olarak ifade edilen iş becerikliliği; (Yeşiltaş, 2021: 207) bir işin, kişinin yetenek ve ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesiyle ilgili olduğundan çalışanların kişi-iş uyumlarını arttırabilir (Lu vd., 2014: 144). İş becerikliliği; çalışanın işi ile benimsediği değerleri, bireysel ihtiyaçları ve yetenekleri daha uyumlu hale getirmekte, çalışanın içsel motivasyonunu arttırmakta ve kişi-iş uyumunu yükselterek işi çalışan açısından daha anlamlı kılmaktadır (akt: Seçkin, 2019: 893).

JD-R modeli çerçevesini kullanan Tims ve Bakker (2010), iş becerikliliği davranışı sergileyen çalışanların, yaptıkları değişikliklerin; kişi-iş uyumunu ve iş motivasyonunu iyileştirmeyi amaçladıklarını savunmaktadır (akt: Wang, Demerouti & Bakker, 2016: 14). Tims ve Bakker (2010: 18) ayrıca iş becerikliliğinin bireyler için olumlu sonuçları (kişi-iş uyumunu ve işin anlamını artırma, iş tatmini ve işe katılım düzeyini artırma gibi) beraberinde getirdiği gibi örgüt için de olumlu sonuçlara (bağlılığın artması, yüksek performans ve personel devir oranını azaltma gibi) yol açacağını önermektedir. Holcombe, (2016) iş becerikliliği ve iş tasarımı özelliklerinin, pozitif örgütsel sonuçları (içsel motivasyon, kişi-iş uyumu, uyarlanabilir performans) öngörebileceği başka bir deyişle etkileyebileceğini bulgulamıştır.

Kerse (2018) iş becerikliliği ve boyutları ile kişi-iş uyumu arasında pozitif bir ilişki olduğunu ve genel olarak iş becerikliliğinin kişi-iş uyumunu pozitif yönde etkilediğini bulgulamıştır. Boyutlar açısından bakıldığında ise göreve ilişkin iş becerikliliği ve bilişsel iş becerikliliğinin kişi-iş uyumunu pozitif yönde etkilediğini ancak, ilişkisel iş becerikliliğinin kişi-iş uyumunu etkilemediği sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde, Sözbir ve Ergeneli (2019: 3409) iş becerikliliğinin talep ve yetenek uyumsuzluğunu ortadan kaldırmaya yardım edeceğini bu sayede kişi-örgüt uyumunun artacağını ileri sürmektedir. Araştırmalarının sonucunda ise öngördükleri gibi iş becerikliliği ve kişi iş uyumu arasında pozitif bir ilişki olduğunu ve iş becerikliliğinin kişi-örgüt uyumunu pozitif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Tims, Derks ve Bakker (2016) çalışmasında iş kaynaklarını arttıran, iş taleplerini zorlayan ve engelleyici iş taleplerini azaltan çalışanların; kişi-iş uyumu düzeylerinin daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular, bireylerin iş taleplerini ve iş kaynaklarını düzenleyerek proaktif bir şekilde kişi-iş uyumunu optimize edebileceklerini ve sonuç olarak işlerini daha anlamlı bir şekilde deneyimleyebileceklerini göstermektedir (Tims, Derks & Bakker, 2016: 44). Lu ve arkadaşları (2014: 144) çalışmasında iş becerikliliği teorisi ve Yu (2009) çalışmasında genişletilen kişi-iş uyumu modelini birleştirmiştir. Böylece, bir örgütte daha iyi bir kişi-iş uyumu elde etmek için çalışma ortamındaki değişikliklere odaklanılarak iş becerikliliği davranışının önemli bir faktör olacağını önermişlerdir.

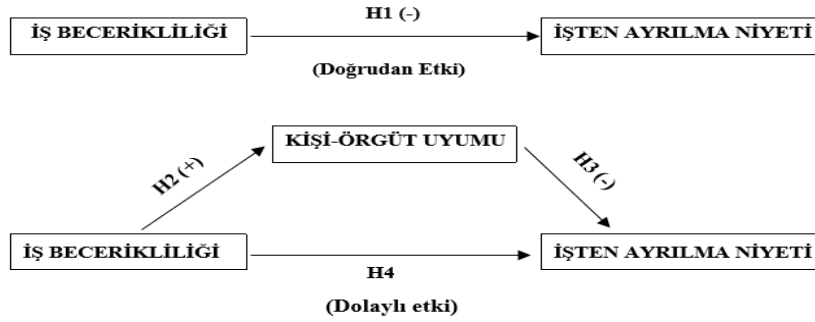
Kişi-iş uyumu ile ilgili yapılan araştırmalar ise, çalışanların kendileriyle işleri arasında daha fazla uyum olduğunu gördüklerinde, işlerinin daha anlamlı olduğunu düşünmekte, çalıştıkları organizasyonlarında ise iş performansları ve iş tatminleri artmakta, bu durum örgütlerinde kalıcı olup olmayacaklarını etkilemekte ve örgütlerinde daha fazla kalmaktadırlar (Berg vd., 2013: 14). İlgili alanyazında Dalgıç &

Türkoğlu (2018) iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasında negatif bir ilişkinin olduğunu ve iş becerikliliğinin çalışanların işten ayrılma niyetini negatif yönde etkilediği sonucu ortaya koyarken Leana Appelbaum ve Shevchuk (2009: 1183) çalışmasında iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasında bir ilişki olmadığı sonucunu paylaşmıştır. Öte yandan, Karatepe ve Eslamlou (2017) ise yapısal iş kaynaklarını artırma, sosyal iş kaynaklarını artırma, merak uyandırıcı talepleri artırma boyutları ve işten ayrılma niyeti arasında negatif bir ilişki olduğunu ancak iş becerikliliğinin işten ayrılma niyetini etkilemediğini ve iş becerikliliğinin işe bağlılık aracılığıyla işten ayrılma niyetini azalttığı sonucunu bulmuştur. Bunlara ek olarak, kendileri ile örgütleri arasında uyum olmadığını düşünen çalışanlar ise işlerinden ayrılma niyetini benimseyeceklerdir. Nitekim, Behram ve Dinç (2014); Tugal ve Kılıç (2015); Çalışkan ve Pekkan (2019); Karamanlioğlu ve arkadaşları (2019) çalışmalarında birey-örgüt uyumunun işten ayrılma niyetini negatif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

## 2. YÖNTEM

### 2.1. Araştırma Modeli

Mevcut araştırmanın amacı, çalışanların iş becerikliliği ile işten ayrılma niyetleri arasında kişi-örgüt uyumunun aracı rolünü incelemektir. Bu çerçevede, çalışanların iş becerikliliğinin ve kişi-örgüt uyumunun; işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisi ile çalışanların iş becerikliliğinin, kişi-örgüt uyumu üzerindeki etkisi incelenecektir. Literatüre dayanarak oluşturulan araştırma modeli Şekil 1' de dir.



Şekil 1. Araştırma Modeli

Şekil 1' de görülen araştırma modeline ilişkin araştırmanın hipotezleri şu şekilde belirtilmiştir:

**H1.** Çalışanların iş becerikliliğinin işten ayrılma niyeti üzerinde negatif etkisi vardır.

**H2.** Çalışanların iş becerikliliğinin kişi-örgüt uyumu üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

**H3.** Kişi-örgüt uyumunun işten ayrılma niyeti üzerinde negatif bir etkisi vardır.

**H4.** Çalışanların iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasında kişi-örgüt uyumunun aracı değişken etkisi vardır.

### 2.2. Araştırma Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın saha çalışması Şırnak ilinde çalışan kamu personelleri ve özel sektör çalışanları araştırma kapsamına alınmıştır. Bu kapsamda, memur, öğretmen, akademisyen, sağlık ve güvenlik personeli, banka çalışanı gibi meslek gruplarında çalışanlara önce kolayda ve kartopu örneklem yoluyla ulaşılmıştır. Araştırmaya 512 gönüllü çalışan katılmıştır. Ancak 83 anketten bazıları bütün maddeleri



aynı işaretlediğinden veya bazı soruları yanıtlamadığından analize dahil edilmemiştir. Sonuç itibariyle 429 çalışana ilişkin veri analizlerde kullanılmıştır.

Alanyazında araştırmalarda gerekli örneklem büyüklükleri için çeşitli kıstaslar vardır. Özellikle, faktör analizi için örneklem büyüklüğünün en az 300 olması önerilmekle (Worthington & Whittaker, 2006: 817) birlikte Kline (2005) ise doğrulayıcı faktör analizi kapsamında,  $N=örneklem\ büyüklüğü$ ,  $q=tahmin\ edilen\ parametre\ olmak\ üzere$ ;  $N:q$  değerlerinin 10:1 ile 20:1 aralığında olması gerektiğini önermektedir (Kline, 2005:111; Hair vd., 2010:101). Bu araştırmada elde edilen örneklem boyutu 429' dur ve araştırmadaki değişkenleri ölçmek için toplam 33 parametre kullanılmıştır. Bu çerçevede  $429/33=13$  olduğu hesaplanmıştır ve gerekli şartları sağladığı görülmektedir.

Veri analizinde kullanılan 429 çalışanın %57,1'i kadın, %42,9'u erkek, %40,8'i bekar iken %59,2'si ise evli çalışanlardan oluşmaktadır. Katılımcıların, %17,7'si memur, %14'ü öğretmen, %13,5'i banka çalışanı, %12,1'i akademisyen, %11,7'si güvenlik personeli, %10,3'ü sağlık personeli ve %20,7'si ise diğer meslek gruplarında (antrenör, sportif eğitim uzmanı, garson, temizlik personeli vb.) çalışmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu (%41,7'si) 30-39 yaş aralığında iken, %24,7'si 30 yaşından küçük, %18,2'si 40-49 yaş aralığında ve %15,4'ü ise 50 yaşından büyük çalışanlardan oluşmaktadır. Mesleki deneyimleri incelendiğinde, %35,9 oranında çalışanın 6-10 yıl arasında mesleki deneyime sahip olduğu, %29,1 oranında çalışanın 11-15 yıl arasında mesleki deneyimi olduğu, %23,1 oranında çalışanların 1-5 yıl arasında mesleki deneyimi olduğu ve %11,9 oranında çalışanın 16 yıl ve üzeri deneyime sahip olduğu görülmüştür. Bununla birlikte 429 katılımcının %60, 6'sı devlet tarafından istihdam edilirken %39,4'ünün istihdamı özel sektör tarafından gerçekleştirilmektedir.

### 2.3. Veri Toplama Araçları

Katılımcıların iş becerikliliği, örgüt ve işiyle uyumu, iş tatmini ve işten ayrılma niyetlerini ölçmek üzere kullanılan ölçüm araçlarına ilişkin bilgiler Tablo 2' de gösterilmiştir. Katılımcıların ankete yer alan bütün ifadelerde 5'li Likert tipi ölçek (1= Kesinlikle katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum ve 5=Tamamen katılıyorum) kullanılmıştır. Araştırmaya ilişkin veri kesitsel zaman aralığında (01.04.2021-15.06.2021) toplanmıştır.

**Tablo 2.** Araştırmada Kullanılan Ölçüm Araçları

Değişkenler	Boyutlar	Geliştirilenler ve Güvenirlik değerleri	Ölçeği kullananlar Güvenirlik değerleri	Madde-Boyut
İş Becerikliliği	Yapısal İş Kaynaklarını Artırma	Tims, Bakker & Derks (2012) $\alpha=0,82$	Kerse (2019a);Kerse (2019b) $\alpha=0,798$ $\alpha=0,792$	5 madde
	Engelleyici İş Taleplerini Azaltma	Tims, Bakker & Derks (2012) $\alpha=0,79$	Kerse (2019a); Kerse (2019b) $\alpha=0,734$ $\alpha=0,705$	6 madde
	Sosyal İş Kaynaklarını Artırma	Tims, Bakker & Derks (2012) $\alpha=0,77$	Kerse (2019a); Kerse (2019b) $\alpha=0,759$ $\alpha=0,750$	5 madde
	Merak Uyandırıcı İş Taleplerini Artırma	Tims, Bakker & Derks (2012) $\alpha=0,75$	Kerse (2019a); Kerse (2019b) $\alpha=0,806$ $\alpha=0,813$	5 madde
	Genel iş becerikliliği (Bütün madde toplamı)	Tims, Bakker & Derks (2012)	Kerse(2019a); Kerse (2019b) $\alpha=0,920$ $\alpha=0,908$	21 madde
Kişi-Örgüt ve Kişi İş Uyumu	Kişi-Örgüt Uyumu (Değer uyumu)	Cable & De Rue, (2002) $\alpha=0,91$ ve $\alpha=0,92$	Behram & Dinç (2015) $\alpha=0,899$	3 madde
	Gereksinim-Karşılama Uyumu	Cable & De Rue, (2002) $\alpha=0,89$ ve $\alpha=0,93$	Behram & Dinç (2015) $\alpha=0,921$	3 madde
	Talep-Yeterlik Uyumu	Cable & De Rue (2002) $\alpha=0,89$ ve $\alpha=0,84$	Behram & Dinç (2015) $\alpha=0,830$	3 madde
İşten Ayrılma Niyeti		Camman, Fichman, Jenkins & Klesh (1979) $\alpha=0,83$	Ülbeği, Özgen & Özgen, (2014) $\alpha=0,94$	3 madde Tek boyut

## 2.4. Veri Analizi ve Bulgular

Araştırmada verinin normal dağılıma uygun olup olmadığını test etmek için çarpıklık ve basıklık (Hair vd., 2010: 71) değerlerine bakılmıştır. Ölçüm araçlarının çarpıklık değeri 0,118 iken basıklık değerinin 0,235 olduğu görülmüştür. Söz konusu değerler, -1 ile +1 arasında değer aldıkları tespit edildiğinden mevcut verinin normal dağılımdan aşırı derecede sapmadığı (Çokluk, vd., 2012: 16) çıkarımı yapılabilir. Ölçeklerin güvenilirlik, keşfedici faktör, korelasyon ve regresyon analizleri SPSS 26.00 programı ile doğrulayıcı faktör analizi ise AMOS 24.00 programı kullanılarak yapılmıştır. AMOS programında değişkenler arasındaki parametre tahmininde yapısal eşitlik modellemesinde maksimum olabilirlik kestirim yöntemi kullanılmıştır. Çünkü, söz konusu yöntem, en yaygın (Chou & Bentler, 1995: 38) kullanılan yöntemdir. Ölçeklerin güvenilirlik, faktör analizleri ve yapı geçerliliğine (AVE ve CR) ilişkin değerler Tablo 3’ te gösterilmiştir.

**Tablo 3.** Ölçüm Araçlarının Güvenilirlik, Faktör ve Yapı Geçerliliği Analizleri

Değişken	Boyut	Madde	KF	DF	Açık.var	Cronbach Alpha	AVE	CR	Ölçek Tamamı için Kmo; X <sup>2</sup> ; Sd; α; AVE, CR				
İş Becerikliliği	Engelleyci İş Taleplerini Azaltma	EİTA6	,869	,896									
		EİTA4	,851	,926									
		EİTA3	,850	,903	%24,156	0,955	0,78	0,95					
		EİTA5	,842	,896									
		EİTA2	,839	,852									
		EİTA1	,813	,811									
	Sosyal İş Kaynaklarını Arttırmak	SIKA4	,887	,885									KMO=0,886 χ <sup>2</sup> = 670,896 s.d.= 190 p=0,000  Toplam Açıklanan Varyans:%77,830  Ölçeğin 20 maddesi Alpha (α): 0,923 AVE: 0,72 CR: 0,98
		SIKA2	,884	,874									
		SIKA3	,874	,858	%19,361	0,919	0,71	0,92					
		SIKA5	,824	,793									
	SIKA1	,799	,793										
	Yapısal İş Kaynaklarını Arttırma	YIKA3	,837	,899									
		YIKA5	,828	,784									
		YIKA4	,799	,785	%18,117	0,899	0,67	0,91					
		YIKA2	,794	,917									
YIKA1	,699	,703											
Merak Uyandırıcı İş Taleplerini Arttırmak	MUITA5	,868	,939										
	MUITA1	,859	,922	%16,196	0,912	0,70	0,90						
	MUITA4	,842	,740										
	MUITA2	,792	,724										
Gereksinim-Karşılama Uyumu	GKU1	,883	,887										
	GKU2	,861	,901	%28,751	0,935	0,83	0,94						
	GKU3	,854	,943										
Kişi-Örgüt Uyumu (Değer uyumu)	KDU1	,852	,777										
	KDU3	,846	,824	%26,503	0,846	0,65	0,85						
	KDU2	,806	,820										
Talep-Yeterlik Uyumu	TYU2	,849	,852										
	TYU1	,830	,743	%25,450	0,835	0,64	0,84						
	TYU3	,700	,792										
İşten Ayrılma Niyeti	IAN2	,937	,910										
	IAN1	,933	,875	%89,715	0,923	0,80	0,92						
	IAN3	,924	,899										

Tablo 3’ te, araştırmada kullanılan ölçüm araçlarının KMO değerleri 0,762 ile 0,886 arasında değer aldığı görülmektedir. Görüldüğü üzere, KMO değerleri Leech, Barrett ve Morgan’ın (2005) önerdiği 0,50 ve 0,70 değerlerinden daha büyüktür. Bu kıstasa dayanarak, veri setinin faktör analizi için yeterli büyüklükte olduğu tespit edilmiştir. Barlett küresellik testine ilişkin Ki-kare değerine ilişkin anlamlılık

değeri  $p=0,00<0,05$  olduğundan veri setinin çok değişkenli normal dağılımdan geldiği (Çokluk vd., 2012: 219) ve değişkenler arası ilişkilerin oluşturduğu matrisin faktör analizi için anlamlı olduğu ve faktör analizinin yapılabileceği (Gürbüz & Şahin, 2016: 319) sonucuna ulaşılmıştır. Keşfedici faktör analizine ilişkin maddelerin faktör 0,699 ile 0,937 arasında değişmekte ve Hair ve arkadaşları (2010: 117) tarafından belirtilen 0,50 değerinden büyük olduğu gözlenmiştir. Araştırmada kullanılan ölçüm araçlarının faktör yapılarına ilişkin toplam açıklanan varyans değerleri de Hair ve arkadaşlarının (2010) önerdiği %60 değerinden büyük oldukları saptanmıştır. Bu kapsamda, araştırma modelinde yer alan değişkenlerin iyi ölçüldüğünü kabul edebiliriz (Büyüköztürk, 2002: 479). Sonuç olarak, mevcut veri setimizde, ele alınan değişkenlerin alanyazındaki orijinal ölçeklerine benzer faktör yapılarına sahip olduğu kanıtlanmıştır. Ölçeklerin hepsinde Cronbach Alpha değerlerinin 0,70'ten büyük olduğu gerekçesiyle (Hair vd., 2010: 124) ölçüm araçlarının içsel tutarlıklarının yüksek olduğu söylenebilmektedir. Ölçüm araçlarının yapı geçerliliğini tespit etmek için hesaplanan AVE ve CR değerlerinin; Hair ve arkadaşlarının (2010: 693) belirttiği ( $AVE > 0.50$ ;  $CR > 0.70$ ) kıstası ve Yaşlıoğlu'nun (2017: 82) dile getirdiği ( $CR > AV$ ) kriterleri sağladığından ölçeklerin yapı geçerliliğini sağladığı sonucuna ulaşılabilmektedir. Doğrulayıcı faktör analizlerine yönelik model uyum indeksleri Tablo 4'te gösterilmektedir.

**Tablo 4.** Ölçeklerin Doğrulayıcı Faktör Analizine İlişkin Model Uyum İndeksleri

Referans uyum indeksi	p	$\chi^2/df$	IFI	TLI	CFI	GFI	RMSEA
<b>İyi Uyum</b>	$p > 0.05$	$\leq 3$	$\geq 0.95$	$\geq 0.95$	$\geq 0.95$	$\geq 0.90$	$\leq 0.05$
<b>Kabul Edilebilir Uyum</b>	-	$\leq 4-5$	0.94-0.90	0.94-0.90	$> 0.90$	0.89-0.85	0.05-0.08
<b>İş Becerikliliği Ölçeği</b>	$P=0,000$	3,500	0,948	0,938	0,947	0,886	0,076
<b>Kişİ-Örgüt Uyumu Ölçeği</b>	$P=0,000$	3,114	0,980	0,970	0,980	0,961	0,070
<b>İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği</b>	$P=0,000$	-	1,000	-	1,000	1,000	-

İş Becerikliliği Ölçeği  $\chi^2:560,038$  **DF:** 160    Kişİ-Örgüt Uyumu Ölçeği  $\chi^2:74,726$  **DF:** 24  
 İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği  $\chi^2:0,000$  **DF:** 0 (Minumum ki-kare değeri elde edilmiştir)

Tablo 4' te görüldüğü üzere, ölçüm modellerinden düşük Ki-kare ( $\chi^2$ ) değerine sahip olması, önerilen modelin toplanan veriye uygun olduğunun (Anderson & Gerbing, 1984) göstergesi olarak kabul edilmektedir. İş becerikliliği ölçeğine ilişkin uyum indekslerinden bazıları ( $\chi^2/df$ ; TLI, GFI, RMSEA) kabul edilebilir değer aralığında yer alırken bazı uyum indeksleri ise (IFI ve CFI) iyi uyum göstermektedir. Benzer şekilde Kişİ-Örgüt Uyumu Ölçeğine ilişkin uyum indekslerinden  $\chi^2/df$  ve RMSEA değerleri kabul edilebilir değer aralığında iken IFI, TLI, CFI, GFI değerleri ise iyi uyum göstermektedir. İşten ayrılma niyeti ölçeği ise mükemmel uyum göstermektedir (Anderson & Gerbing, 1984; Hair vd., 2010; Byrne, 2010). Ölçüm araçlarının literatürde belirtilen özgün faktör yapısı doğrulanmıştır. Model kapsamında incelenen değişkenlere ilişkin ortalama, standart sapma değerleri ve korelasyon analizi Tablo 5' te gösterilmektedir.

**Tablo 5.** Değişkenlere İlişkin Korelasyon Analizi

	Ortalama	Standart Sapma	İş Becerikliliği	Kişİ-Örgüt Uyumu	İşten Ayrılma Niyeti
<b>İş Becerikliliği</b>	3,90	0,69	1		
<b>Kişİ-Örgüt Uyumu</b>	3,82	0,86	,862**	1	
<b>İşten Ayrılma Niyeti</b>	2,23	1,05	-,760**	-,724**	1

**P=0,01 düzeyinde anlamlıdır. N= 429**

Tablo 5'te görüldüğü üzere çalışanların iş becerikliliği; işten ayrılma niyeti ile negatif bir ilişkiye ( $r = -0,760$ ) sahipken kişi-örgüt uyumu ile ( $r = 0,862$ ) pozitif bir ilişkiye sahiptir. Ayrıca, kişi-örgüt uyumu ve işten ayrılma niyeti arasında ( $r = -0,724$ ) negatif bir ilişki bulunmuştur.

### 2.4.1. Hipotez Testleri

İş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasında kişi-örgüt uyumunun aracı rolü olduğunu varsayan H4 hipotezini test etmek amacıyla Baron ve Kenny'e (1986) yöntemi temel alınarak analiz gerçekleştirilmiştir. Bu yaklaşıma göre aracılık testinin yapılabilmesi için bazı kriterlerin sağlanması gerekmektedir. Bu doğrultuda aracılık testini yapmak için Gürbüz ve Şahin (2016: 287) aktardığı kriterler ve aşamalar aşağıda belirtilmiştir.

Belirtilen kriterleri sağlamak adına 4 aşamada aracılık etkisi incelenmiştir. 1. Adımda bağımsız değişkenin (iş becerikliliğinin), bağımlı değişken (işten ayrılma niyeti) üzerindeki etkisi basit regresyon analizi ile test edilmiştir. 2. aşamada, bağımsız değişkenin, aracı değişken (kişi-örgüt uyumu) üzerindeki etkisi basit regresyon ile sınanmıştır. 3. aşamada, aracı değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi basit regresyon analizine tabi tutulmuştur. 4. aşamada ise bağımsız değişken ve aracı değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkileri çoklu regresyon analizi ile test edilmiştir (Gürbüz & Şahin, 2016: 287).

**1. Aşama:** İş becerikliliğinin, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi incelemek amacıyla yapılan basit regresyon analizi Tablo 6'da yer almaktadır.

**Tablo 6.** İş Becerikliliğinin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Regresyon

	Bağımsız Değişken	Std. Hata	Standardize edilmiş ( $\beta$ )	t	p	R <sup>2</sup>	Düz. R <sup>2</sup>	F	Durbin Watson
Model	İş Becerikliliği	,048	-,760	-24,127	,000	,577	,576	582,112	1,691
<b>BAĞIMLI DEĞİŞKEN:</b> İşten Ayrılma Niyeti									

Tablo 6'da görüldüğü üzere, basit regresyon modelinin p değeri  $=0,000 < 0,05$  olduğu için olduğu modelin anlamlı olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte iş becerikliliğinin işten ayrılma niyeti üzerinde ( $\beta = -0,760$ ;  $p = 0,000 < 0,05$ ) istatistiksel olarak anlamlı negatif bir etkinin olduğu tespit edilmiştir. İş becerikliliğinin işten ayrılma niyetinin %57,7'sını açıkladığı ( $R^2 = 0,577$ ) görülmektedir. Bu bulguya dayanarak, "H1. Çalışanların iş becerikliliğinin işten ayrılma niyeti üzerinde negatif etkisi vardır" hipotezi desteklenmiştir. Dolayısıyla aracı değişken etkisine ilişkin birinci adım sağlanmıştır.

**2. Aşama:** İş becerikliliğinin, kişi-örgüt uyumu üzerindeki etkisini test eden basit regresyon analizi Tablo 7'de gösterilmektedir.

**Tablo 7.** İş Becerikliliğinin Kişi-Örgüt Uyumu Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Regresyon

	Bağımsız Değişken	Std. Hata	Standardize edilmiş ( $\beta$ )	t	p	R <sup>2</sup>	Düz. R <sup>2</sup>	F	Durbin Watson
Model	İş Becerikliliği	,030	,862	35,211	,000	,744	,743	1239,798	1,913
<b>BAĞIMLI DEĞİŞKEN:</b> Kişi-Örgüt Uyumu									

Tablo 7'de yer alan bulgular ışığında, basit regresyon modelinin p değeri  $=0,000 < 0,05$  modelin anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, iş becerikliliğinin kişi-örgüt uyumu üzerinde ( $\beta = 0,862$ ;

$p=0,000<0,05$ ) istatikselsel olarak anlamlı pozitif bir etkinin olduğu saptanmıştır. İş becerikliliğinin kişi örgüt uyumunun %74,4'ünü açıkladığı ( $R^2=0,577$ ) ortaya konulmuştur. Bu bulguya dayanarak, “H2. Çalışanların iş becerikliliğinin kişi örgüt uyumu üzerinde pozitif etkisi vardır” hipotezi desteklenmiştir. Bu bulgu da aracı değişken analizi için gerekli olan şartı sağladığını göstermektedir.

**3. Aşama:** Kişi-örgüt uyumunun, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini test eden basit regresyon analizi Tablo 8'de gösterilmektedir.

**Tablo 8.** Kişi-Örgüt Uyumunun İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisi ve Basit Regresyon Analizi

	Bağımsız Değişken	Std. hata	Standardize edilmiş ( $\beta$ )	t	p	R <sup>2</sup>	Düz. R <sup>2</sup>	F	Durbin Watson
<b>Model</b>	<b>Kişi-Örgüt Uyumu</b>	,041	-,724	-21,657	,000	,523	,522	469,040	1,928
<b>BAĞIMLI DEĞİŞKEN:</b> İşten Ayrılma Niyeti									

Tablo 8' de çalışanların işten ayrılma niyetlerinin %52,3' ünün, kişi-örgüt uyumu tarafından açıkladığını ( $R^2 = 0,522$ ) gösteren bulgu göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra modele ilişkin p değeri ( $p = 0,000<0,05$ ) modelin bir bütün olarak anlamlı olduğuna işaret etmektedir. Modele göre, kişi-örgüt uyumunun ( $\beta = -0,724$ ;  $p=0,000$ ) işten ayrılma niyeti üzerinde istatikselsel olarak anlamlı ve negatif yönde bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. “H3. Kişi-örgüt uyumunun işten ayrılma niyeti üzerinde negatif bir etkisi vardır” hipotezi desteklenmiştir. Başka bir deyişle modelde ele alınan aracı değişkendir. Görüldüğü üzere, aracı değişken analizine ilişkin 3. Adımda bulgular işığında sağlanmıştır.

**4. Aşama:** İş becerikliliği ve kişi-örgüt uyumunun; işten ayrılma üzerindeki etkilerini test eden çoklu regresyon analizi Tablo 9'da gösterilmektedir.

**Tablo 9.** Kişi-Örgüt Uyumunun Aracılık Rolüne İlişkin Çoklu Regresyon Analizi

Bağımsız Değişkenler	Std. Hata	Standardize edilmiş ( $\beta$ )	t	p	R <sup>2</sup>	Düz. R <sup>2</sup>	F	Tolerans Değeri	VIF	Durbin Watson
<b>İş Becerikliliği</b>	,092	-,529	-8,686	0,000	0,595	0,593	313,125	0,256	3,904	1,756
<b>Kişi-Örgüt Uyumu</b>	,074	-,267	-4,388	0,000						
<b>BAĞIMLI DEĞİŞKEN:</b> İşten Ayrılma Niyeti; <b>Model p= 0,000</b>										

Tablo 9'da yer alan bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, F değerine ilişkin p değerine ( $p = 0,000<0,05$ ) modelin bir bütün olarak anlamlı olduğuna işaret etmektedir. Durbin Watson test değerinin 1,756 olması, tolerans değerlerinin 0,1'den büyük (Mertler ve Vannatta Reinhart, 2017: 172), VIF değerlerinin ise 10'dan düşük olması, (Gürbüz ve şahin, 2016: 273) bağımsız değişkenler arasında otokorelasyon (Kalaycı, 2010: 263) başka bir ifadeyle çoklu bağlantı sorunu olmadığını göstermektedir. Çalışanların işten ayrılma niyetlerinin, %59,5'i bağımsız değişken olarak incelenen iş becerikliliği ve kişi-örgüt uyumu tarafından açıkladığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte hem iş becerikliliğinin ( $\beta = -0,529$ ;  $p=0,000<0,05$ ) hem de kişi-örgüt uyumunun ( $\beta = -0,267$ ;  $p=0,000<0,05$ ); işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini gösteren beta katsayıları istatikselsel olarak anlamlıdır. Önemle belirtmek gerekirse, kişi-örgüt uyumu aracı değişken olarak eklendikten sonra iş becerikliliğinin ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide azalma olduğu ( $\beta = -0,760$ 'tan  $\rightarrow \beta = -0,529$ ' a düşmüştür) görülmektedir. Bu bulguya

dayanarak, modelde kişi-iş uyumu aracılığıyla iş becerikliliğinin işten ayrılma niyeti üzerindeki olumsuz etkinin azaldığı yorumu yapılabilmektedir. Sonuç olarak, bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkide azalma meydana gelirse kısmi aracılık etkisi olduğu belirtildiğinden (Gürbüz & Şahin, 2016: 287) mevcut araştırmada, iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasında kısmi aracılık etkisi olduğu yorumu yapılabilmektedir. Ancak, son olarak aracılık modelinin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını test etmek için Sobel testinin anlamlılık değerinin kontrol edilmesi gerektiğinden (Gürbüz & Şahin, 2016: 292) Sobel testi yapılarak değişkenler arasındaki doğrudan ve dolaylı etkiler özet mahiyetinde Tablo 10' da gösterilmektedir.

**Tablo 10.** Araştırma Modelindeki Değişkenlerin Doğrudan ve Dolaylı Etkileri

		Standart hata	T veya Z	Standardize Doğrudan Etki	Standardize Dolaylı Etki	Standardize Toplam Etki	Anlamlılık değeri (p)
<b>Kişi-Örgüt Uyumu</b>	← <b>İş Becerikliliği</b>	0,030	T:35,211	0,862	-	0,862	0,000
<b>İşten Ayrılma Niyeti</b>	← <b>Kişi Örgüt Uyumu</b>	0,074	-4,388	-0,267	-	-0,267	0,000
<b>İşten Ayrılma Niyeti</b>	← <b>İş Becerikliliği</b>	Sobel S. hata 0,080	Sobel Z= 4,372	-0,529	-0,230	-0,760	0,000

İş becerikliliğinin, işten ayrılma niyeti üzerindeki dolaylı etkisi Sobel testi kapsamında hesaplanmıştır.  
Portion of (X→Y) due to M= %30,3 (Aracı değişken vasıtasıyla bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etki oranı)

Tablo 10' da görüldüğü üzere, Sobel testinin hesaplanması sonucunda, modelde kurulan iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide kişi-örgüt uyumunun kısmi aracılık etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ( $z = -4,372$ ;  $p = 0,000$ ) olduğu tespit edilmiştir. Tablo 10'da iş becerikliliğinin, işten ayrılma üzerinde toplam etkisinin  $-0,760$  olduğu görülmektedir. Ancak aracı değişken modele dahil edildiğinde, iş becerikliliğinin işten ayrılma niyeti üzerindeki standardize edilmiş doğrudan etkisi  $-0,529$ ; kişi-örgüt uyumu aracılığıyla standardize edilmiş dolaylı etkisi ise  $-0,230$  olarak hesaplanmıştır. Bu durumu, iş becerikliliği değişkeninin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinin bir bölümünün kişi-örgüt uyumu (aracı değişken) tarafından paylaşıldığı şeklinde yorumlayabiliriz. Bu doğrultuda, iş becerikliliğinin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde kişi-örgüt uyumunun etki oranı, %30,3 olarak hesaplanmıştır. Araştırma bulgularına dayanarak "H4. Çalışanların iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasında kişi-örgüt uyumunun aracı değişken etkisi vardır" hipotezi kısmen desteklenmiştir.

#### 4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Çevresel değişimler ve belirsizlik karşısında örgütlerin rekabet üstünlüğü sağlamaları; çalışanların motivasyonuna, proaktif davranış sergilemesi, çalışanların gerçekleştirdikleri işlerini yeniden tasarlanmasına (Kerse, 2017: 284), başka bir deyişle, iş becerikliliği davranışına (Fatmawati, Sidin & Muhammad, 2021: 2016) bağlıdır. Bunlara ek olarak örgütlerin rekabet avantajı ve üstünlüğünü sürdürmede çalışanlar ve örgüt/iş arasındaki uyum (Eşitti, 2017: 1) ve çalışanların işten ayrılma niyetlerinin olmaması (Kaygın vd., 2018: 197) da önemle üzerinde durulması gereken mevzulardır.

İş becerikliliğinin hem bireyler için olumlu sonuçları (kişi-iş uyumunu ve işin anlamını artırma, iş tatmini ve işe katılım düzeyini artırma gibi) hem de örgütler için olumlu sonuçları (bağlılığın artması, yüksek performans ve personel devir oranını azaltma gibi) söz konusudur (Tims & Bakker, 2010: 18). Bu gerekçeyle, iş becerikliliği kavramı araştırmaya değer bir kavram olarak karşımıza çıkmakta,



çalışanlar ve çalışan örgütler için potansiyel yararları olan bir yapı (Holcombe, 2016: 24; Aslan, 2020: 181) olarak birçok araştırmaya konu olmaya devam etmektedir. Benzer şekilde, son zamanlarda, örgütsel araştırmacılar ve uygulamacılar için uyum konusu da çeşitli işyeri tutum ve davranışlarını tahmin etmek için önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir (İplik, Kilic & Yalçın, 2011: 657).

Kendi yeteneklerine ve ilgilerine göre yeni görevler belirleyebilen, üstlendiği görevleri ise ihtiyaçlarına ve yeteneklerine göre değiştirebilen çalışanlar, işlerinde kendilerini daha yetkin ve yeterli görmekte ve psikolojik açıdan kendilerini işlerine verebilmektedir (Kerse, 2017: 297). Daha önce yapılan çalışmalarda da görüldüğü üzere, çalışanların beceri ve yetenekleri, çalıştıkları iş gerekleriyle uyumlu olmadığı durumlarda çalışanların genel mutluluk seviyeleri, iş tatmini düzeyleri ve örgütsel verimliliklerinin düşük olduğu tespit edilmiştir (Sözber & Ergeneli, 2019: 3408). Nitekim, daha önceki araştırma sonuçları, birey-örgüt veya birey-iş arasındaki uyumun artmasıyla örgütsel ve bireysel açıdan olumlu sonuçların ortaya çıkacağını (Tugal & Kilic, 2015:195), tam tersi durumda ise birey-örgüt veya birey-iş arasındaki uyumun azalması durumunda ise olumsuz sonuçların artacağını (Kılıç, 2010: 31) vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, çalışanların değerleri ve öncelikleri çalıştıkları örgütle eşleştğinde çalışanlar daha mutlu olmakta ve o örgütte kalma olasılıkları daha da artmaktadır (Tugal & Kilic, 2015:197). Sonuç itibarıyla, birey ve örgüt/iş arasındaki uyum arttıkça, çalışanlar daha memnun, kararlı ve üretken hale gelmekte ve muhtemelen o örgütte kalmayı tercih etmektedirler (İplik, Kilic & Yalçın, 2011: 657).

Daha önce yapılan çalışmalardan esinlenerek bu çalışmada iş becerikliliğinin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde birey-örgüt uyumunun aracı rolü incelenmektedir. Mevcut araştırmada iş becerikliliğinin, işten ayrılma niyeti üzerinde olumsuz yönde bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuç; Dalgıç & Türkoğlu, (2018) çalışmasıyla benzer bir sonuç gösterirken Karatepe ve Eslamlou (2017) çalışmasında iş becerikliliğinin işten ayrılma niyetini etkilemediğine ilişkin paylaşılan sonuç ile Leana Appelbaum ve Shevchuk (2009: 1183) çalışmasında iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasında bir ilişki olmadığı sonuçlarıyla farklılık göstermektedir.

Mevcut araştırmada sonucunda, çalışanların iş becerikliliğinin, kişi-örgüt uyumu üzerinde olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, Tims & Derks ve Bakker (2016), Kerse (2018) ve Sözber ve Ergeneli (2019) çalışmalarıyla benzer sonuç ortaya koymuştur. Bununla birlikte, Holcombe (2016) iş becerikliliğinin pozitif örgütsel sonuçları, özellikle kişi-iş uyumunu etkileyebileceği bulgusuyla örtüşmektedir. Aynı zamanda Lu ve arkadaşlarının (2014: 144) önerdiği, iş becerikliliğinin çalışanların kişi-iş uyumlarını artırabilir düşüncesine ampirik destek sağlamaktadır. Nitekim, Tims ve Bakker (2010), iş becerikliliği davranışı sergileyen çalışanların yaptıkları değişikliklerin, kişi-iş uyumunu artırma amacıyla yaptıklarına ilişkin görüşü savunmaktadır.

Bu çalışmada, birey-örgüt uyumunun işten ayrılma niyeti üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu ampirik olarak kanıtlanmıştır. Elde edilen bu sonuç, alanyazında Behram ve Dinç (2014); Tugal ve Kılıç (2015); Çalışkan ve Pekkan (2019) ve Karamanlioğlu ve arkadaşları (2019) çalışmalarıyla aynı doğrultuda ve benzer bir sonuçtur. Bu sonuçla uyumlu bir şekilde, Berg ve arkadaşları (2013: 14) çalışanların kendileriyle işleri arasında daha fazla uyum olduğunu gördüklerinde, işlerinin daha anlamlı olduğunu düşündüklerini, örgütlerinde çalışmaya devam ettiklerini, kişi-iş uyumuna göre örgütlerinde kalıcı olup olmayacaklarına karar verdiklerini belirtmektedir. Araştırmada elde edilen bu sonuç, Berg ve arkadaşları (2014: 14) ifadesine ampirik açıdan bir kanıt niteliğindedir. Ortaya konulan bu sonuç kapsamında, çalışanların kendileri ve örgütleri arasında bir uyum olduğunu düşündükleri noktada işten ayrılma niyetlerinin azalacakları, kendileri ve örgütleri arasında bir uyumsuzluk olduğunu düşündüklerinde ise işten ayrılma niyetlerinin artacağı çıkarımı yapılabilmektedir. Bu çıkarımla benzer bir şekilde Kılıç ve Yener (2015:172) çalışmasında bireyin çalıştığı örgüt veya yaptığı iş ile arasındaki uyum düzeyi arttıkça çalışanların iş tatmini düzeyleri, örgütlerine ilişkin aidiyet düzeyleri ve

üretkenliklerinin artacağı dolayısıyla örgütte çalışmaya devam etmeye daha istekli hale gelecekleri vurgulanmaktadır. Bireylerin ihtiyaçları, işleri ve örgütleri tarafından karşılanıyorsa, başka bir deyişle bireyin ihtiyaçları ile işleri veya örgütleri uyumlu ise ortaya çıkan olumlu tutumlar, gerginliği ve işten ayrılma niyetini azaltabilir, daha yüksek performans sergilenmesine yardımcı olur ve bireysel üretkenliği ve örgütsel etkinliği arttırabilir. Bu bağlamda, birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumu hem çalışanların organizasyonda kalma niyetlerini hem de ekstra rol davranışlarında bulunma derecelerini etkilediğinden önemli bir değişkendir (Iplik, Kilic & Yalçın, 2011: 657; Tugal & Kiliç, 2015: 201). Bu kapsamda, birey-örgüt ve birey-iş uyumu, iş gücü devir hızını azaltma hususunda kullanılmak üzere örgütler için faydalı araçlar (Iplik, Kilic & Yalçın, 2011: 657) olarak dikkate alınabilir.

Bu araştırmada ulaşılan bir diğer önemli sonuç ise, iş becerikliliği ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide kişi-örgüt uyumunun kısmi aracılık rolü olduğunun ortaya konulmasıdır. Çalışanların iş becerikliliği davranışlarının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinin bir bölümünün, aracı değişken tarafından paylaşıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda, iş becerikliliği, kişi-örgüt uyumunu arttırarak, (kişi-örgüt-uyumu aracılığıyla) çalışanların işten ayrılma niyetini azaltabilir ve çalışanların çalıştıkları örgütte, mevcut işlerinde kalıp çalışmaya devam etmelerine katkıda bulunabilir. Bu çalışmayla uyumlu bir şekilde, Karatepe ve Eslamlou (2017) araştırma modellerinde aracı değişkenler farklı olsa da çalışmalarında iş becerikliliğinin işe bağlılık aracılığıyla işten ayrılma niyetini azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Araştırmada kişi-örgüt uyumunun kısmi aracılık rolü olduğuna ilişkin bulgu, Çalışkan ve Pekkan (2019) çalışmasında tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti arasında kişi-örgüt uyumunun kısmi aracılık rolü ile uyumludur.

Çalışma ortamında çalışanların iş becerikliliği davranışlarının; gereksinim/karşılama uyumsuzluğunu, talep ve yetenek uyumsuzluğunu ve kişi-değer uyumsuzluğunu ortadan kaldırmaya yardım edeceği, bu sayede kişi-örgüt uyumunu arttırabileceği, dolayısıyla çalışanların işten ayrılma niyetlerini azaltabileceği çıkarımı yapılabilir. İş becerikliliğinin, çalışanların işten ayrılmasıyla ilişkili bazı risklerin azaltılmasına yardımcı olabileceği (Dikson, 2020: 2) belirtilmektedir. İş becerikliliği, bir yandan çalışanların işlerini kişisel bilgi, beceri ve yeteneklerine diğer yandan ise referanslarına ve ihtiyaçlarına uygun hale getirmelerini sağlayabilir (Tims & Baker, 2010: 12). Bu sonuçlar, bireylerin iş taleplerini ve iş kaynaklarını düzenleyerek ya da çalışma ortamındaki değişikliklere odaklanılarak pro-aktif bir şekilde iş becerikliliği davranışı sergilemenin; kişi-iş uyumunu optimize etmede ve arttırmada ve sonuç olarak da işten ayrılma niyetlerinin azaltılmasında çok önemli bir faktör olabileceğini göstermektedir.

Mevcut araştırma sonuçlarına dayanarak, çalışanların iş becerikliliğine ilişkin davranışlarının hem bireyler için hem de çalıştığı kurum için olumlu ve olumsuz sonuçlara neden olabilecek bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Hem bireysel hem de örgütsel sonuçlarla ilişkilendirilen (Walk & Handy, 2018: 349) iş becerikliliği olgusunun doğal olarak bireyler ve örgütler açısından olumlu (Wang vd., 2016: 12) ve olumsuz sonuçları (Roczniewska & Bakker, 2016: 1026) olduğundan hem yöneticiler hem araştırmacılar tarafından dikkate alınmalıdır. Bu araştırma kapsamında, işletme yöneticilerine, kişi-örgüt uyumunu arttırmada ve işten ayrılma niyeti gibi olumsuz sonuçların iyileştirilmesinde, olumlu iş sonuçlarının pekiştirilmesinde önemli rol üstlenen ve en önemlisi rekabet avantajı kazanılmasında önemli bir faktör olarak değerlendirilen iş becerikliliği davranışlarını çalışanlarının sergilemeleri yönünde teşvik etmeleri ve örgütlerinde destekleyici örgüt kültürünü benimsemeleri yönünde öneriler verilebilir.

İş becerikliliği ile ilgili ileride yapılacak çalışmalarda ise Aslan (2020: 195) tarafından önerilen iş becerikliliği kavramsal model önerisinde yer alan değişkenlere ilişkin ampirik çalışmaların yapılması alan yazını değerli katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte, iş becerikliliği kavramının muhtemel sonuçlarının daha derinlemesine incelenmesi amacıyla ilgili kavramın bireysel ve örgütsel sonuçlarının bireysel, durumsal, örgütsel ve motivasyonel faktörleri dikkate alacak şekilde incelenmesi önerilebilir.

Örneğin, iş becerikliliği ve olumlu sonuçları arasında örgütsel değişim gibi örgütsel faktörlerin, değişime hazır bulunuşluk gibi bireysel faktörlerin; aracı veya düzenleyici rolünün incelenmesi alan yazına katkı sağlayacaktır.

Bu araştırmada zaman ve bütçe kısıtlarından kaynaklı araştırma evreninin tamamına ulaşılamaması, katılımcıların ankette yer alan sorulara sosyal beğenilirlik ya da kendini topluma kabul ettirme düşünceleri doğrultusunda yanıtlama olasılıklarının olması, araştırmanın veri setinin sadece anket aracılığıyla elde edilmesi, nitel analizler için gerekli olan görüşme veya mülakat tekniklerinin kullanılmaması, veri analizinde yalnızca nicel analiz yöntemlerinin kullanılması ve nitel analizlere yer verilmemesi, araştırmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Bu sınırlılıklardan hareketle, ileride yapılacak çalışmalarda veri toplanma aşamasında ve veri analizlerinde nicel analiz yöntemleriyle birlikte nitel analiz metotlarının birlikte kullanılması ve örneklem sayısının artırılması yapılacak olan çalışmalara farklı bir boyut kazandıracaktır.

**KAYNAKÇA**

Anderson, J. C., & Gerbing, D. W. (1984). The Effect of Sampling Error on Convergence, Improper Solutions, and Goodness-of-Fit Indices for Maximum Likelihood Confirmatory Factor Analysis. *Psychometrika*, 49(2), p. 155-173.

Arnup, J., & Bowles, T. (2016). Should I stay or should I go? Resilience as a Protective Factor for Teachers' Intention to Leave the Teaching Profession. *Australian Journal of Education*, 60(3), p. 229-244.

Aslan, A. (2020). Çalışanların İş Becerikliliğine İlişkin Kavramsal Bir Model Önerisi. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 2(2), s. 180-201.

Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2007). The Job Demands Resources Model: State of the Art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), p. 309-328.

Baltacı, F., Güçlü, C., & Çeliker, N. (2014). Liderlik Davranışının Örgütsel Adalet Algısı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri: Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(3), s. 353-370.

Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), p. 1173-1182.

Behram, N. K., & Dinç, E. (2014). Algılanan Kişi-Örgüt Uyumunun Kişilerarası Çatışma ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), s. 115-124.

Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 8(4), s. 470-483.

Byrne, B. M. (2016). *Structural Equation Modeling With AMOS: Basic Concepts, Applications, and Programming (Multivariate Applications Series)*. Third Edition, New York, London: Routledge Taylor & Francis Group.

Cable, D. M., & DeRue, D. S. (2002). The Convergent and Discriminant Validity of Subjective Fit Perceptions. *Journal of Applied Psychology*, 87(5), p. 875-884.

Calışkan, A., & Pekkan, N. U. (2019). Sağlık Sektörü Çalışanlarında Tükenmişlik Duygusunun İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Kişi-Örgüt Uyumunun Aracılık Rolü. *Business and Economics Research Journal*, 10(2), p. 469-482.

Cammann, C., Fichman, M., Jenkins, D., & Klesh, J. (1979). *The Michigan Organizational Assessment Questionnaire (Unpublished manuscript)*. University of Michigan, Ann Arbor.

Cho, S. Johanson, M. M., & Guchait, P. (2009). Employees Intent to Leave: A Comparison of Determinants of Intent to Leave Versus Intent to Stay. *International Journal of Hospitality Management*, 28(3), p. 374-381.

Chou, C. P., & Bentler, P. M. (1995). *Estimates and tests in structural equation modeling*, In R. H. Hoyle (Ed.), *Structural equation modeling: Concepts, issues, and applications*, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, Inc.

Çakar, N. D., & Ceylan, A. (2005). İş Motivasyonunun Çalışan Bağlılığı ve İşten Ayrılma Eğilimi Üzerindeki Etkileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(1), s. 52-66.

Çarıkcı, İ. H., & Çelikkol, Ö. (2009). İş-Aile Çatışmasının Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), s. 153-170.

Çelik, M., & Çıra, A. (2013). Örgütsel Vatandaşlık Davranışının İş Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisinde Aşırı İş Yükünün Aracılık Rolü. *Ege Akademik Bakış*, 13(1), s. 11-20.

Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları*. 2. baskı. Ankara: Pegem Akademi.

Dalgıç, A., & Türkoğlu, N. (2018). Otel Çalışanlarının İş Becerikliliği ve Polikronisite Eğilimlerinin İşten Ayrılma Niyetleri Üzerine Etkisi. *2nd International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies*, s. 787-794.

Demerouti, E. (2014). Design your own job through job crafting. *European Psychologist*, 19(4), p. 237-247.

Demerouti, E., Bakker, A. B., & Halbesleben, J. R. (2015). Productive and Counterproductive Job Crafting: A Daily Diary Study. *Journal of Occupational Health Psychology*, 20(4), p. 457-469.

Demerouti, E., Bakker, A. B., Nachreiner, F., & Schaufeli, W. B. (2001). The Job Demands-Resources Model of Burnout. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), p. 499-512.

Dickson, S. M. (2020). *A Quantitative Correlational Investigation Into The Mediation Effect of Autonomy Between Job Crafting and Employee Engagement (Doctoral Dissertation)*. Grand Canyon University. Phoenix, Arizona.

Diktaş, G., & Özgeldi, M. (2020). Çalışan Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Konularında Örgütsel Sinizm ve Sosyal Zekânın Rolü. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(2), s. 11-28.

Dvorak, K. J. (2014). *The Theoretical Development and Empirical Testing of The Measure of Job Crafting (MJC) (Master's Thesis)*. Colorado State University, Fort Collins, Colorado.

Edwards, J. R. (1991). *Person-Job Fit: A Conceptual Integration, Literature Review, and Methodological Critique*. In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds.), *International review of industrial and organizational psychology* (Vol. 6, pp. 283-357). West Sussex, England: Wiley.

Erkuş, A., & Fındıklı, M. A. (2013). Psikolojik Sermayenin İş Tatmini, İş Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 42(2), s. 302-318.

Eşitti, B. (2017). Konaklama İşletmelerinde İç Girişimcilik ve Birey Örgüt Uyumunun Değerlendirilmesi. *8th. International Congress on Entrepreneurship*, Balıkesir, Turkey.

Fatmawati, E., Sidin, I., & Muhammad, L. (2021). How Does Proactive Motivation Affect Job Crafting in Mamuju Hospitals?. *JMMR (Jurnal Medicoeticolegal dan Manajemen Rumah Sakit)*, 9(3), p. 216-222.

Firth, L., Mellor, D. J., Moore, K. A., & Loquet, C. (2004). How Can Managers Reduce Employee Intention to Quit? *Journal of Managerial Psychology*, 19(2), p. 170-187.

George, E., & Zakkariya, K. A. (2018). Psychological Empowerment and Job Satisfaction in The Banking Sector. *Springer*.

Ghandi, P., Hejazi, E., & Ghandi, N. (2017). A Study on The Relationship Between Resilience and Turnover intention: with an Emphasis on The Mediating Roles of Job Satisfaction and Job Stress. *Bulletin de la Société Royale des Sciences de Liège*, 86(Special issue), p. 189-200.

Gürbüz, S., & Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Güzel, F. Ö., Gök, G. A., & İşler, D. B. (2013). Duygusal Emek ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi: Turist Rehberleri Üzerinde Bir Araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 10(3), s. 107-123.

Hair, J. F. Jr., Black, W. C. Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate Data Analysis*. Seventh Ed., New Jersey: Prentice-Hall International Inc.

Holcombe, K. J. (2016). *Theoretical Antecedents and Positive Employee Work Experiences of Job Crafting (Doctoral Dissertation)*. Colorado State University. Fort Collins, Colorado.

İplik, F. N., Kilic, K. C., & Yalcin, A. (2011). The Simultaneous Effects of Person-Organization and Person-Job Fit on Turkish Hotel Managers. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 23(5), p. 644-661.

Kaluç, S., Kırılmaz, S. K., & Kırılmaz, H. (2020). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının İşten Ayrılma Niyetine Etkisine Yönelik Bir Araştırma. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(5), s. 4069-4098.

Kanbur, E. (2018). Havacılık Sektöründe Psikolojik Güçlendirme, İş Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(1), s. 147-162.

Kanten, P. (2014). İşyeri Nezaketsizliğinin Sosyal Kaytarma Davranışı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Duygusal Tükenmenin Aracılık Rolü. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), s. 11-26.

Karamanlıoğlu U., Güner G., Bahadır B. E., & Yeloğlu H.O. (2019). Kişi-Örgüt Uyumunun İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisinde İş Tatmini Nasıl Bir Aracılık Rolü Üstlenir? Görgül Bir Çalışma, *BMIJ*, 7(3), s. 26-39.

Karatepe, O. M., & Eslamlou, A. (2017). Outcomes of Job Crafting Among Flight Attendants. *Journal of Air Transport Management*, 62, p. 34-43.

Kartal, H., İşler, L., & Bilişli, Y., (2015). Örgütsel Bağlılık ve İşle Bütünleşmenin İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Çağrı Merkezi Örneği. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, s. 325-338.

Kaygın, E., Güllüce, A., Zengin, Y., & Bağcıoğlu, D. (2018). Otantik Liderlik Davranışının Duygusal Emek ve İşten Ayrılma Niyeti İle İlişkisi: Enerji Sektörü Örneği. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(7), s. 197-224.

Kerse, G. (2017). İş Becerikliliği (Job Crafting) Ölçeğini Türkçe'ye Uyarlama ve Duygusal Tükenme ile İlişkisini Belirleme. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(4), s. 283-304.



Kerse, G. (2018). The Impact of Job Crafting on Person-Job Fit: "I Am Compatible with My Work Because I Can Make Changes in My Work. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(4), p. 941-958.

Kerse, G. (2019a). İş Becerikliliği ve İş Tatmini Arasındaki İlişki: İşe İlişkin Değişiklikler, Memnuniyeti Artırabilir Mi?. *İnsan ve İnsan*, 6(20), s. 205-218.

Kerse, G. (2019b). İş Becerikliliğinin İşte Can Sıkıntısı Üzerindeki Etkisi: İmalat Sektörü Bağlamında Bir İnceleme. *Third Sector Social Economic Review*, 54(1), s. 531-548.

Kılıç, K. C. (2010). Bireysel ve Örgütsel Değerler Arasındaki Uyumun Çalışanların İş Davranışlarına Etkileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), s. 20-35.

Kılıç, K. C., & Yener, D. (2015). Birey-Örgüt ve Birey-İş Uyumunun Çalışanların İş Tutumlarına Etkisi: Adana İlinde Bankacılık Sektöründe Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), s. 161-174.

Kristof-Brown, A. L., Zimmerman, R. D., & Johnson, E. C. (2005). Consequences of Individuals' Fit at Work: A Meta-Analysis of Person-Job, Person-Organization, Person-Group, and Person-Supervisor Fit. *Personnel Psychology*, 58(2), p. 281-342.

Leana, C., Appelbaum, E., & Shevchuk, I. (2009). Work Process and Quality of Care in Early Childhood Education: The Role of Job Crafting. *Academy of Management Journal*, 52(6), p. 1169-1192.

Leech, N. L., Barrett, K. C., & Morgan, G. A. (2005). *SPSS for Intermediate Statistics: Use and Interpretation*. Second edition, Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Lu, C. Q., Wang, H. J., Lu, J. J., Du, D. Y., & Bakker, A. B. (2014). Does Work Engagement Increase Person-Job Fit? The Role of Job Crafting and Job Insecurity. *Journal of Vocational Behavior*, 84(2), p. 142-152.

Örücü, E., & Özafşarlıoğlu, S. (2013). Örgütsel Adaletin Çalışanların İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Güney Afrika Cumhuriyeti'nde Bir Uygulama. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(23), s. 335-358.

Özdevecioğlu, M. (2004). Algılanan Örgütsel Desteğin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkileri. *Amme İdaresi Dergisi*, 37(4), s. 97-115.

Polat, M., & Meydan, C. H. (2010). Örgütsel Özdeşleşmenin Sinizm ve İşten Ayrılma Niyeti ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 9(1), s. 145-172.

Roczniowska, M., & Bakker, A. B. (2016). Who Seeks Job Resources, and Who Avoids Job Demands? The Link Between Dark Personality Traits and Job Crafting. *The Journal of Psychology*, 150(8), p. 1026-1045.

Sandıkçı, M., Boyraz, M., & Mutlu, A. S. (2019). İslami Yaşam Tarzının İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Afyonkarahisar Termal Otelleri Örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(1), s. 254-268.

Sarrafoğlu, G. B., & Günsay, M. M. (2019). Örgütsel Adalet ve Örgütsel Sessizliğin İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkileri. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 15(2), s. 85-97.

Seçkin, Ş. N. (2019). İç Denetim Odağı, İş Becerikliliği ve İşin Anlamlılığı İlişisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(3), s. 889-903.

Seyrek, İ. H., & İnal, O. (2017). İşten Ayrılma Niyeti ile İlişkili Faktörler: Bilgi Teknolojisi Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1(1), s. 43-62.

Skelton, A. R., Nattress, D., & Dwyer, R. J. (2019). Predicting Manufacturing Employee Turnover Intentions. *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, 25(49), p. 101-117.

Sözber, S., & Ergeneli, A. (2019). Dışsal Prestijin, İş Becerikliliğinin ve Kişi-Örgüt Uyumunun İş-Aile Çatışması ile İlişkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(4), s. 3404-3420.

Şahin, F. (2011). Lider-Üye Etkileşimi ile İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki Üzerinde Cinsiyetin Etkisi. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), s. 277-288.

Tekingündüz, S., Top, M., & Seçkin, M. (2015). İş Tatmini, Performans, İş Stresi ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi: Hastane Örneği. *Verimlilik Dergisi*, (4), s. 39-64.

Tett, R. P., & Meyer, J. P. (1993). Job Satisfaction, Organizational Commitment, Turnover Intention, and Turnover: Path Analyses Based on Meta-Analytic Findings. *Personnel Psychology*, 46(2), p. 259-293.

Tims, M., & Bakker, A. B. (2010). Job Crafting: Towards A New Model of Individual Job Redesign. *South African Journal of Industrial Psychology*, 36 (2), p. 1-9.

Tims, M., Bakker, A. B., & Derks, D. (2012). Development and Validation of The Job Crafting Scale. *Journal of Vocational Behavior*, 80(1), p. 173-186.

Tims, M., Derks, D., & Bakker, A. B. (2016). Job Crafting and Its Relationships with Person-Job Fit and Meaningfulness: A Three-Wave Study. *Journal of Vocational Behavior*, 92, p. 44-53.

Tugal, F. N., & Kilic, K. C. (2015). Person-Organization Fit: It's Relationships with Job Attitudes and Behaviors of Turkish Academicians. *International Review of Management and Marketing*, 5(4), p. 195-202.

Tuna, M., & Yeşiltaş, M. (2014). Etik İklim, İşe Yabancılaşma ve Örgütsel Özdeşleşmenin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25(1), s. 105-117.

Turgut, H., Bitmiş, G., & Sökmen, A. (2013). Psikolojik Dayanıklılığın İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisi: Kamu Kurumu Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *11. İşletmecilik Kongresi*, s. 258-260.

Tuzun, I. K. (2007). Antecedents of Turnover Intention Toward a Service Provider. *The Business Review*, 8(2), p. 128-135.

Ülbeği, İ. D., Özgen, H. M., & Özgen, H. (2014). Türkiye'de İstismarcı Yönetim Ölçeğinin Uyarlaması: Güvenirlilik ve Geçerlik Analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), s. 1-12.

Van den Heuvel, M., Demerouti, E., & Peeters, M. C. (2015). The Job Crafting İntervention: Effects on Job Resources, Self-Efficacy, and Affective Well-Being. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(3), p. 511-532.

Walk, M., & Handy, F. (2018). Job Crafting as Reaction to Organizational Change. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 54(3), p. 349-370.

Wang, H., Demerouti, E., & Bakker, A. B. (2016). *A Review of Job Crafting Research: The Role of Leader Behaviors in Cultivating Successful Job Crafters*. In S. K. Parker & U. K. Bindl (Eds.), Proactivity at work (Series in Organization and Management). Routledge.

Wrzesniewski, A., & Dutton, J. E. (2001). Crafting A Job: Revisioning Employees As Active Crafters of Their Work. *Academy of Management Review*, 26(2), p. 179–201.

Yang, J. T., Wan, C. S., & Fu, Y. J. (2012). Qualitative Examination of Employee Turnover and Retention Strategies in İnternational Tourist Hotels in Taiwan. *International Journal of Hospitality Management*, 31(3), p. 837-848.

Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulamalı Faktör Analizlerinin Kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46(Özel sayı), s. 74-85.

Yeşiltaş, M. D. (2021). İş Becerikliliğinin İş-Aile Yaşam Çatışması ile İlişkisinde Rol Belirsizliğinin Rolü. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30(1), s. 206-219.

Yıldırım, M. H., Erul, E. E., & Kelebek, P. (2014). Tükenmişlik ile İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki Banka Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1), s. 34-44.

Ying, L. Y., Ramoo, V., Ling, L. W., Nahasaram, S. T., Lei, C. P., Leong, L. K., & Danaee, M. (2020). Nursing Practice Environment, Resilience, and Intention to Leave Among Critical Care Nurses. *Nursing in Critical Care*. p. 1–9.

Yu, K. Y. T. (2009). Affective Influences in Person–Environment Fit Theory: Exploring The Role of Affect as Both Cause and Outcome of P–E Fit. *Journal of Applied Psychology*, 94, p. 1210–1226.

Zhang, X., Bian, L., Bai, X., Kong, D., Liu, L., Chen, Q., & Li, N. (2020). The Influence of Job Satisfaction, Resilience and Work Engagement on Turnover Intention Among Village Doctors in China: A Cross-Sectional Study. *BMC Health Services Research*, 20(283), p. 1-11.

İyiekici, B. (2021). Milli Mücadele Döneminden Cumhuriyete Kemalizmin Aydınlanmacı ve Laisist Söyleminin Dönüşümü. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 22-40.

## MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDEN CUMHURİYETE KEMALİZMİN AYDINLANMACI VE LAİSİST SÖYLEMİNİN DÖNÜŞÜMÜ

The Transformation of Kemalism's Pro-Enlightenment and Laicist Discourse From  
National Struggle Period to Turkish Republic

Burak İYİEKİCİ<sup>1</sup>

### ÖZET

*Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları arasında yer alan ve sonrasında 'Kemalizm' olarak tanımlanacak ideolojiye yakın kadroların aydınlanma ve laiklik konusundaki söylemleri ve bu söylemlerdeki değişim incelenmiştir. Yalnızca erken cumhuriyet dönemi ile sınırlı tutulmuş olan çalışmada, öncelikle Kemalist kadroların aydınlanmacı ve laisist yaklaşımının belli başlı kaynakları irdelenmiştir. Bu bağlamda, yerel ve uluslararası alanlarda Kemalizme etkide bulunmuş düşünce ve felsefe akımları, ilgili dönemi anlamayı mümkün kılacak ölçüde aktarılmış, sonrasında ise kurucu kadroların bu etkileri Türkiye'ye ve yeni döneme nasıl uyarlamaya çalıştığı anlatılmıştır. Son olarak da Kemalizmin aydınlanmacı ve laisist söylemindeki değişim mercek altına alınmış, böylece söz konusu söylemin 1919-1924 arası ve 1924 sonrası karşılaştırıldığında farklılık arz ettiği gösterilmiştir.*

*Çalışmanın amacı, Kemalizmin aydınlanmacı ve laisist söyleminin 1919-1924 arasındaki süreçle, 1924 sonrasındaki süreçte -özünde olmasa da en azından söylemsel düzeyde- birbirine karşıt veçhelere sahip olduğu ve bu karşıtlığı belirleyen temel unsurun da güç mücadelelerinin tansiyonu olduğunu ortaya koymaktır. 1919-1924 arasında özellikle hilafet kozuna sahip İstanbul Hükümeti ve emperyalizmle girilen mücadelede İslam ülkelerinin desteğini alabilmek ve halk nezdinde meşruiyet inşa edebilmek amacıyla daha ılımlı ve tavizkâr bir seküler söylem kullanılmıştır. 1924 sonrasında hilafetin ilgasıyla birlikte ise bu tavır terkedilmiş, yerine modernist-milliyetçi toplumun inşası için daha açık bir laisist dil kullanılmıştır.*

*Çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde laikliğin hayata geçirilmesine yönelik kurumsal düzenlemeler, çıkarılan yasalar ve yeni rejimin tesisine ilişkin benzeri faaliyetler dışarıda bırakılmıştır. Tarihsel veri ve gelişmelere zaman zaman atıf yapılmış olmakla birlikte yalnızca Mustafa Kemal'in ve ekip arkadaşlarının söylem ve ifadeleri temel olarak alınmıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** Kemalizm, Aydınlanma, Laiklik, Millî Mücadele, Cumhuriyet.

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0003-3604-0760, burakiyiekici@gmail.com

**ABSTRACT**

*In this study, discourses of cadres, who were among the founders of the Republic of Turkey and close to the ideology would later be defined as 'Kemalism', on enlightenment and secularism and changes in these discourses are examined. The study, which is limited to the early republican period, is primarily addresses the sources of Kemalism's pro-enlightenment and laicist approach. In this context, the thought and philosophical movements that influenced Kemalism in local and international fields are explained, in addition how founding cadres tried to adapt these influences to Turkey and the new era is also analyzed. Finally, the change in the pro-enlightenment and laicist discourse of Kemalism is scrutinized, and it is shown that the said discourse differs when a comparison made between discourses of 1919-1924 era and post-1924 era.*

*The aim of the study is to reveal that Kemalism's pro-enlightenment and laicist discourse had opposing aspects between the period 1919-1924 and the period after 1924 -at least at the discursive level, if not in essence- and that the main factor determining this opposition was the condensation of power struggles. Between 1919 and 1924, a more moderate and compromising secular discourse was being used in order to gain the support of Islamic countries and to build legitimacy in the eyes of the people, for the struggle against imperialism and especially the Istanbul Government, which had the trump of the caliphate. With the abolition of the caliphate after 1924, this attitude has been abandoned and a more evident laicist language was used for the construction of a modernist-nationalist society.*

*The study leaves out institutional arrangements for the implementation of laicism during the establishment of the Republic of Turkey, enacted laws and similar activities related to the establishment of the new regime. Although historical data and developments will be referenced occasionally, only Mustafa Kemal's and his close circle's discourses and expressions will be maintained as a basis for analysis.*

**Keywords:** *Kemalism, Enlightenment, Laicism, Turkish National Struggle, Turkish Republic.*

**GİRİŞ**

Mustafa Kemal; dağınık, biri diğeriyle irtibatsız ve gerilla tipi denilebilecek (Timur, 2008, s. 19) yerel direniş örgütlerini ortaklaştırmak, birbirine bağlamak ve ortak bir siyasal hedef doğrultusunda harekete geçirmek üzere 1919'da Samsun'a gitmiştir. Mustafa Kemal, geriye dönük bir okumayla kaleme aldığı Nutuk'un ilk cümlesinde de "1919 yılı Mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım" (Atatürk, 2011, s. 1) diyerek, hem hareketin önderliğini ilk günden beri üstlendiğini belirtmekte, hem de İstiklal Mücadelesi'nin başlangıç tarihini işaret etmektedir. Kemalist kadrolar 1919 yılında Samsun'dan başlattıkları mücadeleyle, Kurtuluş Savaşı'nda muzaffer olmuşlar, sonrasında da kurucu irade olarak siyasal iktidara sahip olmuşlardır.

Türkiye siyasi tarihinde Mustafa Kemal önderliğindeki Millî Mücadele'nin gerçekleştirildiği dönem (1919-1923) kurtuluş, bu tarihten 1924'e kadar olan dönem ise kuruluş süreci olarak adlandırılabilir. Bu bütünlük içerisinde, kuruluştan kurtuluşa ya da (erken cumhuriyet dönemiyle sınırlı kalmak kaydıyla) siyasi tarihimizin sonraki aşamalarından geriye doğru yapılacak bir analizle, Kemalist kadroların eylemsel ve düşünsel başkalaşımaları tespit edilebilir. Bu çalışmanın da konusu, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran önderliğin ve ona tabi kadroların, aydınlanma ile laiklik kavrayışı ve bu kavrayışın gelişim/dönüşüm seyridir. Bu minvalde Kemalizm'in, Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki aydınlanma ve

laiklik anlayışının sonraki yıllarda değişime uğradığı ve söz konusu kadroların esasen 1924'ten sonra siyasal amaç ve tahayyülleriyle uyumlu bir aydınlanma ve laiklik siyasetini hayata geçirebildikleri iddia edilmiştir.

Bu çalışmada, Kemalist kadroların aydınlanma ve laikliğe yönelik düşünceleri yalnızca söylemler ve ilgili metinler üzerinden takip edilmiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'in kuruluş dönemine geçişteki siyasal ve kurumsal re-organizasyonlar, rötuşlar ya da tasfiyeler veri kabul edilmiş, bunlar için ayrıca bir takvim çıkarılmamış ve sadece gerekli yerlerde konumuz açısından elzem hatırlatmalar yapılmıştır.

Söz konusu argümanımızın zeminini inşa edebilmek adına ilk bölümde Kemalizm'den ne anlaşılması gerektiğine ilişkin girdiler sunulmuş, sonrasında ise Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki aydın hareketlerinin Kemalizm'e mirası tartışılmıştır. İlk bölümün son kısmında ise Kemalizm'in aydınlanma ve laiklik algısını anlayabilmek için Fransız Aydınlanması ve bu geleneğin Kemalizm'e etki etmiş iki önemli ismi Voltaire ve J. J. Rousseau'nun görüşleri özetlenmiştir.

İkinci bölümde ise Kemalizm'in Fransız Aydınlanmasıyla temas noktaları açığa çıkarılmaya çalışıldıktan sonra son bölümde kurucu kadroların 1919-1924 arası ile 1924 sonrası aydınlanmacı ve laisist söyleminin temel noktalarına ve yine bu söylemdeki dönüşüme odaklanılmıştır.

## 1. KEMALİZM VE KEMALİZMİN KAYNAKLARI

Esasen Millî Mücadele'nin öncülüğünü yürüten kadroların ideolojik dokusunun bir bütün olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği mevzu tartışmalıdır. Ancak burada, hareketi sevk ve idare eden baskın bir damardan da söz edilebilir ki bu eğilim, daha sonra Kemalizm olarak adlandırılacak olan devrimci pratiklerin bileşkesidir. Diğer yandan esasında Kemalizm'in bir ideoloji, doktrin, felsefe ya da paradigma olup olmadığı da Cumhuriyet'le yaşıt ve henüz üzerinde mutabakat sağlanamayan bir konudur. Diyebiliriz ki Kemalizm, bunlardan hiçbiri olmamakla beraber, kaynağını pratikten ve tatbikattan almaktadır ve aslında "Kemalist Devrim denen uygulamaların toplamı"dır (Perinçek, 2011, s. 16).

Kemalizmi, Kemalist pratiğin bir bileşkesi olarak tanımlayabilsek de bu pratiği koşullandıran, şekillendiren ve belirleyen düşünsel bir zeminden de bahsetmek mümkündür. Zira Kemalist devrimlerin fikri altyapısı tarihsiz ve zeminsiz değildir. Bu paralelde Kemalizme girdi sağlayan ulusal ve uluslararası kaynaklardan söz etmek gerekir. Bu bağlamda ilk olarak Kemalizmin, Tanzimat'tan bu yana Osmanlı topraklarında filizlenen protesto hareketlerinden devraldığı mirası ve özellikle kopuş yaşadığı noktalar aydınlatılmaya çalışılmıştır.

### 1.1.Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki

Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa gibi isimlerin başını çektiği Yeni Osmanlılar, padişah Abdülaziz döneminde ortaya çıkmış, ancak esas olarak Abdülhamit döneminde faaliyetlerini sürdürmüştür (Ahmad, 2011, s. 8) Buna karşın Abdülaziz yönetimi sırasında filizlenen Osmanlı Devleti'ndeki bu ilk sistemli protesto hareketi, Abdülhamit'in çıkardığı siyasi aftan yararlanan Ziya Paşa'nın yurda dönmesiyle de (1872) sonlanmış olacaktır (Kuran, 2000, s. 24).

İmparatorluk döneminin düşünsel atmosferi göz önüne alındığında, Yeni Osmanlılar elbette özgün ve yenilikçi fikirler taşımışlar ve kendilerinden sonraki siyasi akımlara devreden bir bakiye bırakmışlardır. Nitekim Namık Kemal'in vatan, millet ve hürriyet vurguları, Şinasi'nin kamuoyuna verdiği önem ve



altını çizdiği aklın önemi ile aydınlanma değerleri, Ali Suavi'nin radikalizmi ve son olarak Ziya Paşa'nın -idari alanla sınırlı olsa da- reform talepleri, hem Jön Türkler (Mardin, 2012a, s. 33) hem de İttihat ve Terakki (Mardin, 2012b, s. 450) için ilham kaynağı olmuştur.

Yeni Osmanlıların aktivizmi, dönemin verili koşulları nedeniyle yapısal sınırlar da içermekteydi. Zira dile getirdikleri yenilikçi görüşler, henüz İslami bir zeminin üzerinde yükseliyordu. Bir başka deyişle Yeni Osmanlıların Batılılaşmacı, aydınlanmacı söylemleri ya da yönetimde reform talepleri, son tahlilde İslami bir sorunsal etrafında örgütleniyordu (Mardin, 2012b, s. 228). Örneğin Avrupai yönetim anlayışının ve kurumların yurt içine transferi, İslam peygamberine atfedilen "ilim Çin'de olsa getiriniz" (Ozankaya, 1981, s. 214) sözüyle meşrulaştırılmakta, İslam'ın temel dayanak noktası olduğu itiraf edilmekteydi. Zaten Yeni Osmanlılar için batının bilim ve tekniği öykünülen ve Osmanlı topraklarına transfer edilmesi gereken bir unsur iken aynı şey batı kültürü için geçerli değildi çünkü İslam kültürü ondan çok daha gelişkindi (Berkes, 2013, s. 300). İşte Kemalizm'in Yeni Osmanlılardan ilk olarak söz konusu İslami referans noktalarının terk edilmesi hususunda kopuş yaşadığı not edilmelidir.

Kemalizm'in kopuş yaşadığı diğer mevzu ise Yeni Osmanlıların kişi merkezli (ki genelde paşalarla sınırlı idi) bakış açısıdır. Bilindiği üzere Yeni Osmanlıların siyasal eleştirilerinin çatısı, padişahın ziyade dönemin paşaları üzerine kuruluydu. Zira 19. Yüzyılın ortalarında, özellikle Ali ve Fuad Paşa'lar, sarayın politikasını belirleyen isimler olarak sivriliyordu (Mardin, 2012b, s. 21). Bilinenin aksine Yeni Osmanlılar, siyasal rejimi köktenci bir eleştiriye hiçbir zaman tabi tutmamış, padişahın bir alt kademesindeki yöneticileri devletin içerisinde düştüğü durumun sorumlusu olarak görmüşlerdir. Berkes, tam da bu yüzden Yeni Osmanlıların devrimci olarak değil, meşru egemenlikteki bir yanlışlığı düzeltmek isteyen kişiler olarak görülmesi gerektiğini söyler (Berkes, 2013, s. 292). Sonuçta, sonraki kısımlarda ayrıntısıyla değinilecek olduğundan, şimdilik Kemalizm'in, Yeni Osmanlıların kişiler ekseninde kurulmuş siyasal tutumlarını devralmadığını söyleyebiliriz.

Uzun yıllar süren Abdülhamit iktidarı döneminde faaliyet gösteren bir diğer hareket ise Ahmet Rıza, Prens Sabahattin, Abdullah Cevdet ve Mizancı Murat'ın başını çektiği Jön Türk hareketidir. 1902 Kongresi'nde yaşanan ayrışmaya gelinceye değin Jön Türklerin pozitifizm (Ahmet Rıza), âdem-i merkezîyet, özel girişimcilik (Prens Sabahattin) ve laisizm, kadın hakları (Abdullah Cevdet) gibi özgün düşünsel girdileri Osmanlı sınırları içerisine taşıdıkları görülür (Akşin, 2011, s. 48-50). Jön Türklerin Yeni Osmanlılardan ayrıldığı en önemli husus, Devlet-i Aliyye'nin dağılmasını önlemek için (Akşin, 2011, s. 137) artık dinsel formülasyonların terk edilmiş olmasıdır. Ancak hem Jön Türkler hem de İttihat ve Terakki İslam'ı, Batılılaşma tartışmasının dışına taşımış olsalar da reel politik düzeyde dinin kullanılmasına/araçsallaştırılmasına karşı değillerdir. Bu pragmatizm, Jön Türkler açısından Ahmet Rıza'nın 'toplumun bir aradalığını garantilemesi bakımından İslam'ın işlevsel olduğu' yönündeki görüşlerinde somutlaşır.

İttihat ve Terakki içinse din meselesi, yine reel-politik/pratik bir ihtiyaç olarak gündeme gelmiş, 1913 Balkan Savaşları'nın ardından çoğunluğu Osmanlı'dan kopan gayri-Müslimlere karşı Müslüman unsurlar arasında bir tutkal işlevi görmesi için kullanılmıştır (Mardin, 2012a, s. 209). Elbette, 1913 sonrası İslami yönelimin bir diğer gerekçesi ise Batı'ya karşı Müslüman ülkelerin desteğine duyulan ihtiyaçtır. Görüldüğü üzere Jön Türk çizgisindeki İslami tonlar, daha çok konjonktürel, reel ve araçsal kaygılardan neşet etmiştir. Ayrıntıları sonraya bırakmak üzere, Kemalizm'in ağırlıklı olarak Jön Türk-İttihat ve Terakki hattının, dinin araçsallaştırılması noktasında pragmatik tutumunu -bazı rezervler koymak suretiyle- yüklediğini kabul edeceğiz.

Benzer şekilde Jön Türkler ve hatta İttihat ve Terakki çizgisi de açık seçik bir anti-monarşist pozisyona konumlanmamıştır. Özellikle İttihat ve Terakki örneğinde Abdülhamid'e saygıda kusur edilmezken, Kâmil ve Said Paşaların esas sorumlu özneler olarak (Ahmad, 2013, s. 50) hedefe alındığı

görülmektedir. Özellikle 1908'deki 31 Mart Vakası'na kadar Cemiyet, Abdülhamit'e karşı dikkatli bir üslup kullanmış, ancak bu tarihten sonra da sorunların kaynağını olarak saltanat makamının kendisinde değil, padişahın kişiliği ve yönetim tarzında tespit etmiştir. Bu sebeplerden ötürü, Kemalizm'in anti-monarşist ve cumhuriyetçi yaklaşımı ne Yeni Osmanlılardan ne de Jön Türklerden -en azından doğrusal-bir süreklilik taşımaktadır.

Diğer farklılıklar saklı kalmak kaydıyla ve tüm bu sebeplerden ötürü Kemalizm'in, Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerden farklı olarak, saltanat makamına ilişkin paşa-padişah ya da kurum-kişi ayırımına gitmeden, doğrudan kurumun/tahtın kendisine karşı olması dolayısıyla, bu akımlardan önemli bir kopuş yaşadığı iddia edilebilir. İkinci olarak Kemalizm'in Batılılaşma, modernleşme ya da medenileşme problemini, İslami bir sorunsal çerçevesinde formüle etmemesi, onu özellikle Yeni Osmanlılardan ayıran bir diğer kritik yönünü temsil etmektedir. Buna karşın, Jön Türklerin araçsal/pragmatik İslamcılığı, bütünüyle Kemalist fikriyatın bünyesine sirayet etmese de bazı kırılmalardan geçerek ona dolaylı etkilerde bulunmuştur. Daha açık ifadelerle Kemalizm, hiçbir zaman İslamcı olarak etiketlenebilecek bir siyasal mevziye savrulmamış olsa da dini, mücadelenin meşruiyeti ya da selameti açısından seferber edebilmiştir. Sina Akşın, 1908 Devrimi ile Kemalist pratiği karşılaştırırken şunları söylemektedir:

Atatürk Devriminin onu başka kılan iki önemli özelliği var. Meşruiyet Devrimi, adı üstünde, saltanatı kabul ederken, Atatürk Devrimi cumhuriyetçidir. Yine birincisi Padişahın halifeliği dolayısıyla bir din devleti olmayı benimserken, Atatürk Devrimi laikliği seçmiştir (Akşın, 2011, s. 21).

Bütün bunlara karşın Kemalizm'in düşünsel formasyonuna doğrudan monte edilmemiş, diğer bir ifadeyle farklı bir zeminde sentezlenmiş olsa da Tanzimat dönemi ve sonrası dönemde Osmanlı aydınından öğrendiği düşünce akımları ve/veya kavramlar da söz konusudur. Bunlar, en genel hatlarıyla Şinasi'deki akli ve aydınlanmayı önceleyen yaklaşım, ağırlıklı olarak Ziya Gökalp ve Ahmet Rıza'da karşılık bulan pozitivism ve Abdullah Cevdet düşüncesinde bazen rüşeym bazen de gelişkin nitelikte sayılabilecek laisist, kadın haklarını savunan (Mardin, 2012a, s. 222) söylem ve anti-monarşist eğilimlerdir. Kemalist fikriyata tesir eden diğer aydınların ve akımların düşüncelerinden söz etmek mümkün olsa da burada konumuz açısından bir filtrelemeye gidildiği belirtilmelidir.

Sonraki başlık altında, Fransız Aydınlanmasının Kemalist fikriyata etkileri tartışılmış ancak bu etkiler Kemalizmin aydınlanmacı ve laisist söylemine katkı sunduğu noktalarla sınırlandırılmıştır.

## 1.2. Fransız Aydınlanması

Kemalizm'in, Osmanlı aydınlarından sızan fikir akımlarına ek olarak, Fransız Aydınlanmasından, pozitivismden, J. J. Rousseau'nun milli irade ve kuvvetler birliği analizlerinden, materyalizmden ve tarihsel determinist yaklaşımlardan da etkilendiği kabul edilmelidir.

İlk olarak Fransız Devrimi'ne de kaynaklık eden aydınlanma geleneği açısından, Fransız ve İngiliz ya da İskoç felsefesi olarak adlandırılan iki alt kategori bulunmaktadır. Fransa'da burjuvazinin bir devrimle iktidarı ele geçirmesine karşılık İngiltere'de bu geçişin tedrici ve kansız seyretmesi (ve daha birçok başka nedenden ötürü), her iki coğrafyada birbirinden farklı aydınlanma gelenekleri türemiştir. İstisnaları bulunmakla birlikte, David Hume, Adam Ferguson ve Adam Smith'in başını çektiği İngiliz aydınlanması daha çok ampirist bir yaklaşıma yönelmişken, Ansiklopedistler, Rousseau, Voltaire ve Condorcet gibi isimlerin ön ayak olduğu Fransız Aydınlanması ise rasyonalist bir anlayışa sahiptir (Hayek, 2005, s. 46). Çiğdem'e göre, aydınlanma düşüncesinin temelini aslında Fransız Aydınlanmacılığı oluşturur ve ona ruhunu veren gelenek de Fransız geleneğidir (Çiğdem, 2001, s. 35).

Konumuz açısından odaklanacağımız ilk isim olarak fikirleri devrimi önceleyen ve Fransız Aydınlanmasının kritik isimlerinden olan Voltaire, siyasal iktidarın egemenliğini kiliseyle paylaşmasına karşı dinsel fanatizmle ve kiliseyle mücadeleye girişmiştir (Ewald, 2010, s. 70). Sadece dinsel fanatizmle değil ateizmle de yürüttüğü senkronik savaşın sonunda Voltaire, deizme demir atmıştır (Demir, 1999, s. 35). Bu paralelde ve kendi kişisel tutumunda da görülebileceği gibi Voltaire'in nihai amacının, insan ile Tanrı arasındaki her türlü kurumu ve aracıyı ortadan kaldırmak olduğu söylenebilir (Vardar, 1985, s. 48).

Voltaire'in aydınlanma düşüncesi içerisinde sahip olduğu özgün konum, bu düşünce geleneği içerisindeki en güçlü hümanist damarlardan birini temsil etmesi ve ancak aydınlanma felsefesinin radikal yorumlarından da kaçınmasından kaynaklanmaktadır (Cevizci, 1999, s. 898). Dini radikalizmle hesaplaşırken bir yaratıcıyı tümünden reddetmemesine benzer şekilde Voltaire, katı bir hümanizme sahipken, aydınlanma geleneğinin burjuva karakterinin de sınırlarına takılıp (Cevizci, 1999, s. 898) "aşırı" yorumlardan kaçınmaya özen göstermiştir.

Somut koşulların insan ve bilinci üzerindeki belirleyiciliğine vurgu yapan Voltaire, tam da sınıfsal pozisyonu gereği maddi koşulların ve özellikle ticaretin toplumlar üzerindeki belirleyici etkisine dikkat çekmektedir. Voltaire'in Kiliseye ve dine yönelik eleştirilerinin kaynaklarından biri de bu unsurların ticareti sınırlandırıcı etkilerde bulunmalarıdır (Cevizci, 1999, s. 898). Aynı şekilde Voltaire, krallık düzeninin ve dinsel kurumların insan üzerinde de sınırlayıcı etkilerde bulunduğunu öne sürerken, bu öğelerden kurtulmuş olursa dahi dünyanın saf iyiliğe ev sahipliği yapacağına inanmaz. Dolayısıyla Voltaire, aydınlanma felsefesinin insana olan güvenini taşıyor olsa da görüldüğü üzere 'temkinli iyimserlik' olarak adlandırabileceğimiz bir yaklaşıma sahiptir.

Voltaire'a benzer şekilde J. J. Rousseau da Fransız Devrimi'ni önceleyen, daha da önemlisi ona felsefi zemin hazırlayan isimlerden bir diğeridir (Ağaoğulları, 2011, s. 597). Ancak burada, Voltaire ile Rousseau'nun akla dair görüşleri arasında bir ayrıma gitmek gerekmektedir. Buna göre Voltaire ve genel olarak Fransız Aydınlanması saf akla övgülerde bulunurken, Rousseau vicdan ile aklın birleştirilmesi gerektiğini savunmuş, bir başka deyişle vicdanla evlendirilmemiş aklın hiçbir anlamı olmadığını öne sürmüştür. Bu yaklaşım, Rousseau'nun zaman zaman irrasyonelizmin temsilcisi olduğunu dair kanıt olarak gösterilse de Ağaoğulları, düşünürün bu tavrını "etik rasyonalizm" olarak tanımlamakta ve O'nun düşünce ile ahlakı sentezleme niyetinde olduğunu belirtmektedir (Ağaoğulları, 2010, s. 23-28).

Aslında Rousseau'nun insana ve onun aklına duyduğu 'temkinli güven', genel irade ve toplum sözleşmesi tanımlamalarında da bulunabilir. Bilindiği üzere toplum sözleşmesi, doğal hal durumunda yaşayan insanların, belirli hak ve özgürlüklerinden feragat etmesi, akabinde ise bunlardan bazılarını devlete devretmesiyle kurulmuş bir sosyal akdi ifade etmektedir. Diğer önemli unsurlar saklı kalmak kaydıyla, çalışmamız açısından toplum sözleşmesinin en önemli tarafının, egemenliğin kaynağı ile kullanımının gökyüzünden ve kraldan alınıp, "biz'e, yani insanlara devredilmesi olduğunu söyleyebiliriz (Ağaoğulları, 2010, s. 165).

Rousseau'nun genel irade tanımlaması da benzer sonuçlar doğurmaktadır. O'na göre genel irade, tek tek bireylerin iradelerinden kaynaklansa da tekil olarak onların iradelerine indirgenemeyecek bir kolektif iradeyi anlatmaktadır (Ağaoğulları, 2010, s. 88). Kaynağını toplum üyelerinden alan genel iradenin daima ortak iyiye ve yarara yöneldiğini belirten Rousseau, bu iradenin yanılma payının olmadığını ve yok edilemeyeceğini/ortadan kaldırılamayacağını savunur (Ağaoğulları, 2010, s. 92). İşte Rousseau'ya göre egemenlik dediğimiz şey genel iradenin pratiğe dökülmüş halidir ve yine siyasal iktidarın kaynağı olarak insan işaret edilmektedir. Başka bir ifadeyle O, egemenliğin kaynağını genel iradeye dayandırmakla, döneminin temel yaklaşımı olan hükümdarın Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğu

yönündeki ön kabulleri reddetmiştir. Sonuç olarak Rousseau'ya göre tahtın kaynağını, o egemenliğin altında yaşayan insanlar oluşturmakta, artık Tanrısal iradenin belirleyiciliği bulunmamaktadır.

İşte Rousseau ve Voltaire'in de dahil olduğu aydınlanmacı geleneğin hâkimiyetiyle birlikte; yaşamın kökeni, toplumsal olgular, siyaset ve doğa vb. ilişkin açıklamalarda dinsel formüller terk edilmiş, iktisadi, kültürel, siyasal ve toplumsal yorumlarda seküler ve materyalist yorumlar egemen olmuştur. Örneğin Voltaire “.İngilizler Üstüne Felsefi Mektuplar adlı yapıtıyla büyük İngiliz fizikçisi Newton'un mekanik doğa anlayışını.. Fransızlara tanıtmış” (Demir, 1999, s. 14) ve böylece doğayı kendi matematiği ya da yasaları çerçevesinde açıklayan Natüralizm akımının canlanmasına vesile olmuştur. Bunun anlamı artık doğanın da, tanrısal iradeyle veya itkiyle devinmediği, onun kendi yasalarına göre işlediğidir. Söz konusu çıkarım, insan yaşamına dair de imalar barındırmaktadır. Çünkü doğa, kutsal bir iradeyle yönlendirilmiyorsa ve belirli yasalara tabiyse, doğanın bir parçası olan insan da bu yasalarla sınırlanmış demektir.

Bütüncül bir tabiat vardır ve bu, ebedi, aynı kalan, genel yasalara bağlıdır: Natüralizm. İnsan da (hem de tamamen) bu yasalara bağlıdır ve onunla hayvan ve bitki arasındaki fark, dolayısıyla derece farkıdır. İnsan, özgür değildir, iyiden iyiye tabiatının güdüleriyle belirlenmiştir. Ama insani eğilimlere ve tutkulara doğru manada etki etmek, tabii ki mümkün ve gereklidir (Ewald, 2010, s. 28).

Şu hâlde insan, bu kısıtlar çerçevesinde de olsa akıl aracılığıyla kendisini çevreleyen yasaları öğrenebilir ve özgürleşebilir. Sonuç olarak insanın, kurtulduğu dinsel kader yerine, doğanın yasalarına prangalanmamasını sağlayan araç, akıl olmuştur.

Fransız Aydınlanmasının ve özellikle Voltaire ile Rousseau'nun Kemalizm üzerindeki etkileri ve Kemalizm'in bu akımla kurduğu ilişkinin düşünsel arkeolojisi ise kayda değer çıktılar barındırdığından, sonraki bölümde de söz konusu bağlantı noktaları açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

## 2. KEMALİZM, AYDINLANMA VE LAİKLİK

### 2.1. Fransız Aydınlanmasının Kemalizme Etkisi

Kemalizm'in Fransız Aydınlanmasıyla temasını kolaylaştıran/hazırlayan şartlar, öncelikle Mustafa Kemal'in küçük yaşlarda Fransızca öğrenmesiyle oluşur. Mustafa Kemal genç bir subayken, D'lambert, Rousseau, Voltaire, Montesquieu ve Desmolins'in düşünceleriyle etkileşime girmiştir (Ozankaya, Atatürk ve Laiklik, t.y., s. 131). Bu paralelde kendisinin “biz hepimiz Fransa'nın kültür membaından içtik” (Perinçek, 2011, s. 46) sözleri, bu iddiayı güçlendirmektedir. Aynı şekilde Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşı Ali Fuat Cebesoy da “biz genç Harbiyeliler, Fransız İhtilali Beyannamesi'nde insan ve hak hürriyetlerine verilen önemi gizli de olsa okumuş ve öğrenmiştik” (Cebesoy, t.y., s. 45) diyerek aynı hususa değinmiş olmaktadır.

Mustafa Kemal'in Fransız Aydınlanmasıyla tanışıklığını yansıtması bakımından “aydınlanma”, “medeniyet”, “ilerleme”, “çağdaşlaşma”, “bilim” ve “fen” kavramlarını sürekli olarak tekrarlaması, istisnayı aşan bilinçli bir tercih olduğunu da kanıtlamaktadır. Sonuç olarak aydınlanmacı fikriyat, Mustafa Kemal'in söylemine yerleşmiş ve O'nun ön ayak olduğu toplumsal dönüşümler açısından da temel referans noktası olmuştur. Diğer bir ifadeyle Fransız Devrimi'nin ideallerini Anadolu topraklarına ekme fikri Kemalist kadroların başat arzusudur ve bu gerçek bizzat Mustafa Kemal tarafından “genç Türkiye Cumhuriyeti[ni] Fransız demokrasisi doğurmuş[tur]” (Arslan, 2006, s. 275) cümlesiyle dile getirilmiştir.

Mustafa Kemal'in dışında Kemalist devrimin önemli isimlerinden ve 1927-1938 yılları arasında İçişleri Bakanlığı yapmış olan Şükrü Kaya'nın “tarihte deterministiz, icraatta pratik maddiyetçiyiz” (akt.

Perinçek, 2011, s. 24) sözleri de materyalist felsefenin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Fransız Aydınlanmasının, siyasal süreçleri seküler analize tabi tutmasından mülhem bu kavrayış, sosyal dinamiklerin analizinde pratik şartların belirleyici olduğunu belirtmesi açısından kritiktir.

1924-1930 arası Adalet Bakanı olan Mahmut Esat Bozkurt ise bir devrimin, ancak ve ancak iktisadi alanda sağlayacağı değişikliklerle muvaffak olabileceğini belirterek, bunu sağlayan devrimlere “tam ihtilal” (Bozkurt, 2008, s. 58) adını verir. O’na göre tarihte 3 kez tam ihtilal olmuştur, bunlar Fransız Devrimi, Bolşevik Devrimi ve Kemalist Devrim’dir (Bozkurt, 2008, s. 59). Osmanlı Devleti’nde toplumsal yaşamın ve politik düzenin tek belirleyeni olmasa da önemli girdilerinden biri olan İslami kural ve kaidelerin tasfiyesinin üzerinden çeyrek asır dahi geçmemişken Bozkurt’un sarf ettiği bu sözler, bir kopuşu işaretlemekle birlikte materyalist ve tarihsel determinist karakteri nedeniyle önem arz etmektedir. Zira O’na göre ihtilalin sürerliliğini sağlayan olgu, ilahi bir irade değil, doğrudan maddi, somut koşullardır. Benzer şekilde Edirne vekili Şeref Aykut’un da “tarihte hiçbir devrim yoktur ki, tarihsel olmasın. Bunların hepsi istisnasız, ayrımsız tarihin maddi sebeplerinden mutlak ekonomik sebeplerden doğar” (akt. Perinçek, 2011, s. 25) sözleri de aynı bağlama oturtulabilir.

Bozkurt’un bir ihtilal hayranı olması da konumuz açısından dikkate değerdir. O’na göre isyan hakkı, insanın sahip olduğu en temel haklardan biridir, çünkü “ihtilal, hayatın gereğidir. Doğal hakların en başında gelir. İstibdat rejimlerinden bunalan halkın isyan ve ihtilal hakkından daha meşru bir şey düşünülemez” (Bozkurt, 2008, s. 26). Konumuz açısından kritik olan, kaderciliğin ve her türlü tevekkülün reddi ve bunların yerine inşa edilen iradeci yaklaşımdır.

Yeniden Mustafa Kemal’e döndüğümüzde, laisist anlayışın yanında dini de aydınlanmanın prizmasından geçiren bir tutumun izlenebildiği söylenebilir. Nitekim Kemalist pratikte din ya da eğitim meselesi, Fransız Aydınlanmasının belirleniminde doğan kavramlar çerçevesinde düşünülmüş ve yorumlanmıştır. Yurt gezilerinde yaptığı açıklamalarda dinsiz bir kimsenin olamayacağını sürekli zikreden Mustafa Kemal, bunun aydınlanmanın prizmasından geçmiş ve reforme edilmiş bir din olması gerektiği şerhini de eklemeyi ihmal etmeyerek Fransız Aydınlanmacılarının din konusundaki görüşlerine bir başka açıdan yaklaşmaktadır. . Din ve aydınlanma meselesine ilişkin Mustafa Kemal Nutuk’ta, İngiliz bir tarihçi olan Wells’in ‘insanlık için ortak din’ konusundaki fikirlerini aktarırken şunları söyler:

Efendiler, bütün insanlığın görgü, bilgi ve düşüncede yükselip olgunlaşması, Hristiyanlığı, Müslümanlığı, Budizmi bir yana bırakarak basitleştirilmiş ve herkes için anlaşılacak duruma getirilmiş saf ve lekesiz bir dünya dininin kurulması hayalinin tatlı olduğunu inkâr edecek değiliz (Atatürk, 2011, s. 482).

Dikkat çektiği üzere Mustafa Kemal bu tasavvuru “tatlı” olarak nitelendirir. Anlaşıyor ki bu görüş, O’nun gönlünü okşar ancak gerçekçi de bulunmaz. Tüm insanlığı toparlayabilecek “kirlenmemiş” yeni bir din ideali şimdilik gerçekliğe uymuyorsa, yapılacak olan bellidir: “eldeki” din olan Anadolu İslamı’nı rasyonalize etmek.

Aydınlanma değerleri doğrultusunda tıraşlanmış ve törpülenmiş bir İslam yorumu ve arzusu, Mustafa Kemal’in söylemleri arasında kendisine yer bulur. Bu paralelde hurafelerden, “falcılar”dan, “büyücüler”den, şeyhlerden, “yezitler”den, “dedeler”den, “üfürükçüler”den ve “muskacılar”dan arındırılmış bir İslam tahayyülü sürekli dile gelir ve ilim ile fen için gerekli çabayı takdir etmesi beklenen bir dinsel çerçeve çizilir. Aydınlanma değerleriyle uyumlaştırılmamış bir dinin modern zamanlarda yaşama şansının olmadığı vurgulanır, aksi çabalar ise “Orta Çağ zihniyeti” ile mahkûm edilerek çağdaş olanın dışına atılır.



Mustafa Kemal'in aydınlanmacı ve modernist bakış açısında dile getirilmesi gereken noktalardan biri, batıyla batının değerleri arasında yaptığı ayırmadır. Diğer bir deyişle O, aydınlanmacı görüşlerin taşıyıcısı olan Batı medeniyeti ile o günkü Batılı ülkeler arasına bir mesafe koymaktadır. Nitekim Mustafa Kemal Nutuk'ta, Millî Mücadele Hareketi'nin meşruiyetine ilişkin bir tartışmada "bu hareketin ne demek olduğunun takdirini, resmi Avrupa ve Amerika'nın değil, bilim, kültür ve medeniyet Avrupa ve Amerika'sının vicdanına bırakmakla yetinir[iz]" (Atatürk, 2011, s. 285) demektedir. Dolayısıyla burada aydınlanmacılık ve anti-emperyalizmin senkronize biçimde kullanıldığı görülmektedir. Benzer şekilde "memleketler muhtelifdir fakat medeniyet birdir" (Arslan, 2006, s. 90) söylemi de hem hümanizm anlayışının dışavurumu hem de sözü geçen farklılaştırma girişiminin bir çıktısı olarak okunabilir.

Mustafa Kemal'in, Fransız aydınlanmacıların "iyimser bir felsefenin ifadesi olarak insanlığın giderek daha fazla ve yetkin bir bilgiye ulaşacağına." (Cevizci, 1999, s. 455) inanan ilerlemeci yaklaşımıyla da uyumlu bir dünya görüşüne sahip olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Mustafa Kemal'in "dünya müthiş bir cereyanla ilerliyor. Biz bu ahengin dışında kalabilir miyiz?" (Arslan, 2006, s. 458) sözleri, bir soru cümlesi değil, birden fazla yargıyı ifade eden bir felsefi konumlanışın ifadesidir. Öncelikle Mustafa Kemal'in düşüncesinin sınıfsal karakterini ve felsefi bağlamını da düşündüğümüzde "dünya ilerliyor" tümcesi, feodal olandan modern olana, Orta Çağ karanlığından aklın egemen olduğu döneme, arkaik olandan çağdaş olana geçişin dile getirilmesidir. Diğer yandan "cereyanın dışında kalabilir miyiz" denen ancak aslında "kalamayız" olarak tercüme edilebilecek görüş, ilerleme fikrinin ortaya konulmasıdır. Yine Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde sarf edilen "insanlık yürüyor, olgunlaşmaya gidiyor" (Bolluk, 2004, s. 96) sözleri de aynı paralelde görüşler olarak tanımlanabilir. Buna göre ilerleme evrensel, kaçınılmaz, dışında durulamaz ve geri döndürülemez niteliktedir. Tam da bu yüzden buna direnmek, beyhude bir çabadır.

Kemalizm ve aydınlanmacılık arasındaki ilişki, yalnızca Kemalist kadroların ve Mustafa Kemal'in söylemleri düzeyinde kalmamış, kurumsallaşmıştır da. Bu sav, 1940 yılında kurulan Tercüme Bürosu pratiğinde ve aynı yıl içerisinde hayata geçirilen Köy Enstitüleri projesinde de görülebilir. Tercüme Bürosu'yla beraber çeviri önceliğinin Batı kaynaklı eserlere verildiği görülmektedir. Bu eserler kendi içerisinde dillere göre tasniflendiğinde 184 Fransızca kaynak tercüme edilmiştir, buna en yakın çeviri sayısıysa 82 yapıyla Almancadadır (Hacıbrahimoğlu, 2012, s. 153). Sayılar analiz edildiğinde, başka dilden çevrilen eserlerin, Fransızca kitapların neredeyse yarısı kadar olduğu söylenebilir. Fransızca kaynaklar içerisinde de birinci sıranın aydınlanma düşünürü Voltaire'in eserlerine verildiği düşünülürse, tablonun daha da netleşeceği açıktır. Kemalizm, Tercüme Bürosu'nu, aydınlanma projesinin topluma ve aydınlara nüfuz edebilmesi için bir araç olarak tasarlamıştır.

Köy Enstitüleri'nin kurulmasında ise aydınlanma ideolojisinin yayılması amacından veya pedagojik kaygılardan ziyade, konjonktürel güç dengeleri belirleyici olmuştur. Taner Timur, burada köylüye milli şuur aşılansak toprak sahibine sualsiz boyun eğmesinin engellenmek istendiğini ve bu yolla büyük toprak sahiplerinin siyasi etkisinin azaltılmasının esas amaç olduğunu belirtmektedir (Timur, 2008, s. 210).

Bu durumda Enstitülerin kurulmasında sınıf mücadelesinin belirleyici olduğu söylenebilse de Kemalist aydınlanmacılık, buradaki eğitimin içeriğine de sinmiştir. Server Tanilli'ye göre bu projenin yöntemi "...pratikte öğretmek ve öğrenmek, deneyerek ve üretim süreci içinde aydınlanmak[tır]" (Tanilli, 2006, s. 107). Ayrıca İsmet İnönü'nün bir Enstitüyü ziyaretinde ekmek ve su gibi temel bir ihtiyaç malzemesi olarak kitabı ve okumayı işaret etmesi de (Bayburt, 2006, s. 122), Kemalist kadroların okuma ve aydınlanmaya verdiği önem şeklinde tanımlanabilir.



Söz konusu girdiler Kemalizmin pratiğe verdiği önemle birlikte düşünüldüğünde ve bu Enstitülerde kitap okuma ve tartışma saatlerinin varlığı ile karma eğitim gibi faktörler de hesaba katıldığında, bu kurumların aydınlanmacılığın Kemalizme etkilerinin bir tezahürü olduğunu iddia etmek kolaylaşmaktadır.

Sonuç olarak görüldüğü üzere Kemalizm hem Fransız Aydınlanmasından hem de bazı Fransız aydınlanmacılarının materyalist ve pozitivist görüşlerinden de etkilenmiştir. Bir sonraki başlık altında ise bu defa Fransız aydınlanması ve onun laiklik anlayışının Kemalist jargona nasıl etki ettiği ortaya konulmuş ve bu bağlamda 1924 tarihi bir ayrıç olarak kullanılarak laisist söylemdeki değişikliklerin izleri sürülmeye çalışılmıştır.

## 2.2. Kemalizm ve Laiklik

Laisizm ve aydınlanma arasındaki organik ilişkiyi, aynı anlama gelmek üzere “..laik düşünce[nin], ‘aydınlanma çağı’nın bir ürünü..” (İlhan, 2011, s. 238) olduğunu, daha önceki satırlarda betimlemiştik. Bu paralelde Fransız Aydınlanmasından yoğun derecede etkilenen Kemalizmin, laiklik ilkesinin de taşıyıcılığını yapmak istediğini tahmin etmek zor değildir. Ancak bu noktada koyulması gereken iki rezerv bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Kemalizmin laiklik uygulamalarını, doğrudan ya da dolaylı biçimde Fransa’da geliştiği biçimde kopya etmediği, aynı anlama gelmek üzere laisist fikriyatın şablon biçiminde alınıp doğrudan uygulan(a)madığıdır. Dolayısıyla unutulmaması gereken husus, Türkiye özgüllüğüdür. Zira yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin, padişah iradesi, gelenekler ve dinsel buyrukların bir bileşimi (Çavdar, 2008, s. 51) olarak tanımlanabilecek bir çerçeveye yönetilen Osmanlı Devleti’nin lağvedilmesiyle ve ondan kalan bir siyasal kültür üzerine kurulduğu kaydedilmelidir. İkinci olarak da Fransa’da laiklik, hızlı bir kurumsallaşmayla ya da radikal bir geçişle değil, tedrici bir süreç halinde ilerlemiştir ancak yeni Türkiye’nin kuruluş ve tek parti döneminde laiklik politikaları evrimsel değil daha çok radikal ve kısa dönemler içerisinde yapılan hızlı atılımlara dayanan bir karaktere sahip olmuştur.

Ne kadar süratli olursa olsun, Kemalizmin laikliğe yönelik uygulama ve söylemleri de Osmanlı bakiyesinden dolayı düz bir hat üzerinde ve değişime uğramadan gerçekleşmemiştir. Bu nedenle söz konusu ilişkiyi kavrayabilmek adına bir dönemselleştirme/evreleştirme işlemi yapmak zorunludur. Bu anlamda Kemalizm ve laiklik ilişkisini irdelerken, 1919 ve 1924 arası ve 1924 sonrası dönem ayrı ayrı ele alınacaktır.

Kemalist laiklik pratiğinin zamansal bölmeyi zorunlu kılması, söz konusu tarihlerden de anlaşılacağı üzere Millî Mücadele’nin somut ve konjonktürel ihtiyaçlarıyla alakalıdır. Dolayısıyla Kemalistlerin laisist politikalarında geriye gidişler, salınımlar ve sıçrayışlar mevcuttur ve söz konusu geliş-gidişler, reel politika ile dönemsel güç dengeleri tarafından belirlenmiştir. Sonraki başlık altında, 1924 sonrası dönem ile karşılaştırma yapmaya imkân tanıyacak ölçüde kuruluş sürecindeki laisist söylemlerin izi sürülmüştür.

### 2.2.1. 1919-1924 Dönemi

Millî Mücadele’nin başladığı 1919 yılından, hilafetin kaldırıldığı 1924’e kadar olan dönem izlendiğinde, Mustafa Kemal’in ve lider kadronun, mücadelenin temel eksenini hilafetin ve saltanatın kurtarılması olarak tariflediği görülmektedir. Mücadelenin motivasyonunun “hilafetin kurtarılması” olarak kodlanması, salt söylem düzeyinde kalmamış, pratikte de (ulusal düzeyde) Müslüman tebaa nazarında meşruiyet sağlama, (bölgesel düzeyde de) İslam ülkelerini mücadeleye desteğe çağırma ve saldırının

İslam âlemine yapıldığına dair inancın yaygınlaştırılabilmesi bakımından işlevsel olmuştur. Millî Mücadelenin yayın organı Hâkimiyet-i Milliye'nin 14 Mart 1920 tarihli başyazısında söz konusu strateji ifade edilmektedir:

Hürriyet ve bağımsızlığın kıymetini bilen, onun sayesinde asırlardan beri tarihine biriktirdiği zaferlerin iftihar heyecanını hâlâ göğsünde duyan ve 800 milyon İslam'ın kardeşlik kıblesini başında tutan bir ümmetin bağımsızlık mücadelesi, tarihin hadiselerinin cereyanı üzerine tesirli büyük bir vakadır.. İslam âleminin ruhi yardımı ve ortaklığı o kadar derin ve tükenmezdir ki, arkasında bu heybetli İslam kitesini dayanak olarak hissetmeyen hiçbir fert yoktur. İşte millî iradenin kuvveti bu mahiyettedir (Bolluk, 2004, s. 54).

Bu anlamda Kemalist kadroların Millî Mücadele önderliği, askeri yöneticilik olduğu kadar siyaset ve diplomasi önderliği de olmuştur. Zira 1919-1924 arası süreç, İslam ülkelerinden Sovyetler Birliği'ne, Kürt aşiret reislerinden dini cemaat liderlerine kadar destek ve ittifak arayışlarıyla geçmiştir. Kemalistler savaşı kazanana ve iktidara yerleşene kadar emperyalizmle iş birliği görünür olan kesimler (örneğin İstanbul Hükümeti) dışında hemen her toplumsal kategori ya da makam sahibiyle temas arayışında olmuştur.

Meşruiyet zeminine duyulan ihtiyaç dolayısıyla dinin araçsal kullanımı, Mustafa Kemal'in gerek yurt gezilerindeki sohbetlerinin gerekse de resmi yazışma ve meclis konuşmalarının, yoğun bir dinsel sosla sunulmasına sebebiyet vermiştir. Meşruiyet kaygısının yol açtığı pragmatik tavır ve dinsel söylem öyle bir raddeye varmıştır ki, Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal, 1919 öncesi Mustafa Kemal'in düşüncelerini çoğu zaman yadsımıştır.

Millî Mücadele'nin önderi, 1919-1924 arası yaptığı yurt gezilerindeki sohbetlerde, yoğun bir dinsel referansa sahiptir ve neredeyse din felsefesine kayan tartışmalar açmaktadır. Dinin ne olduğu ya da ne olması gerektiği, bu dönemki beyanatların içeriğini belirlemiştir. Dikkat edilmesi gereken husus, söz konusu yorumların, Mustafa Kemal'in düşünsel ve felsefi dünyasından süzülerek türetilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde kullanılan dilin dini boyutu, Osmanlı İslam'ının yeniden üretimi değildir. Burada verili dinsel algının alınıp içerilmesinden ziyade, tahayyül edilen, istenilen ve arzu edilen bir dini çerçeve sunulmaktadır.

Mustafa Kemal'in bu dönemde dinle ilgili en sık kullandığı cümlelerden biri; 'İslam dini akli ve tabii bir dindir' (akt. Berkes, 2013, s. 541) önermesidir. Bu tez, 'İslam dini akla uygun bir dindir' biçiminde okunduğunda, İslam'ın diğer dinlerle hiyerarşi içerisinde anlaşıldığını açık etmekte ve İslam'ın üstünlüğüne inanıldığı izlenimi vermektedir. Ancak bunlar, ilk elde edilebilecek izlenimlerdir ve meselesinin can alıcı noktası bu değildir. Burada Mustafa Kemal'in düşünme biçimini bize işaret eden, 'akla uygun din' vurgusudur.

Burada kısaca dine ontolojik açıdan yaklaşırsak, ilkel insanın varoluşundan uygarlığa gelinceye kadar, insanın sadece akıyla açıklayabildiği değil, esas olarak anlamlandıramadığı ve korktuğu olgularda metafizik veyahut ilahi bir müdahale aradığı görülmektedir. "Vahşi" insan, karşısında kendisini güçsüz hissettiği, verili mantık çerçevesinde bir izah yapamadığı durumların arkasında metafizik bir irade görmüş, böylece hem kendi korkusunu aşmayı denemiş hem de toplumsallığını ve toplumu yeniden üretebilmiştir. Tek tanrılı dinlere geldiğimizde ise günlük yaşamı bir ibadet pratiğine dönüştüren kurallar bütünü görülmektedir. Tek tanrılı dinler, kullarından, salt olağanüstü halleri değil, onlarla birlikte ve çok daha sistematik biçimde bireysel ve toplumsal yaşamın bütün veçhelerini dine atıfla açıklamasını beklemektedir. Sonuç olarak dinler, yalnızca insan aklının izahat getiremediği değil getiremediği olgular üzerinden de açıklamalar getirmiştir. Nitekim dinlere kutsallık, uhrevilik ya da ilahilik kazandıran yönlerden birisi, tam da akıl-üstü olayları da açıklayabilme iddialarıdır (Ozankaya, t.y., s. 37).

Dinle ilgili kısa önermelerimizle yeniden ‘akla uygun din’ tanımlamasına döndüğümüzde diyebiliriz ki, bir dinin ‘akla en uygun’ olması, dinin ontolojisiyle bire bir uyumlu değildir. Birincisi din, yukarıda irdelendiği üzere akılla kavranılamayacak olgulara ilişkin de bir çerçeve sunmaktadır. İkincisi ise bir dine inanan kişi, herhangi bir olayı akılla açıklayamasa dahi dini açıdan açıklama getirebilir. Üçüncüsü dinler, ontolojik olarak insandan/akıldan bağımsız olarak zaten var olduklarına dair bir düşünce sistematiğe sahiptirler ve insanın tek yapabileceği, akıl dolayısıyla dini öğrenmek ve doğrulamaktır. ‘Akla ve mantığa en uygun din’ sözleriyse, dini doğrular gibi görünse de akli doğrulamaktadır ve akli olmayanın kabul edilemeyeceğini ima etmektedir. Kant’ın aydınlanmayı, özetle ‘her şeyin aklın mahkemesine çıkarıldığı bir süreç’ olarak tanımladığını (Kant, 2020, s. 1-4) düşünürsek, Mustafa Kemal’in dini aklın terazisine vurması anlaşılır olmaktadır. Sonuç olarak dinin, aklın mahkemesinde aklanması ya da mahkûm edilmesinin son tahlilde bir önemi yoktur, kritik olan bir sorgulamaya tabi tutulma “cüreti”dir.

Daha önce Mustafa Kemal’in ‘dinsiz bir kimse olamayacağı’ tespitiyle beraber reforme edilmiş bir din talebinin olduğunu belirtmiştik. Şu aşamada bu isteğin aydınlanmacı tavırla yoğrulduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Zira Kemalist kadronun dinsel tahayyülü, dönemin verili dini yorumuna tekabül etmemekteydi ve esas olarak topluma hizmet eden bir din tasavvuru öne çıkarılıyordu. Daha başka ifadelerle din, (geçiş aşamasında) kurulmak istenen modern toplum için hem bir destek unsuru hem de bir meşruiyet sağlayıcısı olacaktı. Kemalizm’in modernist-milliyetçi devlet ve toplum kurgusuna, dinin girdi olarak düşünülebilmesi için “arkaik” öğelerin ayıklanması gerekmekteydi. Berkes, kurucu kadroların dinle yaşadığı gerilimli ilişkiyi, söz konusu kadroları Cumhuriyetin ilk yıllarında sürekli takip eden bir paradoks olarak tanımlamıştır:

Toplumsal bir felaket karşısında, adı bile olmayan bir toplumu bir ulus çabasının fedakârlıklarına itmede, dayanışma yaratmada, dinin rolü vardı; fakat yine görülüyordu ki aynı zamanda şeriat ya da tarikat giysisi altında din, ulusal çabayı baltalayan bir güç de olabiliyordu (Berkes, 2013, s. 541) .

Dolayısıyla kurucu irade açısından olması gereken, aklın gelişimi önünde engel oluşturmayacak, dahası ona destek sunacak ve aklın çabalarını takdir edecek bir dindi. Dinde “reform” arzusu ise bahsettiğimiz şekilde modern zamanlarla, akılla ve aydınlanmayla uyumlaştırılmış bir İslam yorumunu çağırıyordu. Bu çabanın doğal uzantısı ise Millî Mücadele’yi sekteye uğratacak, İslami gerekçelerle hareketi boğmaya çalışacak unsurların, “dini siyasete alet etme” suçlamasıyla karşı karşıya bırakılması şeklinde tezahür etmiştir. Bu kavrayışa göre din, Millî Mücadele karşıtı kesimlerin elinde kişisel ya da siyasal menfaatler için kullanılmaktadır ve bu çabalar İslami de değildir. Zira din, Millî Mücadele hareketinin konjonktürel ihtiyaçları için seferber edildiğinden, “esas” İslami yorumun sahibi baştan belli durumdadır.

“Esas” dini yorumun taşıyıcısı olma iddiasının, siyasal alanda Kemalist kadrolara kuvvet sağladığı söylenebilir. Özellikle İstanbul Hükümeti’nin en büyük müttefiki ve kozu olan padişahla, yani hilafet ve saltanat makamıyla, Ankara Hükümeti’nin İslamcılığının bir farklılık taşımadığı izlenimi verilmek istenmiştir. Padişahla kurulan dinsel rezonansın ardından, Ankara ve İstanbul Hükümeti arasındaki ayrılığın dine değil milli menfaatlere dayanan bir ayrılık olduğu sürekli hatırlatılmıştır. Böylece Millî Mücadele hareketine yöneltilen “dinsiz”, “kafir” veya “gavur” suçlamaları boşa düşürülmeye çalışılmış, kontra-argüman olarak “vatan hainliği” ve “emperyalizmin işbirlikçisi” gibi ifadeler üzerinden karşıtlıklar inşa edilmiştir. Dinin de ancak ve ancak Millî Mücadeleci hareketi meşrulaştırdığı ölçüde esas din olduğu inancı göz önünde bulundurulduğunda, İstanbul Hükümeti, gayri-millî olduğu için gayri-İslami de olmaktadır.

Dinsel referansların, Kemalist kadroların konuşmalarıyla sınırlı kalmadığı, resmi yazışmalara, yasa metinlerine ve meclis konuşmalarına da yansdığı söylenmelidir. 1919-1924 arası süreçte, hareketin

liderliğinin, dini koruyup kollamanın ötesinde, onu siyasal ve toplumsal alanı örgütleme aracı olarak tasarladığı tespit edilebilir. Mustafa Kemal bu dönemde saltanat ve hilafet makamına tam bir bağlılık göstermektedir. Bunun ötesinde hareketin nihai amacı, saltanat ve hilafetin korunması olarak tanıtılmakta, üstelik bu makamın biricik koruyucusunun Millî Mücadele kadroları olduğu ifade edilmektedir:

Düşman esareti altına düşen hilafet ve saltanatı kurtarmak, bizim en kutsi ve bugün için en büyük vazifemizi teşkil ediyor. Bir vazife ki, başarıyla yerine getirilmesinde, bütün cihanın ve bilhassa bütün İslam âleminin maddî, manevî kati desteğine mazhar olmakla da müjdelenmiş bulunuyoruz. Selamet ve kurtuluş, azim ve sebatındır (Bolluk, 2004, s. 62).

Dine ve hilafete karşı koruyuculuk/kollayıcılık savının izleri, Nutuk'ta da sürülebilir. Mustafa Kemal'in, padişah için kullandığı ifadelerden bazıları, “yüce”, “şefkatli”, “sevgili” ve “tarafsız”dır. Padişaha yakıştırılan olumlu sıfatlardan birinin “tarafsız” olması da -daha önce bahsedildiği gibi- Kemalistlerin Millî Mücadele döneminde hiçbir toplumsal kesimle ya da makam sahibiyle dirsek temasını koparmak istememesinden kaynaklanmaktadır. Zira işbirlikçi olarak tariflenen İstanbul Hükümeti'ne padişahın doğrudan desteği, Kemalist kadrolar tarafından bilinmekteyse de güç toplama evresinde böylesi bir zıtlaşmanın göze alınmak istenmediği görülmektedir.

Yine aynı dönemde hareket, yegâne motivasyon ve gayesinin ‘cihat’ olduğu imajını da yerleştirmeye çalışmaktadır. Bu argümanın somut karşılığı, 1. Meclis'in açılış bildirisinde “TBMM, milli sınırlar içerisinde hayat ve bağımsızlığını sağlamak, Hilafet ve Saltanat makamını kurtarmak andıyla teşekkül etmiştir” (Çavdar, 2008, s. 40) ifadelerinde görülebilir. Bunun dışında örneğin Büyük Millet Meclisi'nin açılışı, cuma gününe ve cuma namazının hemen sonrasına denk getirilmiştir. Mustafa Kemal, açılış gününün cuma olmasını “o günün kutsallığından yararlanmak” (Atatürk, 2011, s. 294) şeklinde gerekçelendirmiştir. Törenin namaz sonrası yapılmasıyla, “cuma namazı[nın] kılınarak Kuran'ın ve namazın nurlarından da feyz alın[mak]” (Atatürk, 2011, s. 294) istenmiştir. Aynı gün içerisinde cami minarelerinden hatim indirilmesi, salaların verilmesi ve hutbelerin okunması kararlaştırılmıştır. Meclise girmeden önceyse duaların okunması ve kurban kesilmesi ise, İslami ritüellerin yeniden-üretimi, bir “bağlılık gösterisi” anlamına gelmektedir (Çavdar, 2008, s. 123) ve dolayısıyla meşruiyet kaygısıyla alakalıdır. Son olarak Teşkilat-ı Esasiye'de de (1921) 7. madde aracılığıyla şer-i işlerin düzenlenmesinin Meclis'in inisiyatifine bırakılması (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, t.y.), din üzerindeki devlet otoritesinden vazgeçilmediğini kanıtlamakta, aynı zamanda laikliğe ilişkin bir kaygının toplum katında ortaya çıkmasından da endişe edildiği görülmektedir.

Bu haliyle ve İstanbul Hükümeti'yle girişilen mücadelede, dinin de çatışma alanı olması dikkat çekicidir. Diğer bir ifadeyle, iki iktidar arasında süre giden diplomatik savaş, dinsel zeminde de devam etmektedir:

İstanbul'da Damat Ferit Paşa, derhal yeniden iktidar mevkiine getirildi. Bu ortak saldırı politikasının talimatı da Padişah ve Halife'nin, düşman uçakları da dâhil olduğu halde, her türlü vasıtayla memlekete yağdırdığı “Padişah'a karşı ayaklanma” fetvasıydı. Anadolu ulemasının fetvasını almak suretiyle karşı tedbirlere giriştik (Atatürk, 2011, s. 303).

Görüldüğü üzere 1919-1924 arası dönem, bir politik araç olarak tahayyül edilen dinin İstanbul Hükümeti'ne bırakılmak istenmediği bir dönemdir. Bunun yanında ilgili süreç bir geçiş dönemi olması nedeniyle de Kemalist kadrolar dini otoriteye de sahip olmak istemiş ve din, sosyal alanı yeniden biçimlendirmede kolaylaştırıcı ve meşrulaştırıcı bir unsur olarak tasavvur edilmiştir. Sonraki başlık altında geçiş döneminin sonlanmasıyla birlikte Kemalizm'in dinle kurduğu yeni ilişki söylemler üzerinden tasvir edilmeye çalışılmıştır.

### 2.2.2. 1924 Sonrası Dönem

1924 tarihinin bir dönüm noktası olarak işaretlenmesi, 3 Mart 1924'te hilafetin kaldırılmasıyla ilgilidir. Emperyalizmle, İstanbul Hükümeti'yle ve padişahla girilen kavga, Ankara Hükümeti lehine çözülmüş, Kemalist iktidarın kurumsallaşma dönemi başlamıştır. Hilafetin 1924'te kaldırılması bu bağlama oturmaktadır:

..İstanbul Hükümeti'ni bertaraf etmek önemliydi. Buna engel olanların başında Padişah ve Halife bulunuyordu. Bu bakımdan, durumun açıklık kazanması için yapılacak ilk iş, bu makama TBMM'yi ve Hükümeti'ni tanıtmak olmalıydı. Zaten elimizde olmayan ve temasımız bulunmayan bu makama, henüz başka bir işlem uygulayabilecek gücümüz de yoktu (Atatürk, 2011, s. 380).

Daha önce değindiğimiz üzere Mustafa Kemal'in saygıyla hitap ettiği halifenin/padişahın düşman kuvvetleriyle açık iş birliği, Kemalistlerin işini 1924 sonrası ziyadesiyle kolaylaştırmıştır. Zira İslam dünyasının temsilcisi iddiası olan padişahın işgalci güçlerle ortaklık kurması, bu makamın tasfiyesine meşruiyet zemini sağlamıştır. İktidarın ele geçirilmesiyle beraber, 1924 öncesi "Zat-ı Şahane" olan padişahın sıfatı artık "vatan haini"ne düşürülür. Dahası dinsel söylem de radikal biçimde terk edilir:

Halifeliğin kaldırılmasından sonra Cumhuriyet yönetiminin söylemi değişmiştir. Bu dönemde daha önce dinsel ideolojiye verilen ödünlerin hiçbirine rastlanamaz. Artık konuşmalarda Allah'ın adı anılmaz, İslami inanca vurgu yapılmaz, dua edilmez (Perinçek, 2012, s. 19).

Mustafa Kemal 1924 sonrası geriye dönük okumalarla, 1919-1924 arası döneme ilişkin gerekçelerini sunmaya başlamıştır. Böylece hareketin selameti için pragmatik bir tarzın izlendiği kabul edilir ancak bunun, 'esas' programın uygulanması için zorunlu bir yol olduğu da not düşülür. Böylece Mustafa Kemal, Millî Mücadele için pragmatizmi zaruri görür, ancak oportünizmi reddeder.

Geriye dönük savunmacı/özür dileyici dil, ilk olarak 1921 Anayasası'nda yer alan şer-i hükümler ifadesi üzerine yapılan konuşmada ortaya çıkmaktadır. Mustafa Kemal'e göre burada şeriata atıf yapılmamıştır. Şer-i olan demek, kanuni olan demektir (Atatürk, 2011, s. 483) ve buradan başka bir anlam çıkarmak isteyenler, iyi niyetli davranmamaktadır. Bu anlam kaymasına olanak tanınmasının gerekçesi ise "göz yumduk" (Atatürk, 2011, s. 485) ifadesiyle belirtilir ve bu söz konusu pragmatizmin itirafı niteliğindedir:

Yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yapılırken, laik devlet deyiminden dinsizlik anlamı çıkarmak eğiliminde olanlara ve bundan yararlanmak isteyenlere fırsat vermemek için, kanunun ikinci maddesini anlamsız kılan bir deyim sokulmasına göz yumulmuştur. Kanunun gerek 2'inci ve 26'ıncı maddelerinde fazladan yer alan, yeni Türkiye Devleti'nin ve Cumhuriyet rejimimizin çağdaş karakteriyle bağdaşmayan deyimler, inkılap ve Cumhuriyet'in o gün için sakıncalı görmediği tavizlerdir (Atatürk, 2011, s. 485).

Teşkilat-ı Esasiye'ye ilişkin müdafaacı pozisyona benzer şekilde, Mustafa Kemal Nutuk'ta, bir gazeteciyle 1921 yılında yaptığı sohbeti aktarır. Burada hükümetin laiklik ilkesiyle ilişkisini irdelemeye çalışan gazetecinin soruları, Mustafa Kemal'i şartlar gereği henüz yanıtlamak istemediği bir soruyla başa bırakmış, siyasal koşullar olgunlaşmadığı için istediği yanıtları verememiştir:

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na geçmeden çok önce, İzmit'te, İstanbul ve İzmit basın mensuplarıyla uzun bir görüşme ve sohbet sırasında, karşımdakilerin birinin şu sorusuyla karşılaştım: "Yeni hükümetin dini olacak mı?". İtiraf edeyim ki, böyle bir soruyla karşılaşmayı hiç istemiyordum. Sebebi, pek kısa olması gereken cevabın, o günkü şartlara göre ağızdan çıkmasını henüz istemeyişimdir. Efendiler, karşımdaki gazetecinin sorusuna "hükümetin dini olamaz!" diyemedim. Aksini söyledim. -Vardır Efendim, İslam dinidir, dedim. Fakat, hemen arkasından "İslam dininde düşünce özgürlüğü vardır" cümlesiyle cevabımı açıklama gereği duydum. Karşımdaki gazeteci, verdiğim cevabı akla yatkın bulmadı ki, sorusunu şu



tarzda tekrarladı: “Yani devlet bir dine bağlı kalacak mı?”, “Kalacak mı, kalmayacak mı bilmem!” dedim. Konuyu kapatmak istedim. (Atatürk, 2011, s. 484).

1924 sonrasında hilafet ve din meselesi artık “nazik mesele” olarak adlandırılmaktadır. Bunun anlamı toplumsal hassasiyetleri kaşımamak adına Millî Mücadele döneminde laikliğin telaffuzundan kaçınıldığı ve karşı cephedeki güçlere bir de din cephesi açtırmama isteği olarak düşünülebilir. “Dini cihat” (1919-1924) söyleviden “nazik mesele”ye (1924 sonrası) geçiş, pragmatizmi ve aşamacılığı kanıtlamaktadır. Dolayısıyla Mustafa Kemal, zamanından önce harekete geçerek İslamcı siyasal hareketleri kıskırtmak istememiştir. O, en güvenilir yolun, her safhayı vakti geldikçe uygulama stratejisi olduğuna inanmış, her kerte ‘adım ve zemin yoklayarak’ yürümenin daha gerçekçi olduğunu düşünmüştür:

Kaçınılmaz tarihi akışı daha başlangıçta ben de görmüş ve sezmişim. Ancak, sonuna kadar devam etmiş olan bu sezgimizi başlangıçta bütün yönleri ile açığa vurup ifade etmedik. Gelecekteki ihtimaller üzerinde fazla konuşmak, giriştiğimiz gerçek ve maddi mücadeleye hayali bir macera niteliği verebilirdi. Dış tehlikenin yakın etkilerini derinden duyanlar arasında, geleneklerine, düşünce kabiliyetlerine ve ruh yapılarına aykırı olan muhtemel değişmelerden ürkeceklerin ilk anda direnme güçlerini harekete geçirebilirdi. Başarı için pratik ve güvenilir yol, her safhayı vakti geldikçe uygulamaktı (Atatürk, 2011, s. 11).

1924 sonrasında yerleşen ‘geçmişe dair savunmacı/özür dileyici dil’e, geleceğe dair kurucu laisist söylem ve uygulamalar eşlik etmiştir. Kurucu iradenin kurumsallaşma süreci dikkate alındığında, Kemalist laikliğin iki veçhesinin olduğu söylenebilir. Bunlar, dışlama ve eklemleme diyalektikidir.

İlk olarak söylenebilir ki, Kemalistlerin Tek Parti dönemindeki laiklik politikaları, modernist-milliyetçi projeye ilişkilendirilememiş geleneksel/İslami öğelerin, pratiklerin ve yorumların dışlanmasını içerir. Buna göre modernist-milliyetçi stratejiyle entegrasyonu reddeden dinsel öğeler, kamusal alandan özel alana süpürülür. Örneğin ‘uygar giyim’ tarzının yardımıyla ‘uygarlığa’ ulaşılabileceğine olan inanç, Şapka Kanunu’yla dışa vurulur, fes yasaklanır. Benzer şekilde yurttaşların özel alanlarında ibadetine ilişkin bir müdahale ya da kötüleme söz konusu değilken, tekke ve zaviyeler aracılığıyla dini örgütlenmeler yasaklanır. Son olarak “analarımızın, babalarımızın kucaklarında verdikleri dersler bile bize dinin esaslarını anlatmaya kâfidirler” (Arslan, 2006, s. 130) açıklamasıyla görülebilen dini terbiyeyi aileye bırakma yönündeki eğilim de medreselerin kapatılması ve eğitimde laiklikle beraber irdelenmelidir. Yurttaşların, özel alanlarında dini eğitim almalarına karşı bir tutum söz konusu değilken, devlet eliyle dinsel eğitimin önü alınmış bulunmaktadır.

Dışlama politikasının yanında eklemleme stratejisi işlemektedir. Buna göre devlet, Sünni-İslam’ı kontrolünde ve yedeğinde tutmayı ihmal etmemiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın (DİB) kuruluşu (1924) buna örnektir. DİB aracılığıyla devlet, bir yandan dini, konjonktürel ihtiyaçlar doğrultusunda seferber etme olanağını kazanmış, diğer yandan da Sünni İslam’ı “başıboş bırakmama” ve belirleyebilme yetkisine haiz olmuştur. Tevfik Çavdar buradaki amacı şöyle betimlemektedir:

Diyanet İşleri teşkilatının kurulması o günün şartları göz önünde tutulduğunda muhafazakâr yığınlara yönelik, doğacak gerginliği yumuşatmak amaçlı bir taviz olarak sunulabilir. Hatta bir adım ileri giderek ‘dinde reform’ yapabilecek, dinsel faaliyetleri denetleme olanağı sağlayabilecek bir örgüt olarak tasarlandığını da düşünebiliriz (Çavdar, 2008, s. 50).

Burada amaçlanan, aydınlanma değerlerine pranga vurmuyacak, modernist-milliyetçi projeyi sekteye uğratmayacak bir dini perspektifin yerleştirilmeye çalışılmasıdır. Bunun çıktuları ise, “hurafeler”den, batıl inançlardan, şeyhlerden, “yezitler”den, “dedeler”den, “şihlar”dan, türbelerden, tekke ve zaviyelerden kurtulma biçiminde olmuştur. Otoritenin merkezileşebilmesi için, siyasal alanda olduğu



gibi dini alanda da aracı kurumlar imha edilmiş ve böylece söz konusu projeye hanel getirebilecek siyasi yuvalanmaların önü alınmak istenmiştir.

Sonuç olarak, 1924 sonrası dönem, Kemalist kadroların geçiş döneminden başarıyla çıktığı ve tahayyül ettikleri siyasal projeyi pratiğe dökme konusunda ellerinin rahatladığı bir süreci ifade etmektedir. Bu haliyle, 1919-1924 arasındaki dini yorumun bir kenara koyulduğu ve dinin, modernist-milliyetçi programa uyduğu ölçüde araçsallaştırıldığı, bunun dışında ise özel alana gönderildiği görülmektedir.

## SONUÇ

Bir devrim teorisinin olup olamayacağı tartışması, başka bir çalışmanın konusu olmayı hak edecek nitelikte olsa da dünya devrimler tarihine bakıldığında devrimi yürüten güçlerin, devrim öncesi ve sonrası şeklinde bir ayırım yapmaya imkân tanıyacak şekilde en az iki farklı taktik güttüğü söylenebilir. Bunlardan ilki devrimci öznenin (liderin, halkın, sınıfın, partinin vs.) iktidar oluncaya kadar takındığı görece ılımlı ve tavizkâr siyasal tavır iken iktidarı ele geçirdikten sonra söz konusu öznenin siyasal pozisyonu ‘esas strateji’ye çok daha yakınsamakta ve katılaşmaktadır.

Siyasal anlamda her sancılı süreç kriz getirmese de her devrimci süreç sancılı olduğundan, dünya siyasi tarihi göstermektedir ki her siyasal hareketin ilk evresi toplumun çeşitli kesimleriyle ittifak ve koalisyon yoklamalarıyla geçmektedir. Buna karşılık devrim yapıldıktan sonraki aşama ise tasfiyeyi, kopuşu ve bazen de devrimi yöneten güçleri de içerecek şekilde ‘kıyım’ı içermektedir. Türkiye’de burjuva demokratik devrim de “devrim yasaları”ndan kaçamamıştır. Kemalistler için Kurtuluş Savaşı ve hemen sonraki dönem de (1919-1924), siyasal önderliğin ele geçirilmesi hedefiyle sürekli ararış ve yoklamalarla geçmişken, hilafetin kaldırılmasıyla (1924) beraber devrime hanel getirmesi muhtemel unsurların ayıklanması aşamasına geçilmiştir.

Devrime giden süreçteki sancılar ve yarattığı kasılma, Mustafa Kemal’in düşünsel cephaneliği açısından 1919-1924 arası sürecin kısmi bir paranteze alınmasını gerektirmektedir. 1924 sonrası ise devrimci güçler açısından gevşeme dönemi olmuş, önceki süreçte dillendirilemeyen gaye ve hedefler yaşama geçirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’nin kurtuluş ve kuruluş dönemleri bir bütünlük içerisinde ele alındığında, aydınlanmacı-laisist politikaların tavizler, geriye doğru atılmış adımlar, salınımlar ve sıçrayışlar biçiminde geliştiği, bu çalışmanın argümanıdır. Söz konusu gelgitleri koşullandıran başat faktör ise, Ankara Hükümeti’nin emperyalizm, İstanbul Hükümeti ve padişahın oluşturduğu blokla giriştiği mücadeledir. Güç dengesinin Ankara Hükümeti lehine nihayete ermesi, Kemalistlerin dünya görüşleriyle bire bir uyumlu bir stratejiyi uygulayabilmeleri için gerekli ortamı sağlamıştır.

Önceki bölümlerde vurgulandığı üzere, 1924 sonrası aydınlanmacı-laisist uygulamaların amaç, 1919-1924 arası politikaların ise araç olduğu önermesini doğrulayacak birçok emare söz konusudur. Nitekim bizzat geçiş döneminde (1919-1924) dile getirilen İslam yorumunun Anadolu’da yaşanan değil aydınlanmanın prizmasından geçmiş ve tahayyül edilen bir İslam olduğunu kaydetmiştik. Demek ki Kemalistlerin gerek 1. Meclis’in açılışında gerekse de 1921 Anayasası aracılığıyla yaşama geçirdikleri ilkelerin, aslında 1924 sonrasına ilişkin örtülü de olsa fikir verir nitelikte olduğu açıktır. Buna göre dinin egemenliği çeşitli ifadelerle onaylanmış olsa da milli egemenlik şiarıyla beraber fiili olarak halk egemenliğine geçiş gerçekleştirilmekteydi:

..Milli hakimiyete dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak! İşte, daha İstanbul’dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun’da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulanmasına başladığımız karar, bu karar olmuştur (Atatürk, 2011, s. 9).

Yine Mustafa Kemal’in “devlet idaresini, Cumhuriyet’ten söz etmeksizin milli hâkimiyet ilkeleri çerçevesinde her an Cumhuriyet’e doğru yürüyen rejim etrafında yoğunlaştırmaya çalışıyorduk”

(Atatürk, 2011, s. 567) sözleri de yukarıdaki yargımızı doğrular niteliktedir. Egemenliğin tek kaynağı olarak halkın tanımlanması ve bu egemenliğin paylaşılmasının katıyen kabul edilemeyeceğine dair Mustafa Kemal'in fikirlerindeki süreklilik, Medeni Bilgiler kitabında da takip edilebilir:

Demokrasi ilkesi, ulusal egemenlik ilkesi biçimine girdi ve anayasa hukukuna geçti. Ortaya, egemenlik bölünemez, parçalanamaz ve başkasına verilemez, düşüncesi çıktı. Bu düşüncüyü şöyle açıkladılar: Egemenlik bireylerin iradesi üstünde, bireylerin oluşturdukları, ulusun ortak kişiliğine dayanan, genel ve ortak iradedir. Bu nedenle, egemenlik birdir, parçalara ayrılamaz ve egemenliğin ortaya koyduğu ortak irade, onun sahibi olan, ortak kişilik, ulus tarafından hiçbir zaman başkasına devir edilemez ve bırakılmaz (Kemal, 2013, s. 182).

Her ne kadar 1919-1924 arası dolaylı ve örtülü, 1924 sonrası ise sarıh bir laiklik pratiği hayata geçirilmiş olsa da Kemalizm'in sınıfsal karakteri ve dolayısıyla yapısal sınırları itibariyle bu aydınlanmacı-laisist pratiğinin sınırlarını olduğu da doğrudur. Ancak Osmanlı Devleti'yle kıyaslandığında iktidarın temellerinin gökyüzünden yeryüzüne indirilmesi (laiklik) ve şahıs hâkimiyetinin sonlandırılarak halk egemenliğine geçilmesi (cumhuriyetçilik), devrim olarak nitelendirilebilecek hamlelerdir:

Türk Devrimi başlangıcından itibaren egemenliğin dinsel kökenli kurumlardan topluma devredilmesi yönünde harcadığı çabayla ulusal ve laik kimliğin yerleştirilmesi yönünde büyük uğraş vermişti. Bu tercih, aynı zamanda geleneğe ve dine dayalı kültürel bağların yerini beşerî bir unsura, insana dayalı bir kültürel tutunuma bırakması açısından anlamlıydı (Hacıbrahimoglu, 2012, s. 23).

Sonuç olarak Kemalizm'in, kurtuluş ile kuruluş dönemindeki aydınlanmacı ve laisist söylemi farklılık arz etmektedir ancak bu değişimi "devrimci kadroların oportünizmi" olarak değerlendirmek acelecilik ve kolaycılıkla maluldür. Zira bu taktiksel değişimin hem siyasal devrimlerin doğasından kaynaklandığı hem de halk egemenliği ve laiklik gibi ilkelerin yüzyıllar boyu hüküm süren bir İmparatorluğun yıkıntıları üzerinde inşa edildiği unutulmamalıdır.

**KAYNAKÇA**

- Ağaoğulları, M. A. (2010). *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ağaoğulları, M. A. (2011). *Batı'da Siyasal Düşünceler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ahmad, F. (2011). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2013). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. İstanbul: Kaynak.
- Akşin, S. (2011). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akşin, S. (2013). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Arslan, N. (Dü.). (2006). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Atatürk, M. K. (2011). *Nutuk 1919-1927*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Aykut, Ş. (2008). *Kamâlizm (CHP Programının İzahı)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bayburt, F. (2006). *Türkiye Aydınlanması ve Köy Enstitüleri*. S. Tanilli içinde, Türkiye'de Aydınlanma Hareketi. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Berkes, N. (2013). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bolluk, H. (Dü.). (2004). *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Borak, S. (1997). *Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bozkurt, M. E. (2008). *Atatürk İnkılâbı I-II*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Cebesoy, A. F. (t.y.). *Sınıf Arkadaşım Atatürk*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Çavdar, T. (2008). *Bir İnkılabın Günbatımı*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Çavdar, T. (2008). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Çiğdem, A. (2001). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demir, R. (1999). *Türk Aydınlanması ve Voltaire*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Ewald, O. (2010). *Fransız Aydınlanma Felsefesi*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Hacıibrahimoğlu, I. Ç. (2012). *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hayek, F. A. (2005, Kış). Özgürlük, Akıl ve Gelenek. *Liberal Düşünce*, 10(37), s. 45-58.
- İlhan, A. (2011). *Hangi Laiklik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Kant, I. (2020, 08 05). "Aydınlanma Nedir?" Sorusuna Yanıt. İstanbul Tabip Odası Web Sitesi: [https://www.istabip.org.tr/site\\_icerik/2017/haberler/kasim/aydinlanma\\_nedir\\_kant.pdf](https://www.istabip.org.tr/site_icerik/2017/haberler/kasim/aydinlanma_nedir_kant.pdf) adresinden alındı

Kemal, G. M. (2013). *Medeni Bilgiler (Uygarlık Bilgileri)*. İstanbul: Örgün Yayınevi.

Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Mardin, Ş. (2012a). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2012b). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ozankaya, Ö. (1981). Atatürk Devrimleri'nin Genel Niteliği Olarak Anlamı ve Çağdaş Demokratik, Ulusal Toplumun Gelişimi için Önemi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 36(1), s. 211-230.

Ozankaya, Ö. (t.y.). *Atatürk ve Laiklik*.

Peker, R. (1935). *İnkılâb Dersleri*. Ankara: Ulus Basımevi.

Perinçek, D. (2011). *Kemalizmin Felsefesi ve Kaynakları (Kemalist Devrim-5)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Perinçek, D. (Dü.). (2012). *Atatürk Din ve Laiklik Üzerine*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Tanilli, S. (2006). *Türkiye'de Aydınlanma Hareketi*. İstanbul: Alkım Yayınevi.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu. (t.y.). Kasım 10, 2020 tarihinde Anayasa Mahkemesi: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/> adresinden alındı

Timur, T. (2008). *Türk Devrimi ve Sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi.

Vardar, B. (1985). *Aydınlanma Çağı Fransız Yazını*. İstanbul: Kuzey Yayınları.

Çiftçi, L. (2021 Yeni Kamu İşletmeciliği ve Türk Eğitim Sistemi: Hükümet Programları Üzerine Bir İnceleme. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 41-54.

## YENİ KAMU İŞLETMECİLİĞİ VE TÜRK EĞİTİM SİSTEMİ: HÜKÜMET PROGRAMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME\*

New Public Management and The Turkish Education System: A Review on Government Programs

Leyla ÇİFTÇİ<sup>1</sup>

### ÖZET

*Bu çalışmanın amacı kamu yönetimi teorisyenleri ve uygulayıcılarının en önemli meselelerinden biri olan yeni kamu işletmeciliği anlayışının eğitim alanına etkisini hükümet programları üzerinden incelemektir. 1980 sonrası dünya genelinde yaygın bir uygulama olarak yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının ilke ve programları eşzamanlı olarak Türk kamu yönetiminde de yerleşmeye başlamıştır. Kamu yönetimi tarihinde Weberyen bürokrasi anlayışından sonra en önemli kavram olarak gösterilen bu yaklaşım üzerinden geçen otuz yıllık süreye rağmen geçerliliğini korumakta ve güncel koşullara göre kendini yenilemektedir. Yaklaşımın temel ilke ve unsurları eğitim, sağlık, güvenlik, adalet vb. kamu yönetiminin her alanında etkisini göstermekte ve devleti yönetecek hükümetlerin de öncelikli kavramlarından biri olma özelliğini taşımaktadır. Bu anlamda siyasi politika ve programlara konu olmakta, hükümet programlarına da bu anlayış yansımakta ve kurulacak hükümetleri etkilemektedir. Yeni kamu işletmeciliği anlayışından etkilenen yönetsel alanlardan biri olan eğitim de toplumun hemen her kesimini ilgilendiren bir sektör olarak hükümet programlarında yer almaktadır. Yönetimin eğitim, sağlık gibi alt alanlarında konuyu bütüncül bir yaklaşımla ele alan çalışmaların sınırlı oluşu, mevcut çalışmayı önemli hale getirmektedir. Hükümet politikalarını eğitim özelinde ele alan bu çalışmada özellikle 1980li yıllardan itibaren yeni kamu işletmeciliği anlayışının eğitim alanında etkisini hissettirdiği ve bu etkinin parti ve ideolojilerden bağımsız bir şekilde olduğu görülmektedir. İdeolojik yakınlığın politikalara önemli katkısı olduğu da görülen bu çalışmada özellikle 2002 yılından itibaren eğitim alanında önceki dönemlere göre YKİ ve yönetim anlayışına uygun daha fazla ve somut hedefler bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede çalışmada öncelikle yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı ve eğitim sistemine ne şekilde yansıdığı ele alınacaktır. Daha sonra yaklaşımın Türk eğitim sistemine ve hükümet programlarına etkisi incelenecektir.*

**Anahtar Kelimeler:** Yeni Kamu İşletmeciliği, Eğitimde Reform, Hükümet Programları, Neoliberal Eğitim.

\* Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "1980 Sonrası Kamu Yönetiminde Dönüşüm ve Milli Eğitim Bakanlığı Reform Çabaları" isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

<sup>1</sup> Dr., Bartın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0001-9436-2050, leyla-curuk@hotmail.com

**ABSTRACT**

*The aim of this study is to examine the effect of the new public management approach, which is one of the most important issues of public administration theorists and practitioners, on the field of education through government programs. As a common practice throughout the world after 1980, the principles and programs of the new public management approach began to settle in Turkish public administration simultaneously. Despite the thirty years that have passed since then, the approach, which is shown as the most important concept after the Weberian bureaucracy in the history of public administration, maintains its validity and renews itself according to current conditions. The basic principles and elements of the approach are effective in all areas of public administration such as education, health, security and justice and have the feature of being one of the priority concepts of the governments that will rule the state. In this sense, it is the subject of political policies and programs, and this understanding is reflected in government programs and affects the governments to be established. Education, which is one of the managerial areas affected by the new public management approach, is also included in government programs as a sector that concerns almost every segment of the society. The limited number of studies that deal with the subject with a holistic approach in sub-fields of management such as education and health make the current study important. In this study, which deals with government policies in terms of education, it is seen that the new public management approach has made its impact in the field of education, especially since the 1980s, and this effect is independent of parties and ideologies. In this study, which is seen to have an important contribution to the politics of ideological affinity, It is understood that there are more and more concrete targets in the field of education, especially since 2002, compared to previous periods. In this context, first of all, the new public management approach and how it is reflected in the education system will be discussed. Then, the impact of the approach on the Turkish education system and government programs will be examined.*

**Keywords:** *New Public Management, Reform in Education, Government Programs, Neoliberal Education.*

**GİRİŞ**

1970’li yıllarda ortaya çıkan ekonomik krizler refah devleti/sosyal devlet uygulamalarının yarattığı “büyük devlet” kavramının sorgulanmasına neden olmuş ve 1980’li yıllardan itibaren dünya genelinde kamu yönetimi yapı ve işleyiş olarak yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu dönemde meydana gelen değişimlerle birlikte önceki dönemle hemen hemen zıt yeni bir yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu yönetim anlayışı kamu yönetiminde Weberyen bürokrasi kadar önemli olarak değerlendirilmiş ve teori ve uygulamada önemli yer bulmuştur. Ayrıca bu yaklaşım dünya genelinde ideolojilerden bağımsız bir politika olarak uygulanmıştır.

Kamu yönetiminin tüm alt sistemleri gibi eğitim sisteminde de yeni kamu işletmeciliği anlayışına uygun şekilde dünya genelinde yeniden yapılanma süreci başlamıştır. Türk eğitim sisteminde de eşzamanlı olarak başlayan bu sürecin etkileri 1980 sonrası kurulan hükümetlerin eğitimle ilgili politika ve uygulamalarına da yansımıştır. Özellikle yeni kurulacak hükümetler tarafından TBMM’ye sunulan programlarda da bu anlayışa yönelik ilke ve hedefler yer almaktadır.

Literatürde YKİ anlayışına yönelik çok sayıda çalışma bulunmakta ise de bu çalışmalar çoğunlukla kamu yönetimi kavramı üzerinden genel olarak bu anlayışı ele alarak açıklamaktadır. Oysa bu yaklaşım teorik etkilerinin ötesinde sağlık, eğitim, güvenlik, adalet gibi yönetimin her bir alt alanını etkilemektedir. Fakat bu alanlar genellikle alan uzmanlarının kamu yönetiminin bütünü ile ilgili bilgi ve



ilgi eksikliğinden kapsamlı şekilde çalışılmamakta, bu durum literatürde boşluk ortaya çıkarmaktadır. Diğer taraftan hükümet programları çerçevesinde konunun ele alınması yaklaşıma yönelik ideolojik, siyasi anlayışı da ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Bu kapsamda çalışmanın amacı bir bütün olarak kamu yönetiminde ortaya çıkan bu anlayışı eğitim alanı özelinde incelemek ve literatüre katkı sağlamaktır. Bu kapsamda çalışmanın önemli bir boşluğu doldurması umulmaktadır.

Çalışmada öncelikle yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı ele alınacak, bu yönetim anlayışının Türk eğitim politikalarına etkisi ortaya koyulacak ve sonrasında 1980 sonrası kurulan hükümetlerin programları incelenerek bu yaklaşımların hükümet programlarına yansımaları değerlendirilecektir.

## 1. KAMU YÖNETİMİ ANLAYIŞINDA DEĞİŞİM: YENİ KAMU İŞLETMECİLİĞİ

1970'li yıllarda ortaya çıkan ekonomik krizler, sorumlusu olarak mevcut kamu yönetimi anlayışının gösterilmesi nedeniyle 1980'li yıllardan itibaren kamu yönetiminde önemli değişimlere sebep olmuştur. 1970'li yıllara kadar Keynesyen iktisadi anlayış uygulanmakta iken, 1980'li yıllardan itibaren bu anlayışa alternatif olan neoliberal politikalar önem kazanmıştır. Neoliberal politikaların yönetim anlayışı yeni kamu işletmeciliği (YKİ) kavramı çerçevesinde oluşmuş (Steger and Roy, 2010: 13), geleneksel kamu yönetiminin eleştirisi üzerine kurulu bu anlayış kamu yönetiminde dönüşümün anahtar kavramı olmuştur. Kamu yönetiminde iki önemli değişim olduğunu ifade eden Goldfinch'e (2009:1) göre bunlar Weberyan/geleneksel/bürokratik kamu yönetimi ile bu yönetimin başarısızlığına alternatif olarak ortaya çıkan yeni kamu işletmeciliğidir.

İlk dönemlerde YKİ reformlarının iktisadi özelliği ön plana çıkarken, sonraki süreçte reformlar devletin tamamını içine almış (Christensen and Læg Reid, 2007: 11) ve yönetsel değişimlere sebep olmuştur (Lamba, 2015: 130). Hem siyasi hem de iktisadi bir nitelik taşıyan YKİ reformlarının iktisadi yanı sıra neoliberal politikalar, siyasi ayağı da demokrasi kavramı ile şekillenmiştir. Kamu yönetiminde küçülme, etkin-verimli hizmet sunumu gibi ilkeler iktisadi sonuçlar iken, katılım ve hesap verebilirlik siyasi sonuçlardır.

Klasik yönetim anlayışı hiyerarşik denetim, uzmanlaşma, kural ve prosedürlerin açıkça tanımlanması gibi ilkeler benimserken, YKİ için "yöneticilerin yönetmesine izin verin" ve "sonuçlar için yönetim" temel sloganlar olmuştur (Kamensky, 1996: 250). Bu yaklaşım ile devlet (Dadı devlet) ve vatandaş (Kendi ayakları üzerinde duran) kavramları yeniden tanımlanmıştır (Jacobs, 1985: 1262). YKİ'de geleneksel yönetim anlayışının aksine kamu yönetimini etkileyen çok sayıda aktör bulunmaktadır. Bu aktörler; halk, özel sektör kuruluşları, uluslararası kuruluşlar, diğer devletler vb.dir. Bu anlayışla kamu yönetiminde hizmet yöntemleri değişmekte, kamu kurumları tarafından sunulan hizmetler azalırken, hizmet alım sözleşmeleri, özelleştirme, imtiyaz sözleşmeleri vb. yöntemlerle (Saklı, 2013: 124) kamu hizmet sunumunda özel sektöre daha geniş bir alan bırakılmaktadır.

YKİ anlayışının yalnızca sağ kanat bir ideoloji olamayacağı (Lane, 2000: 14-15), ideolojiler üstü bir özellik taşıdığı ifade edilmektedir. Anlayış dünya genelinde farklı ideoloji ve yönetim sistemlerinde uygulanan yaygın bir politika özelliği taşımaktadır.

Her ne kadar mevcut sorunları çözecek önemli ilkeleri olsa ve iddialı sloganlarla hayata geçirilse de uygulanan neoliberal politikalar 1990'lı yıllardan itibaren bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Yaşanan iktisadi sorun ve krizler bu politikaların tam başarı sağlayamadığını ortaya çıkarmıştır (Güzelsarı, 2003: 20). Yaşanan sorunlar önceki ekonomik krizler kadar büyük görülmemiş ve mevcut iktisadi sistemin tamamen değiştirilmesi yerine yönetim kavramı çerçevesinde yeniden şekillendirilmesi gündeme gelmiştir. Böylece 1990'larda küresel yönetim uluslararası reformun anahtar terimi haline gelmiş (Koenig-Archibugi, 2003: 318) ve teori ve pratikte önemli bir kavram

olmuştur (Pollit and Bouckaert, 2011: 21). Yönetim kavramından daha geniş (Bandyopadhyay, 1996: 3109) bir içeriğe sahip olan ve ne devletten ne de piyasadan vazgeçilmesi gerektiğini savunanan yönetim kavramı ile birlikte YKİ anlayışının ilk yıllarında hâkim olan minimal devlet tartışması yerini hangi hizmeti hangi sektörün sunması gerektiği tartışmasına bırakmıştır (Hughes, 2014: 550).

## 2. EĞİTİM POLİTİKALARI VE YENİ KAMU İŞLETMECİLİĞİ

Eğitim sisteminde yapılan herhangi bir düzenleme ya da değişimin siyasi nitelik taşıması (Fiske, 1996: 7) eğitim reformlarını siyasi politikaların bir parçası haline getirmektedir. Özellikle eğitim hizmetinin toplumun çok önemli bir kısmını kısa ve tamamını uzun vadeli olarak etkilemesi bu alanda yapılan reformları daha da önemli hale getirmektedir. Diğer taraftan eğitim, aynı zamanda sistemi etkileyen her faktörden de etkilenmektedir. Hem etkileme hem de etkilenme özelliği eğitim sistemindeki reformların sürekli gündemde kalmasına sebep olmaktadır.

1980 sonrasında eğitim alanında yapılan reformlar YKİ anlayışına uygun olarak gerçekleşmiştir. YKİ anlayışının temel ilkeleri farklı eğitim sistemlerinde devletlerin iç dinamikleri çerçevesinde hayata geçirilmiştir (Hall et al., 2015: 502). Etkin ve verimli hizmet sunumuna vurgu yapan YKİ anlayışı eğitim alanında kısıtlı bütçe ile etkili ve verimli hizmet sunumuna odaklanmıştır (Sluis, 2015: 2). Bu kapsamda okulların özerkliklerinin artırılmasına yönelik çalışmalar, okullar arasında piyasa esaslı rekabetin yaygınlaşması, performans odaklanan teşvik sistemi ve ebeveyn isteklerinin eğitim sisteminin merkezine alınması gibi uygulamalar ön plana çıkmıştır (Verger and Curran, 2014: 256). Öğrenci ve velilerin müşteri olarak görüldüğü bu anlayış ile okullar ön plana çıkmak için “mücadele” etmektedir (Jarl et al., 2011: 3).

Eğitim sisteminde önem kazanan kavramlardan biri olan okul çıktısına odaklanma ile bakanlıklar eğitim alanında belli hedefler ortaya koymakta ve bu hedeflere ne ölçüde ulaşıldığını belirlemek için performans ölçümleri yapmaktadır (Sluis, 2015: 4). Ayrıca deregülasyon kavramı ile de kararların merkezi yönetim yerine okullar tarafından alınması önemli bir uygulama olarak 1980 sonrasında yaygınlık kazanmıştır (Sluis, 2015: 4).

Özel okulların YKİ anlayışına uygun olarak yaygınlaşması ile eğitimde rekabet daha da artmıştır. Bu anlayış rekabeti okullarla sınırlı bırakmamış, öğrenci, öğretmen ve hatta ailelerin birbiri ile rekabet etmesine zemin hazırlayan bir sistem ortaya çıkarmıştır. Aileler özel okul/kurs/ders aracılığıyla sistemin içine dâhil edilmektedir (Keskin Demirer, 2012: 169).

YKİ gibi yönetim anlayışı da eğitim sistemini etkilemiştir. Eğitim hizmeti özellikle batı dünyasında yönetim kavramına dayalı politikalarla yeniden yapılanmaya başlamıştır (Møller and Skedsmo, 2013: 336). Karar alma sürecine yeni aktörler dâhil edilmiş ve bu aktörlere aktif roller verilmiştir. Verimli olması beklenen ve kar amacı güden eğitim örgütlerinde yönetim yaklaşımı katılım imkânı da sağlamıştır (Zajda and David, 2009: xvi). Yönetim kavramı ile devlet eğitim alanında piyasa ve sivil topluma karar alma, uygulama ve yönetme konusunda yetki vermiştir (Daun, 2005: 93).

Diğer taraftan adem-i merkezîyetçiliğin uygulanma şekli olarak okul özerkliği/okul temelli yönetim kavramı ile (Verger and Curran, 2014: 256) merkezden yerele yetki verilmekte ve böylece hizmetler klasik hiyerarşik yapının aksine daha esnek bir yapı ile sunulmaya çalışılmaktadır (Jarl et al. 2011: 3). Adem-i merkezîyetçi bir sistemde merkezi yönetim genel politikalar/hedeflerin belirlenmesinden sorumlu iken, okullara bu politikaların hayata geçirilmesi ve hedeflere ulaşılmasına yönelik gerekli kararların alınması ve uygulanması bırakılmaktadır (Jarl et al., 2011: 3). Bu ilkenin uygulanması için okullara takdir yetkisi yanında bunları hayata geçirmeye yönelik bir bütçe de verilmektedir (Caldwell, 2009: 60).

Günümüzde okul özerkliğine dayalı bir eğitim sisteminin eğitimde kolay ve etkili bir şekilde iyileşme sağlayacağı iddia edilmektedir (Reñón, 1977: 82-83). Eğitimde etkinlik, demokratik katılım, yerel ihtiyaçlara uygun bir eğitime imkân verme (Ömür, 2016: 14) gibi amaçlarla hayata geçirilmektedir. Sonuç olarak bu politikalarla öğrenci başarısının artırılması ve akademik performansın geliştirilmesi beklenmektedir (Zajda and David, 2009: 20).

### 3. YENİ KAMU İŞLETMECİLİĞİ VE TÜRKİYE'DE 1980 SONRASI EĞİTİM POLİTİKALARI

Dünya ile paralel şekilde Türk eğitim sisteminde de 1980'li yıllardan itibaren YKİ anlayışına uygun olarak çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu alanda yapılan ilk önemli çalışmanın 1985 yılında yabancı gerçek ve tüzel kişilerin T.C. vatandaşları ile ortak özel okul açabilmesine izin verilmesi olduğu söylenebilir (Ak Küçükçayır ve Cemaloğlu, 2017: 2). Diğer taraftan özel sektör için eğitim hizmetini çekici kılmak amacıyla bu dönemde özel okul sahiplerine bazı teşvikler verilmiştir. Bunlar; vergi indirimi, harcama indirimi ve ekonomik teşviklerdir (Sayılan, 2014: 61). 2002 yılında cemaat vakıflarına eğitim ihtiyaçları için taşınmaz mal edinme ve tasarrufla bulunma imkânı getirilmiştir. YKİ anlayışının en önemli somut uygulama örneği olan özel okulları teşvik etmeye yönelik çalışmalar ise özellikle 2002 yılından itibaren artış göstermiştir.

Neoliberal politikaların üzerinde durduğu bir kavram olan girişimcilik de Türk eğitim sistemi içinde kendine yer bulabilmiştir. Buna göre MEB mart ayının ilk haftasını Belirli Gün ve Haftalar programı çerçevesinde Girişimcilik haftası şeklinde tanımlamıştır (MEB, 2016). Diğer taraftan devletin eğitim alanında özel sektörden daha fazla yararlanmasının bir örneği eğitim kampüsleridir. 2009 yılında "Milli Eğitim Temel Kanunu'nda değişiklik yapılarak eğitim kampüsleri açılması ve açık alan, kantin gibi yerlerin işletilmesi öngörülmüştür.

Türk eğitim sisteminde önemli sorunlardan biri de merkeziyetçiliktir. Mevcut merkeziyetçilik sorununa yerleşme kavramı ile çözüm bulunmak istenmektedir (Gür ve Çelik, 2009: 11). Eğitim sisteminin kronik bir sorunu olarak merkeziyetçiliği azaltmaya yönelik çalışmalar 1980'li yıllardan itibaren gündeme gelmiştir. Bu dönemden itibaren okul temelli eğitim sistemine yönelik olarak bütçeden eğitime ayrılan payların azaltılması ve bütçe dışı kaynak yaratılmasının teşvik edilmesi söz konusu olmuştur (Özdemir, 2008: 162). Her ne kadar okul temelli yönetim ailelerin eğitim sürecine katılımını içerse de, uygulamada katılım ve sorumluluk maddi ihtiyaçların karşılanması şeklinde gerçekleşmiştir (Ünal, 2005: 8). Halen Türkiye'nin OECD ülkeleri içinde en merkezi eğitim sistemine sahip ve okul özerkliğinin en düşük olduğu ülkelerden biri olması (Worldbank, 2014: 11) bu anlayışın bir sonucudur.

Okul temelli yönetim sistemini hayata geçirmeye yönelik çalışmalar 2000'li yıllarda da devam etmiştir. Özellikle hazırlanan Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı'nda eğitim hizmetiyle ilgili yetki ve görevler il özel idarelerine verilmiş, fakat tasarı cumhurbaşkanı tarafından iade edilmiştir.

Eğitimde katılım ilkesini hayata geçirmeye yönelik önemli bir düzenleme 2012 yılında çıkarılan "Milli Eğitim Bakanlığı Okul Aile Birliği Yönetmeliği"dir. Bu yönetmeliğe göre "Okul ile aile arasında bütünleşmeyi gerçekleştirmek, veli ile okul arasında iletişimi ve iş birliğini sağlamak, eğitim ve öğretimi geliştirici faaliyetleri desteklemek, okulun ve maddi imkânlardan yoksun öğrencilerin eğitim ve öğretimle ilgili zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak üzere okullar bünyesinde tüzel kişiliği haiz olmayan birlikler kurulur." Yönetmelikle birliğe katılımı teşvik etmeye yönelik bazı görevler verilmiştir: okul-öğretmen-veli iş birliği, stratejik planlara katılma, ihtiyaçları karşılamaya yönelik mal ve hizmet alma, ödemeleri gerçekleştirme, giderlere katılma, kurumlar ve STK'lerle iş birliği yapma vb. Bu görevlerle özellikle ailelerin eğitim süreçlerinde aktif yer alması beklenmektedir.

#### 4. HÜKÜMET PROGRAMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hükümet programları parlamenter sistemde kurulan hükümet tarafından TBMM’de okunmakta ve oylamaya tabi tutularak değerlendirilmektedir. Hükümetlerin eğitimle ilgili yaklaşımlarını ve eğitime yönelik hedeflerini ortaya koyması sebebiyle hükümet programları önem taşımaktadır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde 1980 sonrası Türkiye’de kurulan hükümetlerin programlarında yer alan eğitim hedefleri YKİ ve yönetim çerçevesinde ele alınacaktır.

**Tablo 1:** 1980 Sonrası Hükümet Programları ve Eğitim

Hükümet Programı	Nasıl Bir Eğitim Sistemi?
<b>43. Hükümet Programı</b> (12/11/1979-12/09/1980)	Millilik vasfına kavuşmuş eğitim sistemi
<b>44. Hükümet Programı</b> (12/09/1980-13/12/1983)	Atatürk ilke ve devrimlerine bağlı, değerleri benimseyen, koruyan ve geliştiren; insan haklarına saygılı; devlete karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve buna göre davranan yurttaş yetiştiren eğitim sistemi
<b>45. Hükümet Programı</b> (13/12/ 1983- 21/12/1987)	Modern Türkiye ideali ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, değerleri benimsemiş, bilgili, sevgi, saygı ve müsamaha besleyen medeni insan yetiştiren eğitim sistemi Devletin başlıca görevlerinden biri olarak eğitim hizmeti Birey/özel kuruluşların hizmet verebildiği eğitim hizmeti
<b>46. Hükümet Programı</b> (21/12/ 1987- 09/11/ 1989)	Vatan ve milletin bütünlüğünü müdrik, ananelere saygılı, Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, bilgili, medeni insan yetiştiren eğitim sistemi
<b>47. Hükümet Programı</b> (09/11/1989-23/06/ 1991)	En çok üzerinde durulacak alan olarak eğitim sistemi Modern Türkiye ideali ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, değerleri benimsemiş, bilgili, sevgi, saygı ve müsamaha sahibi insan yetiştiren eğitim sistemi
<b>48. Hükümet Programı</b> (23/06/ 1991-20/11/ 1991)	En önemli ve öncelikli devlet politikası olarak eğitim sistemi Genel politika ve ortak hizmetlerle ilgili merkezi idare, diğer hizmetlerde görev, yetki ve sorumlulukların taşra teşkilatına devredildiği eğitim sistemi Özel/tüzel kişi ve hayırseverlerin eğitim kurumu açabildiği eğitim sistemi
<b>49. Hükümet Programı</b> (20/11/ 1991- 16/05/ 1993)	Çağdaş, laik ve etkin eğitim sistemi Devletin yükümlülüğünde ve parasız eğitim sistemi Kitapların demokratik ve özgürlükçü anlayışla hazırlandığı eğitim sistemi
<b>50. Hükümet Programı</b> (25/06/ 1995-05/10/1995)	Etkin bir yapıya dönüşen bir eğitim sistemi Laik, evrensel, cumhuriyetçi, milli kültürü geliştirici, yaratıcı, özgür düşünceye dayalı eğitim sistemi Özel girişimi teşvik etmeye dayalı eğitim politikaları

<p><b>51. Hükümet Programı</b> (05/10/ 1995-30/10/1995)</p>	<p>Laik, çoğulcu demokrasiyi özümsemiş, milli kültürü geliştirici, düşünme ve algılama yeteneği gelişmiş, dış dünya ve yeni düşüncelere açık, bilim ve teknoloji üretimine yatkın insangücü yetiştiren eğitim sistemi Özel sektör katkısının “takdirle” karşılandığı eğitim sistemi Zorunlu eğitimin devlet, daha üst eğitimin ise vatandaşlar tarafından üstlenildiği eğitim sistemi</p>
<p><b>52. Hükümet Programı</b> (30/10/ 1995-06/03/ 1996)</p>	<p>Eğitim ayrı bir gündem/politika konusu olmamıştır.</p>
<p><b>53. Hükümet Programı</b> (06 /031996-28/06/ 1996)</p>	<p>Atatürk İlke ve İnkılaplarına bağlı, değerleri benimsemiş; bilgili, saygılı ve hoşgörülü, laik ve çoğulcu demokrasiyi davranış haline getirmiş; sorumluluk duygusu ve duyarlılığı gelişmiş; bilgi ve teknoloji üretimine yatkın; kendi kendine yeterli; bilgi çağının gereklerini yerine getirebilecek becerilerle donanmış insanlar yetiştiren eğitim sistemi Özel sektörün okul açmasını teşvik eden eğitim politikaları</p>
<p><b>54. Hükümet Programı</b> (28/06/ 1996-30 /06/ 1997)</p>	<p>Milli, manevi ve ahlaki değerleri benimsemiş, bilgili, saygılı ve hoşgörülü, laik, Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, bilgi çağının gereklerini yerine getirebilecek becerilerle donanmış insan yetiştiren eğitim sistemi Özel kesimin okul açmasını teşvik eden eğitim politikası Eğitim araç -gereç temininde özel sektörden yararlanan eğitim sistemi</p>
<p><b>55. Hükümet Programı</b> (30/06/ 1997-11/01/ 1999)</p>	<p>Bilgi toplumu ve uluslararası rekabete vurgu Atatürk İlke ve inkılaplarını özümsemiş, değerleri benimsemiş, bilimsel düşünceye yatkın, bilgi çağının gereklerini yerine getirebilecek becerilerle donanmış insan yetiştiren eğitim sistemi</p>
<p><b>56. Hükümet Programı</b> (11/01/ 1999-28/05/ 1999)</p>	<p>Eğitim yatırımlarının artmasına yönelik eğitim politikası</p>
<p><b>57. Hükümet Programı</b> (28/05/ 1999-11/11/2002)</p>	<p>Eğitimle ilgili yatırımların devam edeceği eğitim sistemi Özel okullarda adaletli bir ücret düzeni sağlayacak eğitim politikası Devlet-toplum diyalogu içeren eğitim sistemi İl düzeyinde karşılanan eğitim hizmeti Fikri hür, vicdani hür, irfanı hür nesiller yetiştiren eğitim sistemi</p>
<p><b>58. Hükümet Programı</b> (19/11/ 2002-12/03/2003)</p>	<p>Yerel yönetim, özel sektör ve STK katılımıyla yönetişimci ve demokratik bir eğitim sistemi Yetkilerin alt birim ve yerel yönetimlere dağıtıldığı eğitim sistemi, Yerel yönetimlerin rolünün arttığı eğitim politikaları Özel teşebbüsü destekleyen ve eğitimdeki payını artıran eğitim politikaları</p>
<p><b>59. Hükümet Programı</b> (14/03/2003-29/08/ 2007)</p>	<p>Hizmetin il düzeyinde karşılandığı eğitim sistemi Her alanda kalkınmanın en önemli unsuru olarak eğitim sistemi İnsan merkezli köklü bir eğitim reformuna yönelik eğitim politikaları</p>

<b>60. Hükümet Programı</b> (29/08/ 2007-06/07/2011)	İnsan kaynağı niteliğinin dünya ile rekabet edebilmesine yönelik eğitim politikaları
<b>61. Hükümet Programı</b> (06/07 2011-29/08/2014)	Dünya ile rekabet edebilecek bireyler yetiştiren eğitim sistemi Kaliteyi merkeze alan bir eğitim sistemi Vakıfların daha aktif ve etkin olmasına yönelik eğitim politikaları Reformun öncelikli konulardan biri olduğu eğitim sistemi
<b>62. Hükümet Programı</b> (29/08/2014- 28/08/ 2015)	Özel sektörün teşvik edilmesi ile gençlerin rekabet gücü yüksek bireyler olarak yetişmesi Türkiye’yi küresel ölçekte rekabet gücü yüksek hale getirme
<b>63. Hükümet Programı</b> (25/08/2015- 24/11/2015)	Güvenoyu mekanizması olmadığından hükümet programı sunulmamıştır. Daha özgür, rekabetçi ve insan odaklı anlayışla daha adil paylaşan bir ülke sağlayan eğitim sistemi Çağdaş dünya ile rekabet eden ve hayat boyu öğrenmeye dayalı eğitim sistemi
<b>64. Hükümet Programı</b> (25/11/2015-24/05/2016)	Bilgi tabanlı ekonomiye uygun, rekabetçi eğitim sistemi Yerele yetki aktaran eğitim politikaları Finansman kaynakları ve özel sektör payının artırılmasına yönelik politikalar Her kademedede demokratik eğitim sistemi
<b>65. Hükümet Programı</b> (24/05/2016-13/12/2017)	İnsani kalkınmanın odağı olarak eğitim sistemi Dünya ile rekabet edebilir insan kaynağı yetiştiren eğitim sistemi Bakanlığın yeniden yapılandırılması ve yerel yönetimlere yetki devredilmesine yönelik eğitim politikası Özel kesimin katkısının artırılmasına yönelik eğitim politikaları

Tablodan da görüldüğü üzere 1980 sonrası hükümet programlarında eğitimle ilgili vurgular daha çok eğitimin “milli, demokratik, laik, çağdaşlık vasıflarına sahip olması üzerine odaklanmaktadır. 2000’li yıllardan itibaren ise “dünya ile rekabet edebilirlik, uluslararası rekabet” gibi kavramlar ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu durum genel eğitim politikaları ile paralel şekilde hükümet programlarına yansımıştır.

Hükümet programları incelendiğinde YKİ anlayışına yönelik özel sektörün teşvik edilmesi ve özel okulların sayıca artırılmasına yönelik hedeflerin ağırlıklı olarak yer aldığı görülmektedir. Bu durum programlarda kimi zaman özel sektör faaliyetlerinin “takdirle karşılanması” kimi zaman da açıkça teşvik edilmesi şeklinde yansımıştır. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren yetki devredilmesi ve merkezi yönetimin yeniden bu anlayışla yapılandırılması önemli eğitim hedeflerinden biridir.

Eğitimle ilgili hükümet programlarının üzerinde durduğu kavramlardan bir diğeri de yeniden yapılanma, reform ya da köklü reform şeklinde ifade edilen değişim isteğidir. Bu istek eğitimde hem sorunların varlığına işaret etmekte hem de sistemi daha iyiye götürme yönündeki gayretleri ortaya koymaktadır. Diğer taraftan hükümet programlarının çok önemli bir bölümünde eğitim sisteminin nasıl birey



yetiştirilmesi gerektiği açıkça belirtilmiştir. Dolayısıyla sistemin özellikleri eğitim sürecinden geçmiş bireylerde aranan özelliklere atıfta bulunularak açıklanmıştır.

**Tablo 2: Hükümet Programları ve Eğitimde YKİ Anlayışı**

Hükümet Programı	Dönemi	YKİ/ Yönetişim İlkeleri
43. Hükümet Programı	12/11/1979-12/09/1980	-
44. Hükümet Programı	21/09/1980-13/12/1983	-
45. Hükümet Programı	13/12/1983- 21/12/987	✓
46. Hükümet Programı	21/12/1987- 09 /11/1989	-
47. Hükümet Programı	09/11/1989-23 /06/1991	-
48. Hükümet Programı	23/06/1991- 20/11/1991	✓
49. Hükümet Programı	20/11/1991- 16/05/ 1993	-
50. Hükümet Programı	25/06/1995- 05/10/1995	✓
51. Hükümet Programı	5/10/1995-30/10/1995	✓
52. Hükümet Programı	30/10/1995-06/03/1996	-
53. Hükümet Programı	06/03/1996-28/06/1996	✓
54. Hükümet Programı	28/06/1996-30/06/1997	✓
55. Hükümet Programı	30/06/1997-11/01/1999	-
56. Hükümet Programı	30/06/1997-11/01/1999	-
57. Hükümet Programı	28/05/1999-11/11/2002	✓
58. Hükümet Programı	19/11/2002-12/03/2003	✓
59. Hükümet Programı	14/03/2003-29/08/2007	✓
60. Hükümet Programı	29/08/2007-06/07/2011	✓
61. Hükümet Programı	06 /07/2011-29/08/2014	✓
62. Hükümet Programı	29/08/2014- 28/08/2015	✓
64. Hükümet Programı	25/11/2015-24/05/2016	✓
65. Hükümet Programı	24/05/2016-13/12/2017	✓

Tabloda görüldüğü üzere 1980 sonrası kurulan 22 hükümet içinde 14 hükümetin (%63,6) programında eğitim alanında YKİ ve yönetim etkisi görülmektedir. 2000 yılından sonra kurulan hükümetlerin ise tamamında bu anlayışa uygun hedefler yer almaktadır. Politikaların benimsenmesi ve hayata geçirilmesinde 2002 yılından sonra kurulan AK Partinin ideolojik olarak bu yaklaşımlara yakınlığı ve tek parti olarak iktidara gelmesi önemlidir. 43. Hükümet döneminde henüz yaklaşımın dünyada yeni ortaya çıkmaya başlaması ve 44. Hükümetin 1980 darbesi sonrası kurulan hükümet olması yaklaşımları içermemesinin gerekçesi olarak ifade edilebilir.

## SONUÇ

1980'li yıllarda hayata geçirilen YKİ ilkeleri yönetimin her alanı gibi eğitim alanında da eşzamanlı olarak etkili olmaya başlamış ve eğitimde neoliberal politikalar, katılım, adem-i merkeziyet gibi kavramlar önem kazanmıştır. Dünya genelinde yaygın bir yaklaşım olarak YKİ Türkiye'de kurulan

hükümetlerin de politikalarında kendine yer bulmuş ve eğitim alanına da bu politikalar yansımıştır. Bu yansımaların 1983 yılında Turgut Özal ile başladığı ve 1990'lı yıllarda kesintiye uğrasa da 2000'li yıllardan itibaren aralıksız devam ettiği görülmektedir.

YKİ yaklaşımı literatürde kendine çokça yer bulmuş bir kavram olsa da güncelliğini hiçbir zaman kaybetmemiş, değişen şartlara göre kendini yenileyerek varlığını uzun yıllardır sürdürebilmiştir. Uygulamaya dönük örneklerinin ötesinde kavramsal boyut düzeyinde de bir standart yakalanamamıştır. Diğer taraftan pek çok alanı içine alan bu yaklaşımın alt alanlar özelinde derli toplu ele alındığı çalışmalara da ihtiyaç bulunmaktadır.

Çok sayıda hükümetin kurulduğu yukarıda ele alınan 1980 sonrası dönemde farklı ideolojilere sahip 22 hükümet kurulmuş ve bu hükümetlerin önemli bölümünün programlarında eğitim özelinde YKİ ilkeleri kendine yer bulabilmiştir. Bu uygulamaların gerek kamu yönetiminin geneli gerekse eğitim özelinde ne düzeyde hayata geçirildiği ve hayata geçirilen uygulamaların mevcut sorunlara ne ölçüde katkı sağladığı bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte bu sonuçlar YKİ yaklaşımının ideolojilerden bağımsız olarak hükümetler tarafından benimsendiği yönündeki yorumlara da katkı sağlar niteliktedir. Diğer taraftan ideolojik yakınlığın bu yaklaşımın hayata geçirilmesine katkı sağladığı da yine hükümet programlarında ortaya çıkan önemli bir gerçekliktir. Özellikle Turgut Özal ile bu sürecin başlaması ve 2002 yılından itibaren kurulan hükümetlerin programlarında bu yaklaşıma verilen önem siyasi anlayışın yaklaşıma etkisini ortaya koymasına bakımından önemlidir.

**KAYNAKÇA**

Ak Küçükçayır, G. ve Cemaloğlu N. (2017). Türkiye’de Geçmişden Günümüze Özel Okullar ve Uygulanan Politikalara Üzerine Bir Araştırma, 12. Uluslararası Eğitim Yönetimi Kongresi, 1-4.

AK Parti (2014). 62. Hükümet Programı. Erişim Tarihi: 31.06.2021, <http://www.akparti.org.tr/site/haberler/62.-hukumet-programi-tbmmde/66489#1>.

AK Parti (2015). 64. Hükümet Programı. Erişim Tarihi: 31.06.2021, <http://www.akparti.org.tr/site/haberler/64.-hukumet-programi/80720#1>.

AK Parti (2016). 65. Hükümet Programı. Erişim Tarihi: 31.07.2021, <https://www.akparti.org.tr/site/haberler/65.-hukumet-programi/84149#1>.

Bandyopadhyay, D. (1996). Administration, Decentralisation and Good Governance. *Economic and Political Weekly*, 31 (48), p. 3109-3114.

Caldwell, B. J. (2009). *Centralisation and Decentralisation in Education: A New Dimension to Policy*. İçinde: Decentralisation, School-Based Management, and Quality, New York: Springer.

Christensen, T. and Lægreid P. (2007). Introduction- Theoretical Approach and Research Questions. İçinde: Transcending New Public Management. *The Transformation of Public Sector Reforms*, (1-17) ASHGATE.

Daun, H. (2005). *Globalisation and the Governance of National Education Systems*. İçinde: International Handbook on Globalisation, Education and Policy Research Global Pedagogies and Policies.

Denhart, R. B., and Denhardt J. V. (2000). The New Public Service: Serving Rather Than Steering. *Public Administration Review*, 60 (6), p. 549-559.

Fiske, E. B. (1996). *Decentralization of Education: Politics and Consensus Directions in Development*. Washington, World Bank.

Goldfinch, S. F. (2009). *Introduction*, İçinde: International Handbook of Public Management Reform, U.K., Edward Elgar.

Gür, B. S., ve Çelik Z. (2009). *Türkiye’de Milli Eğitim Sistemi Yapısal Sorunlar ve Öneriler*. SETA.

Güzelsarı, S. (2003). Neoliberal Politikalar ve Yönetişim Modeli. *Amme İdaresi Dergisi*, 36 (2), s. 17-34.

Hall, D. et al. (2015). Educational Reform and Modernisation in Europe: The Role Of National Contexts in Mediating The New Public Management. *European Educational Research Journal*, 14 (6), p. 487 – 507.

Hood, C. (1991). A Public Management for All Seasons?. *Public Administration*, 69(1), p. 3-19.

Hughes, O. E. (2014). *Kamu İşletmeciliği & Yönetimi*. Ankara, Bigbang Yayınları.

Jacobs, M. (1985). Thatcherism and Reform of Welfare State. *Economic and Political Weekly*, 20 (30), p. 1262-1263.

Jarl, M. et al. (2011). *New Public Management In Public Education: A Catalyst For The Professionalization of Swedish School Principals*. Public Administration, 1-16.

Kamensky, J. M. (1996). Role of the "Reinventing Government" Movement in Federal Management Reform. *Public Administration Review*, 56 (3), p. 247-255.

Keskin Demirer, D. (2012). Eğitimde Piyasalaşma ve Öğretmen Emeğinde Dönüşüm. *Çalışma ve Toplum*, 1, s. 167-186.

Koenig-Archibugi, M. (2003). *Global Governance, The Handbook of Globalization*. U.K., Edward Elgar Publishing Limited.

Lamba, M. (2015). Türkiye’de Yeni Kamu Yönetimi Anlayışının Yansımaları: Hükümet Programları Üzerinden Nitel Bir İnceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 20(1), s. 127-141.

Lane Jane Erik (2000) *New Public Management*. London, Routledge.

Milli Eğitim Bakanlığı (2016) Belirli Gün ve Haftalar Çizelgesi. Erişim Tarihi: 30.07.2021, <https://www.meb.gov.tr/belirli-gun-ve-haftalar-cizelgesi/duyuru/11814>.

Møller, J. and Skedsmo G. (2013). Modernising education: New Public Management reform in the Norwegian education system. *Journal of Educational Administration and History*, 45(4), p. 336-353.

Ömür, Y, E. (2016). Eğitimde Neoliberal Yerelleşme ve Eleştirisi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(1), s. 10-25.

Özdemir, M. (2008). Eğitim Yönetiminde Yerelleşme Siyasaları. *Amme İdaresi Dergisi*, 41 (3), s. 153-168.

Pollit, C. and Bouckaert G. (2011). *Public Management Reform A Comparative Analysis*, New Public Management, Governance, and the Neo-Weberian State. New York: Oxford University Press.

Reñón, A. G. (1977). Problems of Decentralizing Educational Administration. *Prospects*, 7 (1), s. 82–85.

Saklı, A. R. (2013). Fordizm’den Esnek Üretim Rejimine Dönüşümün Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (44), s. 107-131.

Resmi Gazete.03.08.2002 Tarih ve 4771 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun. Erişim Tarihi: 07.07.2021, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/08/20020809.htm#1>.

Resmi Gazete. 9 Şubat 2012 Tarihli Milli Eğitim Bakanlığı Okul Aile Birliği Yönetmeliği. Erişim Tarihi: 15.07.202, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/02/20120209-6.htm>.

Sayılan, F. (2014). *Piyasa ve Din Kuşatması Altında Kamusal Eğitim. İçinde: Eleştirel Eğitim Yazıları*, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Sezen S. (2009). Kamu Yönetimi Reformları: Küresel Bir Düzenleme mi?. *Amme İdaresi Dergisi*, 42(1), s. 23-41.

Sluis M. E. van der et al. (2015). Implementing New Public Management in Educational Policy. *Educational Policy*, p. 1 –27.

Steger, M. B. and Roy K. (2010). *Neoliberalism A Very Short Introduction*. Oxford New York, Oxford University Press.

TBMM (1979).	43.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	22.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP43.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP43.htm</a> .				
TBMM (1980).	44.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	22.07.202,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP44.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP44.htm</a> .				
TBMM (1983).	45.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	22.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP45.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP45.htm</a> .				
TBMM (1987).	46.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	23.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP46.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP46.htm</a> .				
TBMM (1989).	47.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	23.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP47.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP47.htm</a> .				
TBMM (1991).	48.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	22.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP48.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP48.htm</a> .				
TBMM (1991).	49.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	26.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP49.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP49.htm</a> .				
TBMM (1993).	50.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	26.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP50.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP50.htm</a> .				
TBMM (1995).	51.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	28.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP51.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP51.htm</a> .				
TBMM (1995).	52.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	28.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP52.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP52.htm</a> .				
TBMM (1996).	53.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	28.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP53.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP53.htm</a> .				
TBMM (1996).	54.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	28.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP54.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP54.htm</a> .				
TBMM (1997).	55.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	29.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP55.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP55.htm</a> .				
TBMM (1999).	56.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	29.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP56.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP56.htm</a> .				
TBMM (1999).	57.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	30.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP57.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP57.htm</a> .				
TBMM (2002).	58.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	30.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP58.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP58.htm</a> .				
TBMM (2003).	59.	Hükümet Programı.	Erişim Tarihi:	30.07.2021,
<a href="https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP59.htm">https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP59.htm</a> .				

TBMM (2007). 60. Hükümet Programı. Erişim Tarihi: 30.07.2021, <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP60.htm>.

TBMM (2011). 61. Hükümet Programı. Erişim Tarihi: 30.07.2021, <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP61.htm>.

Ünal L. Işıl (2005) Öğretmen İmgesinde Neo-liberal Dönüşüm, *Eğitim Bilim Toplum*, 11, s. 4-15.

Verger, A. and Curran M. (2014). New Public Management as a Global Education Policy: Its Adoption And Re-Contextualization in a Southern European Setting. *Critical Studies in Education*, 55 (3), s. 253-271.

Worldbank. (2014). Okul-Temelli Yönetim Uluslararası Deneyimlerden Çıkarılan Dersler ve Türkiye için Seçenekler. *Eğitim Sektörü Birimi Avrupa ve Orta Asya Bölgesi*. Erişim Tarihi: 25.07.2021, <http://documents.worldbank.org/curated/en/574581468102262697/pdf/931130Turkish00Turkish0translation.pdf>.

Zajda, J. and Gamage D.T. (2009). *Decentralisation and School-Based Management and Quality*. İçinde Decentralisation, School-Based Management, and Quality, New York, Springer.

Zajda, J. and Gamage D.T. (2009). *Decentralisation and School-Based Governance: A Comparative Study of Self-Governing School Models*. İçinde Decentralisation, School-Based Management, and Quality, New York, Springer.



Şakacı, B. K., ve Kulaç, O. (2021). İnsan-Doğa İlişkisi: Hacı Bektaş Veli'nin Makalat'ının İncelenmesi. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 55-65.

## İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİ: HACI BEKTAŞ VELİ'NİN MAKALAT'ININ İNCELENMESİ

The Human-Nature Relationship: An Analysis Of Hacı Bektaş Veli's Makalat

Bilge Kağan ŞAKACI<sup>1</sup>, Onur KULAÇ<sup>2</sup>

### ÖZET

*Türk-İslam kültürünün önemli düşünürlerinden biri de Hacı Bektaş Veli'dir. Bektaşilik tarikatının ve Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasına katkı sağladığı bilinmektedir. Çok sayıda halife ve derviş yetiştirmiştir. Veli'nin insan ve kainata dair görüşlerini de aktardığı Makalat adlı eserinde; insanın doğa ile ilişkisine de yer verilmektedir. Makalat "makaleler" anlamı taşımaktadır. Esere "Kırk Makale" anlamına gelen Makâlât-ı erba'ün (bir başka deyişle El- Makâlâtu'l-erba'ün) adı verilmiştir. Aslı Arapça olan eser daha sonradan Türkçe'ye çevrilmiştir. Makalat dışındaki eserlerinin onun olduğuna dair bilgiler şüphelidir. Sekiz bâba ayrılan eserde insanın tasviri üzerinde de durulmuştur. Dört çeşit insan olduğunu belirtirken hepsinin ayrı ayrı ibadetleri, arzusu ve hali olduğunu aktarmaktadır. İnsanın önemli özellikleri arasında ilim, akıl ve gönülün yer aldığını belirtmektedir. Gönül gözü kapalı olanların da hayvandan da aşağı olduğunu dile getirmektedir. Veli aynı zamanda Allah'ın yarattıkları arasında en ulusunun insan olduğunu belirtmektedir. İnsan ve doğanın birbirine benzer birçok özelliği bulunduğunu da örneklerle ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Hacı Bektaş Veli'nin görüşleri Makalat eseri üzerinden insan çeşitleri ve insan-doğa ilişkisi üzerinden açıklanmaktadır. Bu çalışmanın amacı Hacı Bektaş Veli'nin insan tasvirini gözler önüne sererek, insan doğa arasında kurduğu analogi ortaya çıkarmaktadır. Çalışma literatür taraması kaynaklı teorik bir çalışmadır. Birincil veri kaynağı olarak Hacı Bektaş Veli'nin Makalat eseri kullanılırken; çalışma aynı zamanda bu eserlerle alakalı ikincil kaynaklardan faydalanılarak güçlendirilmektedir.*

**Anahtar Kelimeler:** Hacı Bektaş Veli, Makalat, İnsan, Gönül, Akıl, Doğa

### ABSTRACT

*Hacı Bektaş Veli is one of the important philosopher of Turkish Islamic culture. It is known that he contributed to establishment of Bektashism order and guild of janissaires. He also trained a large number of caliphes and dervishes. In his work, named Makalat, Veli presents his views regarding the human and cosmos in addition to relationship between human and nature. Makalat means as a word "articles". This work is named Makâlât-ı erba'ün (in other words El- Makâlâtu'l-erba'ün) which means "Forty Articles". The work was written originally in Arabic language but then it was translated to*

<sup>1</sup> Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-5230-508X, ksakaci@gmail.com

<sup>2</sup> Uzman, ORCID: 0000-0002-4837-076X, siyasetk5@gmail.com

*Turkish. Knowledge about his writing belongs to himself is suspicious with the exception of Makalat. The Work, which is divided in eight part, also dwells on depiction of human. While stating that there are four type of people, it also presents that they all have different types of worships, demands and situations. Among the significant specialities of human, the work indicates that there are science, wisdom and heart. It is also stated in the work that people who don't feel by heart everything in life are placed secondary line after animals. At the same time, Veli expresses that the human is the ultimate and greatest one among the things what God created. He displays many shared features between human and nature via instances in the work. In present study, Hacı Bektaş Veli's views are explained through Makalat in terms of relationship of human-nature and the types of human. The aim of the study is to find out the analogy between human and nature by revealing Hacı Bektaş Veli's human depiction. The study is a theoretical one which rests upon literature research. While, his Makalat work is handled as primary resource, at the same time the study is strengthened by utilising from secondary resources on this work.*

**Keywords:** Hacı Bektaş Veli, Makalat, Human, Heart, Wisdom, Nature

## GİRİŞ

Hacı Bektâş-ı Velî, XIII. yüzyılda Anadolu'da yaşamıştır. Son araştırmalarda 1209-1270 yılları arasında yaşadığı kabul edilmektedir. Asıl adının Muhammed olması muhtemel olan Hacı Bektaş'ın hayatı ile ilgili müspet tarihi belgeler azdır (Coşan, 2020: 11; Coşan, 2019a: 66-67; Coşan, 2019b: 70). Kaynağı daima “Velâyetnâme” (Velâyetnâme-i Hacı Bektâş-ı Velî) olan ve menkıbe kitaplarında yer alan söylentilere göre Veli, Nişapur (Horasan) şehrinde doğmuştur. Ailesinin soyu Hz. Ali'ye dayanmaktadır (Coşan, 2019a: 65).

Kaynaklar bağlamında Veli'nin Ahmet Yesevi'ye bağlı bulunduğunu ve Lokmân-ı Perende isimli bir âlim tarafından yetiştirildiği bilinmektedir. Ahmet Yesevi'den aldığı işaret ile Anadolu'ya gelerek, Sulucakarahöyük (Hacıbektaş) kasabasına yerleşmiştir. Çok sayıda halife-derviş yetiştirmiştir. Onları türlü irşat görevleriyle çevrede görevlendirmiştir (Coşan, 2019d: 125). Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşuna (XIV. yüzyıl), Bektaşilik tarikatının kuruluşuna (XVI. yüzyıl) Hacı Bektaş Veli'nin adı karışmaktadır. Diğer taraftan Hacı Bektaş, Yeniçeri Ocağı'nın ve Bektaşiliğin piri olarak kabul edilmektedir (Ocak, 1996: 455).

Osmanlı Devleti tarihi boyunca Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşundaki rolü nedeniyle gücünü muhafaza eden Bektaşilik, gerek birleştirici yapısı (farklı dini inanç ve anlayışları), gerek XVI. yüzyıldan beri devletin resmi olarak tanıdığı tek heterodoks (gayri sünni) tarikat olması, gerekse politik rolleri dolayısıyla araştırılmaları konu yapılan bir tarikat olmuştur (Ocak, 1992: 373). Ölümünden sonra Bektaşî-Alevî Türkler arasında adeta kutsallaştırılan Veli'nin kültür, inanç ve sanat dünyasındaki etkisi halen devam etmektedir (Güngür, 2018: 278-279). Yunus Emre, Hacı Bektaş ve Mevlana hepsi aynı ekolün insanlarıdır (Coşan, 2019d: 132).

Hacı Bektaş-ı Velî'nin olduğu ileri sürülen eserler şunlardır (Ocak, 1996: 457):

1. Makalat
2. Kitâbü'l-Fevâid
3. Nesâyih-i Hacı Bektâş-ı Velî
4. Risâle
5. Tefsîr-i Fâtiha,

6. Şathiyye,
7. Şerh-i Besmele gibi

Makalat eseri haricindeki eserlerin ona aitliği konusu tartışmalıdır. Makalat'ın Hacı Bektaş Veli'ye aitliği konusunda şüphe bulunmamaktadır (Güzel, 1994: 15). Makâlât tasavvufi bir eserdir. Tarikatla ilgisi bulunanlara kemale ermenin yollarını göstermek hedefiyle yazılmıştır (Coşan, 2019c: 92). Makalat "makaleler" demektir. Esere "Kırk Makale" anlamına gelen Makâlât-ı erba'ın (bir başka deyişle El-Makâlâtü'l-erba'ün) adı verilmiştir. Hacı Bektaş'ın bazı konulardaki düşüncelerini bir araya getirdiği bir eserdir. Eserde kimi kısımlarda "Şimdi şu konuda bunu kısaca söylüyorum, ileride anlatacağım." demektir. Bu da eserin belirli bir bütünlük ve düzen içinde yazıldığını göstermektedir (Coşan, 2019c: 93; Coşkun, 2019e: 169). Makâlât'ın aslının Arapça olduğu bilinmektedir. Sonradan Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Yılmaz vd., 2019: 27).

İleri sürülen fikirler ayet ve hadislerle delillendirilmiş, kolayca anlaşılması için benzetmeler ve temsillere de zaman zaman yer verilmiştir. Bu 40 makamın anlaşılması için baş tarafa giriş niteliğinde insanların yaratılışlarına göre âbid, zâhid, ârif ve muhib olarak dört kısma bölündüğüne ve bu kısımların ibadet ve arzularının ne olduğunu tasvir eden bir bölüm, en son da gönül (kalp), şeytan ve onun yardımcıları olan kötü huylar ile Hz. Âdem hakkında bir kısım eklenmiştir. Böylece eser 8 bâba ayrılmaktadır:

- I. Bâb: İnsanların dört kısmı, onların ibadet ve arzuları,
- II. Bâb: Şeriat ve on makamı,
- III. Bâb: Tarikat ve on makamı,
- IV. Bâb: Mârifet ve on makamı,
- V. Bâb: Hakikat ve on makamı,
- VI. Bâb: Gönül (kalp),
- VII. Bâb: Şeytan ve yardımcısı kötü huylar,
- VIII. Bâb: Adem'in yaratılışı, insanoğlunun nitelikleri (Coşkun, 2019c: 93).

Makalat, dört kapı-kırk makam düzeni üzerine yazılmıştır. Bu düzen Yesevi'nin "Fakr-nâme"si ile çok benzerdir. Türk mutasavvıflarının takip ve kabul ettikleri, dört kapı kırk makam anlayışı bir sülük anlayışıdır. Bahsi geçen niteliğinden ötürü Fakr-nâme'nin bir yorumlanması gibidir (Güzel, 1994: 19).

Şeriat kapısında Ahmet Yesevi'nin bahsettiği on makamdaki dokuzu Makalat'ta da aynıyla vardır. Tarikat kapısında ise yedi makamı ortakdır. Marifet ve hakikat kapısında ise yedişer makam ortakdır. Diğer üçü ise özde aynı, ancak ifadesi farklı makamlardır. Dört kapıda bahsedilen kırk makamdaki otuzu birbiriyle aynılık derecesinde benzerlik göstermektedir. Diğer on tanesi ise yalnızca ifade farkından ibarettir. Bu küçük karşılaştırma Yesevi'nin ve Hacı Bektaş Veli'nin aynı gelenekten geldikleri, aralarında müşid-mürid ilişkisi olduğunu göstermektedir (Güzel, 1995: 11).

## 1. MAKALAT VE İNSAN ÇEŞİTLERİ

Makalat öncelikle insanı anlatarak başlamaktadır. Hacı Bektaş-ı Veli'ye göre, Allah âdemoğlunu toprak, su, ateş, hava olmak üzere dört çeşit nesneden yarattı ve yine aynı sayıda bölüğe ayırdı. Bu dört gruhun da dört çeşit ibadeti, arzusu ve hali mevcuttur. Onun yarattığı dört gruh insan ise şunlardır: Âbidler, zâhidler, ârifler, muhibler.

**1. Âbidler:** Âbid kavramı şeriata uyan kişiler için kullanılmaktadır. Dört nesneden havayı temsil etmektedir. Bunların gece gündüz Hakk'a ibadet ettiği ifade edilmektedir. Şeriatın dünyada helal haram, iyi kötü, temiz pis her şeyi kapsadığı belirtilmektedir. Bu nedenle şeriat kapısının ulu bir kapı olduğu bilinmektedir (Veli, 2020: 15). Bununla ilgili olarak Yüce Allah Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: “Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır” (En'am, 59). Bunların ibadetleri arasında “namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek, hacca gitmek, seferberlik olduğunda savaşa gitmek, cünüplük durumunda guslederek arınmak, nefsi arzularını istemeyip dünyayı terk edip âhireti sevmek” yer almaktadır. Veli'ye göre âbidler avam topluluğudur, halleri birbirlerini incitmektedir. Kibir, kıskançlık, kin besleme, cimrilik ve düşmanlık âbidlerde kalıcı bir huydur (Veli, 2020: 16).

**2. Zâhidler:** Zâhid, tarikat ehilleri için kullanılan bir tanımdır. Dört nesneden ateşi temsil etmektedir. Bunların ibadeti ise “gece gündüz Allah'ı anmak; her işte Bismillâhirrahmânirrahîm'i söylemek; korku ve ümit arasında bulunmak; âhiret için dünyada kazanç sağlamak”tır. Halleri ilm-i ledündür; bilgi ve anlama yeteneklerinden memnundurlar. Hidayet kapısı zâhidlere henüz açılmamıştır. “Nereden gelip nereye gittiklerini bilmezler.” Kendi çabaları neticesinde buldukları mertebeye ulaşmışlardır (Veli, 2020: 17-18).

**3. Ârifler:** Ârif ise mârifet ehli olarak tanımlanmaktadır. Dört nesneden suyu temsil etmektedir. Bu nedenle su gibi arı ve arıtıcı olarak görülmektedir. Âriflerin temiz olması apaçıktır, onlar tekrar aslına dönmektedir. Ârifin gözünde şirk murdardır. Onu içinde tutmaz ve dışarı çıkarmaktadır. Başkalarını da kendisinde olduğu gibi arındırmaktadır. Âriflerin aslı sudan olmasından dolayı içlerinde pis şeyler bulunmamaktadır. Allah âriflerini sever, her şeyin olduğu gibi âriflerin aslı da O'ndandır. Âriflerin ibadeti “hem tefekkürdür hem de dünya ve âhireti terk etmek ve himmet nazarıyla velâyet” beklemektedir. Allah'a yakın olmak, bütün arzularıdır. İçinde buldukları hâlleri bütün varlığa geçirirler. Bundan da bir endişe duymamaktadır (Veli, 2020: 18-20).

**4. Muhibler:** Muhibler ise hakikat ehli olarak tanımlanmaktadır. Dört nesneden toprağı temsil etmektedir. Muhib, Allah'a boyun eğip O'ndan gelene razı olmaktadır. İbadeti, yalvarış, seyir ve gözlemdir. Arzularına erişmek, “Allah'ı bulmak, kendilerini tamamen kaybetmek ve canlarını muradına erdirmektir.” Böylelikle halleri biriktirip bir olmaktır.

Muhiplerin üç yerde kazancı vardır (Veli, 2020: 20-22):

- Allah'ın varlığında seyir,
- Allah'a yalvarış,
- Allah aşkına gözlem

“Âbidlerin, zâhidlerin ve âriflerin ibadet, arzu ve hâlleri birbiri nazarında değil, muhiblerin nazarında bir değer kazanır”. Diğer üç insan çeşidi da'va (zâhir) ehliyken, muhibler ise mâna (bâtın) ehlidirler (Veli, 2020: 20-22).

## 1.1. Gönül

Veli, gönüle de ayrıca değer yüklemektedir. Ona göre, gönül öyle bir şehirdir ki; Allah “Arş'tan yerin altına kadar ne yarattıysa o şehirde vardır ve o şehire sığar”. Rahmânî ve Şeytânî iki sultan o şehirde bulunmaktadır. Rahmânî sultanın adı, vekili ve kumandanı sırasıyla akıl, iman ve tevazudur. Yüreğin sağ tarafında yedi kale bulunmaktadır. Bir muhafız her kalede vekil bırakılmıştır. O muhafızların adı; “ilim, cömertlik, utanmak ve hayâ, sabır, perhizkârlık, korku, edep”tir. Her bir cemaatin yüz bin askeri ve her bir muhafızın yüz bin cemaati bulunmaktadır. Tümü “iman bekeği”leridir.

Veli'ye göre insanlar bunları tamamladığı zaman Allah'tan isteyebildiler. Mârifet elinde beş kaftanla gelip insanlara yâr oldu. Bu kaftanlar: 1. İlham, 2. Fehm (Anlama, kavrama), 3. Aşk, 4. Şevk (İstek, heves), 5. Muhabbet. Ona göre bu kaftanlar canı diriltti, akli uygun kıldı ve olan biteni anlamaya yardımcı oldu. İnsanı oluşturan dört nesnenin can ile canın ise marifet sayesinde dirildiğini ifade etmektedir. Erenler canının marifetli canlar olduğunu, marifetsiz canların hayvanlar canı olduğunu belirtmektedir (Veli, 2020: 45-46).

Hz. Muhammed şöyle buyurur: “Hak sübhânehû ve Teâlâ insana dört tane göz verdi. Bunlardan ikisi baş gözü ve ikisi de gönül gözüdür. Baş gözüyle yaratılmışları, gönül gözüyle de Yaradan'ı görür.” Veli'ye göre, bir kimsenin gönül gözü yoksa Allah'tan da haberi olmamaktadır (Veli, 2020: 48). Ona göre gönülleri karışık ve kibirli olanların canları iddiacıdır. Bu kişilerin yaratılış sözleşmesine (elest bezmi) hayır dediklerini söylemektedir. Hayvandan da aşağı derecede olduklarını belirtmektedir (Veli, 2020: 48). Şu ayet onlar hakkındadır: “...sadece hayvanlar gibi, hatta daha da şaşkın bir hâlde bulunan...” (A'raf, 179).

Mevlâ'yı isteyenler müşâhede ehlidirler. Ahireti isteyenler korku ve ümit topluluğudur. Dünyayı isteyenler hayvanlardan dahi aşağı derecededirler (Veli, 2020: 50). Allah şu şekilde buyurur: “...Dünyayı isteyeniniz de ahireti isteyeniniz de vardı...” (Âl-i İmrân, 152). Her zaman insan görünüşünde olduğu halde insanlık safhasında olmayanlar, “şüphe ve günahlarının bataklığı içinde boğulmuşlardır, hayvan sürüsü gibidirler” (Veli, 2020: 60).

## 1.2. Ruh ve Ten

Veli'ye göre ruh üç çeşittir:

1. Rûh-ı cismâni (Cismâni: cisimle, bedenle ilgili ruh): Teni diri kılan ruhtur. Dikenin battığını ve kılın çekildiğini duyar.

2. Rûh-ı ma'âş (yaşama ruhu): Yemek, içmek, acıkmak ve susmak faaliyetlerini yapar.

3. Rûh-ı revân (yürüyen, dolaşan ruh): Uyanması ten uyuyunca olur.

Veli'ye göre ten can katında bir at gibidir. Soğuğu, sıcaklığı, acıyı ya da tatlıyı ten can sayesinde duymaktadır. Atların gidecekleri yoldan sapmadıklarını ve kendilerine acı verecek şeylerden kaçtıklarını ifade etmektedir. Fakat Hak yolundan bihaber olduklarını belirtmektedir. Ona göre bunun nedeni atların gönül gözlerinin kapalı olmasındandır. Aynı zamanda insan suretinde gözücü Kur'an da hayvan gibi olduğu belirtilenlerin de gönül gözünün kapalı olduğunu dolayısıyla Hak yolunu bulamayacaklarını ifade etmektedir (Veli, 2020: 46-47).

## 2. MAKALAT'A GÖRE İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİ

Makalat, insan vücudu ile “dış dünya ve kâinât” arasındaki birçok benzerliğe dikkat çeker. Veli'ye göre, gök ile yer arasında yer alan nesnelere en ulusu insandır. Arş, nesnelere en üstündedir. Baş ise insan vücudunda en yukarıdadır. Bu nedenle başta “can hazineleri” bulunmaktadır. Bunun yanı sıra “akıl, ilham, idrak, sevişmek, aşk-ı didâr ve mârifet ” de başta yer alan diğer hazinelerdir (Veli, 2020: 66).

Veli akli aya, marifeti güneşe ve ilmi de yıldızlara benzetmektedir (Veli, 2020: 66). Bu analogide ilmin yıldızlara benzetilme nedeni, onun yol gösterici olmasındandır. Bu bağlamda Veli'ye göre insana yolunu gösterecek şeylerin başında ilim gelmektedir. Ona göre “akıl, imanın koruyucusu ve Allah'ın yeryüzündeki terazisidir” (Ulukütük, 2013: 51).

Makalat'a göre gök ve ten yedi kattır: "Deri, et, kan, damar, sinir, kemik, ilik". Bunlar da yedi kat göğe benzer. Gözyaşı yağmuru, kaygı da bulutu andırır. Dağlar insandaki kemik başlarına benzer. Dünyada da tende de yedi deniz bulunmaktadır (Veli, 2020: 66-67).

- 1-Göz; görmek ile her şeyi kuşatır.
- 2- Dil; söylemek ile her şeyi kuşatır.
- 3- Kulak; işitmek ile her şeyi kuşatır.
- 4- Kursak; eritmek ile her şeyi kuşatır.
- 5- Karın; acıkmakla her şeyi kuşatır.
- 6- Ağrı, rahatsızlık; elem ile her şeyi kuşatır.
- 7- Sevdâ; cünûnluk (delilik) ile her şeyi kuşatır.

Çocukluk, ergenlik, delikanlılık, orta yaşlılık ve yaşlılık çağını sırası ile sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazına benzetmektedir. Uyumayı ölüme, uyanmayı ise tekrar dirilmeye benzetmektedir. Allah'ın dünyada yarattığı her şeyin insanda da yer aldığını hatta daha fazlasının bile olabileceğini belirtmektedir. Gözyaşını ırmaklara, tenleri köylere, parmakları ağaçlara, kolları çalılara, kılları otlara benzetmektedir (Veli, 2020: 67).

Dünyada su dört çeşittir: Saf su, acı su, kavi (güçlü, kuvvetli) su ve pis kokulu su. Tende de su dört çeşittir: "Ağız suyu; tatlıdır. Göz suyu; acıdır. Burun suyu; kavidir. Kulak suyu; pistir" (Veli, 2020: 67-68). Dünyada dört çeşit ateş vardır: Taş, ağaç, yıldırım ve cehennem ateşi. Dört çeşit ateş insanda da vardır: Yemek, şehvet, soğukluk ve muhabbet ateşi (Veli, 2020: 68-69). Dört tür rüzgâr vardır: Batı, saba, güney ve kuzey rüzgârı. Dört tür rüzgârda tende vardır (Veli, 2020: 69):

1. Câzibe (çekici, çekim gücü olan); insanın yediğini kursağına sürer.
2. Hâzıma (hazmettirici, sindirici); insanın yediğini kursakta bekletir.
3. Kâsime (taksim edici, bölen); yemekleri damarlara dağıtır.
4. Dâfi'a (def edici, savıcı); yenen şeylerin kepeğini dışarı atar.

Tatlı ve acı iki denizin var olduğu belirtilmektedir. Bunların aynı yerde olup birbirlerine karışmadığı ifade edilmektedir. Aynı zamanda gözbebeği yaşı tatlı, gözyaşı ise acıdır. Bunlar bir evdedir ancak karışmazlar. Çünkü "gözün aslı yağdır; tuza muhtaçtır. Gözbebeği suyu tatlıdır. Eğer gözyaşı acı olmasa göz kokardı. Şayet gözbebeği suyu tatlı olmasa göz görmez olurdu" (Veli, 2020: 69-70). Bununla ilgili Kur'an'da "Biri tatlı ve susuzluğu giderici, diğeri tuzlu ve acı olan iki denizi karışacak şekilde salıveren ve ikisi arasına bir engel, aşılmaz bir perde koyan O'dur." denmektedir (Furkan, 53).

Dünyada artmak ve eksilmek vardır. Vücuttaki kuvvet de bazılarında artmaktayken, bazılarında eksilmektedir. Diğer taraftan burun da mezarlığa benzetilmektedir. Mezar, burun gibi iki deliklidir. Mezardaki deliklerden biri cennete, diğeri cehenneme gider. Burundaki deliklerden biri dimağa (beyin, zihin) bir diğeri ise boğaza gider (Veli, 2020: 70). Bu bağlamda Veli, beynin cennet, boğazın da cehennem olduğunu ima etmektedir. Boğaz nefsin oyunlarına en çok kanaan yer olduğu için böyle bir anlam çıkartılmaktadır.

Devletli (mutluluk ve refah içinde olan) kişi canını aymazlıktan uyarılmış, kendi halini bilmiş olandır. Kâfir ve mümin vardır. Kâfire vesvese, mümine ilhama benzemektedir. Nefsin isteklerine uymamak savaştır; nefis de düşman olarak ifade edilmektedir. Ağgözlülük sözünden dönmeye; "öfkelenmek arslana; soğuk yaratılışlılık domuza; şehvet ata; sinirlenmek yılanı; lanetlemek file; cemaatten bir şey kapıp kaçmak kurda; hoyrat yaşayanlar ayıya; minnet bilmemek hiçbir şey bilmeyen cahile benzer."



(Veli, 2020: 70-71). Vücutta da bir nefsin ve bir de aklın istekleri var. Nefsin de aklın isteklerinin de 55 askeri bulunmaktadır. Nefsin isteklerinin komutanı kuruntudur. Akıl askeri; düzen ve tedbirli davranış içinde; iyiliği emretmekte ve haram, günahı yasaklamaktadır. Aklın komutanı ilhamdır. Her gün nefis ve akıl savaşırlar. Nefsin isteklerinin askeri akıl askerini yendiği zaman; Allah katında o can ve ten değersiz olmaktadır. Akıl askeri nefsin isteklerinin askerini yendiği zaman; Allah katında o can ve ten aziz olmaktadır (Veli, 2020: 71). Vücuttaki “kan, safra ve balgam” da pınarlara benzer. Gönül cennete benzer. Vücutta bulunan akıl, idrak, ilham, hidayet, fikir, şüphe gibi kavramlar da görülmez. Başı gökte, dibi yerde ağaçlar vardır. Mârifet de ağaç gibidir. Dibi müminlerin gönlünde, başı gökten daha yücededir (Veli, 2020: 73).

Gönül bir şehire benzemektedir. Diğerleri ise; kale, pazar, dükkân, kumaş ve mallara, cevher, mescit, ışığa benzetilmektedir. Bu bağlamda, beden kaleye; göğüs içi kalabalık pazara; bağır, ciğer, yürek, dalak dükkanlara; kabul etme, doğruluk, kanıtlama, anlayış, dileme, nefsin isteklerini kırma, heves, sohbet, ümit, korku, tevekkül ve sağlam bilgi kumaş ve mallara; akıl mescide; iman cevhere; marifet ışığa benzetilmektedir.

Gözler teraziye andırır ve iki çeşittir: Zâhirî göz (dış, görünen, görünürdeki), bâtinî göz (içrek, kalp gözü, gönül gözü). Mutluluk gönül gözünden bakan içindir. Gönül gözünden bakanların terazisi ağır, dış gözden bakanların terazisi hafif olur (Veli, 2020: 74-75). Allah şöyle buyuruyor: “Kimin terazi (de sevap)ları ağır gelirse, işte onlar kurtulanların ta kendileridir. Kimin de terazi (de sevap)ları hafif gelirse, artık onlar kendilerine yazık edenlerdir; (onlar) ebedî cehennemdedir.” (Mü’minûn, 102-103).

Veli’ye göre gönül Beytü’l-ma’mûr ve Kâbe’den daha kıymetlidir. Gönül Allah’ın nazargahı olarak tanımlanmaktadır. Ona göre Allah ile gönül arasında perde bulunmamaktadır. Kâbe’ye müminin gönlü benzer. “Kâbe’ye giden ayağıyla yürür ama gönül isteyen yüzü üstü (sürünerek) varması gerekir. Bu yüzden âşiklar yüzlerini yere sürerler. Kâbe’ye gidene kılavuz gerekir. Kur’an kılavuzdur, bir yoldaş yeter” ama (bizzat) Allah gönle yoldaştır (Veli, 2020: 75).

## 2.1. Allah ve Kul

Veli, Allah’ın insanı şöyle yarattığını belirtmektedir. “Âdem’in başını kudret, gözlerini ibret, alnını secde, dilini zikir, dişlerini Muhammed Mustafa, dudaklarını tesbih, ensesini kuvvet, vücudunu hil’at (kaftan), sırtını yiğitlik, göğsünü ilim, karnını hilm (yumuşaklık), belini izzet, örtüsünü emanet, uyluğunu emir ve nehiy (yasak), bağırını hoşnutluk, dizini rükû, ayağını ibadet, topuklarını şevk, dalağını üns (alışkanlık), ellerini cömertlik, tırnağını şefaât, gönlünü tevhid ve iman nuruyla bezedi; sıvadı, saygı nuruyla düzeltilti, vuslat nuruyla götürdü, Âdem’in toprağını Azrail’in eline verdi. Rahmet suyuyla yoğurdu; mârifet suyuyla suladı” (Veli, 2020: 84).

Allah şöyle buyurur: “Yemin olsun ki âdemoğlunu değerli kıldık; onları karada ve denizde taşıdık...” (İsrâ, 70). Veli, Allah’ın insanları sevdiği için onlara kerametler verdiğini ve hatta kendini de insanlara verdiğini ifade etmektedir (Veli, 2020: 79). Dünyada var olan her şeyin insan için olduğunu belirtmektedir. İnsan için göklerin örtü, yerin ise döşek olduğunu; güneş ve ayın kandil, yemişlerin nimet olduğunu; otların süs, ağaçların fayda olduğunu dile getirmektedir. Tüm bunların insan için yaratıldığını ve gökten yerin altına kadar her şeyden insanın haberdar edildiğini söylemektedir (Veli, 2020: 79-80).

Peygamber Efendimiz şöyle buyurmaktadır: “Kendi nefsini bilip öğrenen Rabbi’ni hakkıyla bilir.” Allah’a kuldân, insana da candan yakın yoktur (Veli, 2020: 80). Allah ise şöyle buyurmaktadır: “...Biz ona şah damarından daha yakınız.” (Kâf, 16). Tene can, Allah da kullarına yakındır (Veli, 2020: 81). “...Üç kişinin gizli konuştuğu (yerde) dördüncüsü mutlaka O’dur. Beş kişinin gizli konuştuğu (yerde) altıncısı mutlaka O’dur. Bunlardan daha az veya daha çok olsunlar, nerede olurlarsa olsunlar mutlaka O

onlarla beraberdir...” (Mücâdele, 7). Allah ile kul arasındaki bağın her şeyden güçlü olduğu gözler önüne koyulmaktadır.

Can vücudun düzenini sağlamaktadır. Allah da kullarının düzeninin sağlamlasında aynen öyledir. Tenin ayakta durması ve düzeni Allah rızasıyla. O'nun da varlığı bilinir ancak niteliği bilinmez (Veli, 2020: 81). Allah şöyle buyurmaktadır: “...Hiçbir şey, O'nun benzeri gibi bile olamaz. O duyandır, görendir.” (Şûrâ, 11). Ona göre can da tıpkı böyledir (Veli, 2020: 81). Allah şöyle buyurmaktadır: “Sana rûhtan soruyorlar. De ki: ‘Rûh Rabbimin emrindedir.’ (Bu konuda) size ancak az bir bilgi verilmiştir” (İsrâ, 85).

## 2.2. Ruh ve Akıl

Yaratılış işleri, yücelik ve ululuklar, insana akıl ve ruh nedeniyle verilmiştir. Allah akılla ruhu da vererek, o kulu tamamlamıştır (Veli, 2020: 95). Aklın en son yaratılması ve bu kadar değerli kabul edilmesi onun işlevinden ileri gelmektedir. Çünkü insan akılla kendisini bulacak ve kendini bilmektedir. “Kendini bilen Rabbini bilir” sözünden de anlaşılacağı gibi Allah'a akıl sayesinde ulaşacaktır (Duran, 1995: 20). Ruha akıl vererek kulun tamamlanmasında üç mâna vardır. Bu mânalar kula ait bir özelliştir. Kendini bilmek, huzurda bulunmak, kabri mekân kılmak biçimindeki üç mana kimde yoksa onun ruhu uyumaktadır ve akılı yoktur. Kimde varsa onun akılı tamdır (Veli, 2020: 95-96).

Veli bu sözlerinin devletli (mutluluk ve refah içinde olan) kişilere özgü olduğunu ifade etmektedir. Bu manada devlet (büyüklük, mevki; mutluluk) “edeb, akıl ve güzel ahlâk”tır. Çok talihli, ulu kişiler, bu üç nesneye sahip olanlardır. Hz. Muhammed şu şekilde buyurmaktadır “Akıl, Allah'ın yeryüzündeki ölçüsüdür.” Akıl, her şeyi buyuran ve bilendir. Bu bağlamda akıl ölçüsünden daha iyi bir şey yeryüzünde bulunmamaktadır.

Akıl, gönül içinde rahatlık, beden içinde sultanlık olarak ifade edilmektedir. Akıl sayesinde Allah insana bunca nur, ululuk, keramet ve giysi vermiştir. Akıl nuru kimin gönlünde yoksa o kişinin kendisine dahi faydası ve hayrı bulunmamaktadır. Allah katında da bir yeri yoktur. Akıl nuru kimin gönlünde varsa o hoştur (Veli, 2020: 96). Veli'ye göre ilim rahmandan haset ise şeytandan gelmektedir. Haset ne zaman vesvese verirse ilimle onu durdurmak gerekmektedir (Görtaş, 1996: 1003). Allah şöyle buyurmaktadır: “ ‘(Elçileri) dinleseydik yani aklımızı kullansaydık şu alevli ateş halkı arasında olmazdık!’ diyecekler” (Mülk, 10).

Allah'ın üç çeşit karanlığı üç çeşit nesne ile aydınlattığı rivayet edilir (Veli, 2020: 96-97):

1. Ay, güneş ve yıldızlarla dünya karanlığını aydınlattı.
2. Lambanın ışığı ile gece karanlığını aydınlattı.
3. Tövbe nuruyla günah karanlığını aydınlattı.

İnsanı da üç çeşit karanlıktan yarattı ve yine üç çeşit nesneyle aydınlattı.

1. Dört unsur (toprak, ateş, su, hava) karanlığından yarattı, akıl nuruyla aydınlattı.
2. Cehalet karanlığından yarattı, ilim nuruyla aydınlattı.
3. Nefis karanlığından yarattı, mârifet nuruyla aydınlattı.

Allah şöyle buyurmaktadır: “Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için kuluna (Elçiye) apaçık ayetler indiren O'dur. Şüphesiz ki Allah size çok şefkatlidir, çok merhametlidir” (Hadîd, 9).

Veli, güneşin her gün yalnızca bir burçtan doğduğunu ve kalan burçların bundan mahrum kaldığını ifade etmektedir. Ancak akla sahip gönüllerin 366 burcu olduğunu ve bu nedenle her gün güneşin onlara

doğduğunu belirtmektedir. Ayrıca marifet güneşinin de her gün bir burçtan doğduğunu dile getirmektedir. Bu güneş her burca doğmaktadır. Çünkü vücutta sekiz Râhmani kale, her bir kalenin de yüz bin burcu bulunduğunu söylemektedir. Mârifet güneşi bunların hepsinin üzerine doğduğu için bütün burçlara ulaşmaktadır ve hiçbir burç ondan mahrum kalmamaktadır (Veli, 2020: 97).

Mârifetli gönüllerin nuru Arş'tan da öteye ulaşmaktadır. Hz. Muhammed: "Mü'minin gönlü ve kalbi Allah'ın evidir." diye buyurmuştur. Önceden de vurgulandığı gibi akıl aya benzemektedir. Ay bazen artmakta, eksilmekte ve batmaktadır. Ancak akıl tamam olunca artmaz, eksilmez ve yok olup gitmez. İlmin de yıldızlara benzediğini ifade etmiştik. Yıldızlar gökte gözüktüğü zaman insanların ayakları yollarını görmektedir. Kim de gerçek ilim sahibi olursa o da Hak'tan yana olan yolu görür ve her şeyi anlar hale gelir. Buna karşılık, gökyüzü bulutlu olunca insanların ayakları yolunu göremez. Bu bağlamda da insanın yalnızca kendisiyle değil bir âlim yardımıyla da yolunu bulacağı belirtilmektedir. Yıldızları görmek yolu bilmek anlamına gelmemektedir. Hangi yıldızın takip edileceği de âlim tarafından aktarılmaktadır. Hak yolunu görmek için önce ilme daha sonra da âlimlere ihtiyaç duyulmaktadır (Veli, 2020: 98).

## SONUÇ

Hacı Bektaş Veli sadece yaşadığı döneme değil geleceğe de iz bırakmış önemli düşünürlerden biridir. Veli'nin ona ait olduğundan emin olunan tek eseri Makalat'tır. Eser birçok konuda olduğu gibi insan hakkında da önemli değerlendirmelere sahiptir. İnsan ve doğa arasında benzerliklere dikkat çeken Veli, insanın yaratılanların en ulusu olduğunu belirtmektedir. Kâinata yer alan soyut ve somut çoğu şeyin insanda da yer aldığını ifade etmektedir. Bu bağlamda;

- İnsan vücudunun tüm uzuvlarını doğal yaşam alanlarına,
- İnsanın yaşam evrelerini mevsimlere,
- İnsanın ilmini ve vesvesesini inanca,
- İnsanın vücudundaki sistemi gök sistemine,
- İnsanın gönlünü şehire,
- İnsanın günlük işlerini Kâbe ziyaretine,
- İnsandaki karanlığı yeryüzündeki karanlıklara benzetmektedir.

Ayrıca insanların tek tip olmadıklarını ve çeşitlerinin bulunduğunu belirtmektedir. Bu çeşitliliğin aslının da doğada yer alan dört nesneyle ilişkili olduğu dile getirilmektedir. Sırasıyla âbidler, zâhidler, arifler ve muhibler olarak tanımlanan bu dört çeşit insan arasında açıkça belirtilmese de bir hiyerarşi bulunmaktadır. İnsanın en önemli varlıklarından birinin gönül olduğunu da belirtmektedir. Hakkı bulmak için gönül gözüne ihtiyaç olduğunu, gönül gözü kapalı olanların da "hayvandan aşağı" olduklarını vurgulamaktadır.

Makalat içeriği bakımından insana yaşamında yön gösterecek birçok öğeye sahiptir. Öncelikle insanın kendini bilmesi için eserde yapılan tanımlar dikkatlice incelenmelidir. Bu kapsamda insanı oluşturan temeller ve onların nasıl kullanılması gerektiği de eserde aktarılmaktadır. İnsanın doğada biricik olduğu düşüncesi günümüzden incelendiğinde çok fazla insan merkezci gözüke de, eserdeki insan-doğa ilişkisi bir üstünlük değil benzerlik ekseninde aktarılmaktadır.

**KAYNAKÇA**

- Ceyhan, S. (2013). *Zühd*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 44, s. 530-533.
- Coşan, M. E. (2019a). *Makâlât*. M. E. Coşan içinde, Hacı Bektâş-ı Veli ve Bektâşîlik. İstanbul: Server Yayınları.
- Coşan, M. E. (2019b). *Hacı Bektaş ve Makâlât'ının Arapça Aslı Hakkında*. M. E. Coşan içinde, Hacı Bektâş-ı Veli ve Bektâşîlik. İstanbul: Server Yayınları.
- Coşan, M. E. (2019c). *Bahrü'l-Hakâik*. M. E. Coşan içinde, Hacı Bektâş-ı Veli ve Bektâşîlik. İstanbul: Server Yayınları.
- Coşan, M. E. (2019d). *Hacı Bektâş-ı Veli ve Makâlât*. M. E. Coşan içinde, Hacı Bektâş-ı Veli ve Bektâşîlik. İstanbul: Server Yayınları.
- Coşan, M. E. (2020). *Makâlât-ı Hacı Bektâş-ı Veli (Sadeleştirilmiş Tam Metin) (2. Baskı b.)*. (S. N. Yılmaz, Dü.) İstanbul: Server Yayınları.
- Duran, H. (1995). Makâlât'ta İnsan ve Dünya İlişkisi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (2), s. 19-21.
- Görtaş, İ. (1996). Hacı Bektaş Veli, Makâlât ve Bilgi Sorunu. *Erdem*, 8(24), s. 999-1006.
- Güzel, A. (1994). Hacı Bektaş Veli'nin Hayatı ve Eserleri. *Birlik-Dirlik Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (1), s. 15-21.
- Güzel, A. (1995). Ahmet Yesevî'nin Fakr-Name'si ile Hacı Bektaş'ın Makâlât'ında Dört Kapı-Kırk Makam Mukayesesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (2), s. 6-12.
- Ocak, A. Y. (1992). *Bektâşîlik*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 5, s. 373-379.
- Ocak, A. Y. (1996). *Hacı Bektâş-ı Veli*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 14, s. 455-458.
- Okuyan, M. (2021). *Kur'an Meal-Tefsir*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları.
- Özcan, H. (2012). Hacı Bektaş Veli'de Hz. Muhammed Algısı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (62), s. 199-212.
- Uludağ, S. (1988). *Âbid*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 1, s. 307.
- Uludağ, S. (1992). *Bâtın İlmi*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 5, s. 188-189.
- Uludağ, S. (2003). *Mârifet*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 28, s. 54-56.
- Uludağ, S. (2006a). *Muhib*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 31, s. 34.
- Uludağ, S. (2006b). *Müşâhede*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 32, s. 152-153.
- Uludağ, S. (2009). *Sidretü'l-müntehâ*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 37, s. 151-152.
- Ulukütük, M. (2013). Hacı Bektaş Veli' Mâkâlât'ında Akıl-İman İlişkisinin Din Felsefesi Açısından Tahlili. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (66), s. 43-66.

Yavuz , Y. Ş. (1997). *Hakka 'l-yakîn*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 15, s. 203-204.

Yavuz , Y. Ş. (2000). *İlme 'l-yakîn*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 22, s. 137-138.

Yavuz, Y. Ş. (1991). *Ayne 'l-yakîn*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 4, s. 269-270.

Yavuz, Y. Ş. (1992). *Bezm-i elest*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 6, s. 106-108.

Yılmaz, A., Akkuş, M., & Öztürk, A. (2019). *Makâlât Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Khatir, A. ve Güvenek, B. (2021). The Effects of FDI and Remittances on the Economic Growth of Selected SAARC Countries. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 66-76.

## THE EFFECTS OF FDI AND REMITTANCES ON THE ECONOMIC GROWTH OF SELECTED SAARC COUNTRIES\*

DYY ve İşçi Havalelerinin Seçilmiş SAARC Ülkelerinin Ekonomik Büyümesi  
Üzerindeki Etkileri

Abdul KHATİR<sup>1</sup>, Burcu GÜVENEK<sup>2</sup>

### ABSTRACT

*Foreign direct investment (FDI) contributes to the economic development of a country via technology spillovers, the production of human capital, and the integration of international commerce. Remittances are a well-known useful source of revenue for developing nations, and they are growing in popularity. Increased GDP, funding of investments and the reduction of poverty are all advantages for economies. In this study, we examined the impact of FDI and remittances on the economies of the five selected SAARC countries, consisting of Afghanistan, Bangladesh, India, Sri Lanka, and Pakistan. The data was used for the period of 2008-2020. For the mentioned study, co-integrating regression was used to investigate the long-run association between these variables. In order to know the impact of the independent variables on the dependent variables, we used the Fully Modified Ordinary Least Square and Dynamic Ordinary Least Square regression tests which are used for co-integrating and non-stationary data. The results suggested that foreign direct investment (FDI) and remittances have positive effects on the economic growth of the panel nations. Furthermore, we conducted the Granger causality test, and the findings revealed that remittances and economic growth are both influenced by each other in a bidirectional way and no causality relationship between FDI and economic growth.*

**Keywords:** Remittances, FDI, Economic growth, FMOLS, DOLS

### ÖZET

*Doğrudan yabancı yatırım (DYY), teknoloji yayımları, insan sermayesi üretimi ve uluslararası ticaretin entegrasyonu yoluyla bir ülkenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunur. Havaleler, gelişmekte olan ülkeler için iyi bilinen yararlı bir gelir kaynağıdır ve popüleritesi artmaktadır. Artan GSYİH, yatırımların finansmanı ve yoksulluğun azaltılması ekonomiler için avantajlardır. Bu çalışmada, Afganistan, Bangladeş, Hindistan, Sri Lanka ve Pakistan'dan oluşan seçilmiş beş SAARC ülkesinin ekonomileri üzerindeki DYY ve işçi dövizlerinin etkisini inceledik. Veriler 2008-2020 dönemi*

\* Bu makale YTB'nin 'Danışmanlıkla Tarihe Not Düş!' projesi kapsamında desteklenmiştir.

<sup>1</sup> Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-3882-8204, akhatir890@gmail.com

<sup>2</sup> Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-7159-2555, burcugunenek@selcuk.edu.tr



*çin kullanılmıştır. Bahsedilen çalışma için, bu değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi araştırmak için eşbütünleşik regresyon kullanılmıştır. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkisini bilmek için, eşbütünleşik ve durağan olmayan veriler için kullanılan Tam Değiştirilmiş Sıradan En Küçük Kare ve Dinamik Sıradan En Küçük Kare regresyon testleri kullanılmıştır. Sonuçlar, doğrudan yabancı yatırımın (DYY) ve işçi dövizlerinin panel ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu etkileri olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, Granger nedensellik testi gerçekleştirilmiş ve bulgular, işçi dövizlerinin ve ekonomik büyümenin birbirlerinden çift yönlü bir şekilde etkilendiğini ve DYY ile ekonomik büyüme arasında hiçbir nedensellik ilişkisi olmadığını ortaya koymuştur.*

**Anahtar Kelimeler:** İşçi dövizleri, DYY, Ekonomik büyüme, FMOLS, DOLS

## GİRİŞ

Growth in developing countries mainly depends on foreign direct investment, official development aid, and remittances by diasporas (Alfieri & Havinga, 2006). Foreign direct investment (FDI) is a type of cross-border investment when a resident of one country invests in a company in another economy, and it includes investment in shares of a foreign firm, capital participation in a company, or property purchase. (OECD, 2020).

According to De Jager (J, 2014) , If FDI introduces new technology, which increases labor and capital productivity, this will lead to more sustained rates of return, and labor will grow exogenously. FDI is said to boost host countries' growth. Exogenous growth theory states that FDI may improve a country's economy by introducing new products and technologies (Mahembe, and Odhiambo, 2014). Through the transfer of skill and technologies, it could boost the knowledge of a host country (Elboiashi, 2011). Studies indicate that FDI promotes technological spillovers, human capital creation, international trade integration, a more competitive business environment, and firm growth when the host country's policies are suitable (OECD, 2002). All of this promotes economic development, the most powerful weapon for reducing poverty in emerging nations (OECD, 2002).

Another main indicator in our study is remittance. Remittances, which are often defined as money or commodities sent by migrants to family and friends in their home countries, are frequently the most direct and well-known relationship between migration and development (Migration Data, 2021). It is known good income source for developing countries' economies. As per the data of the World Bank, global remittances are 0.8% of global GDP, which is equal to more than 646 billion dollars (The World Bank Data, 2020). Low and middle income countries received 540 billion dollars in 2020, which surpassed the FDI inflow (256 billion dollars) in these countries (The World Bank Data, 2021). There are many benefits of remittances for recipient countries. It could increase the GDP and be a good source of financing for investments in the recipient nations, which in turn would help reduce poverty (Pradhan, Upadhyay, and, Kamal, 2008).

In this study we are going to examine the impact of FDI and personal remittances on the economic growth of the selected SAARC countries (Afghanistan, Bangladesh, India, Pakistan and Sri Lanka). Due to lack of data, we couldn't include other SAARC nations in our study.

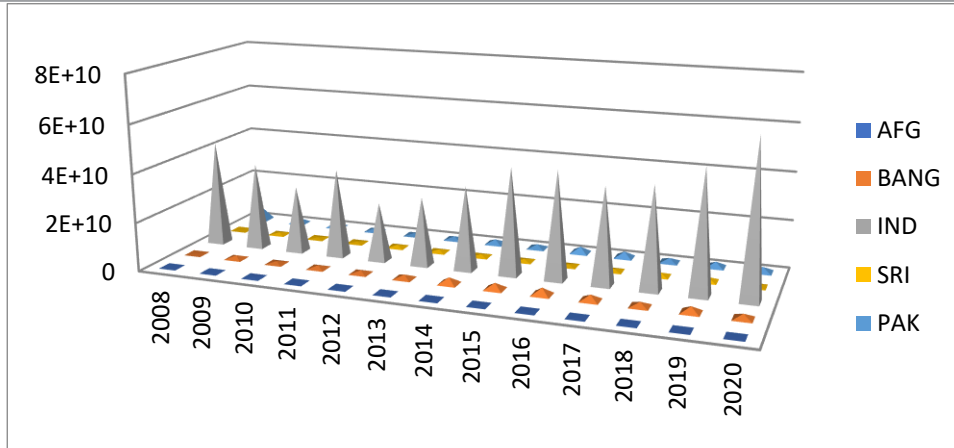
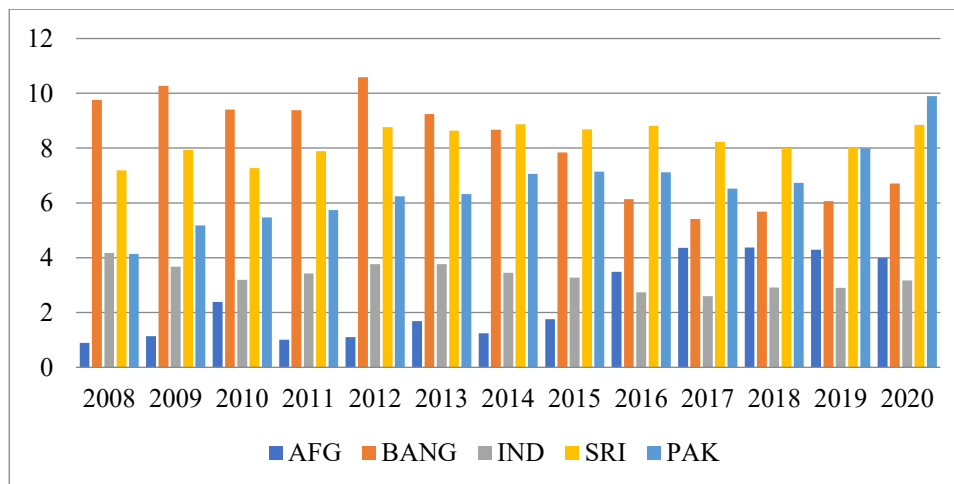


Figure 1: FDI inflows of the selected SAARC countries

Figure 1 shows the FDI inflows of the selected SAARC countries, and as per the figure, the largest amount belongs to India. Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, and Afghanistan are ranked second, third, fourth, and fifth, respectively.

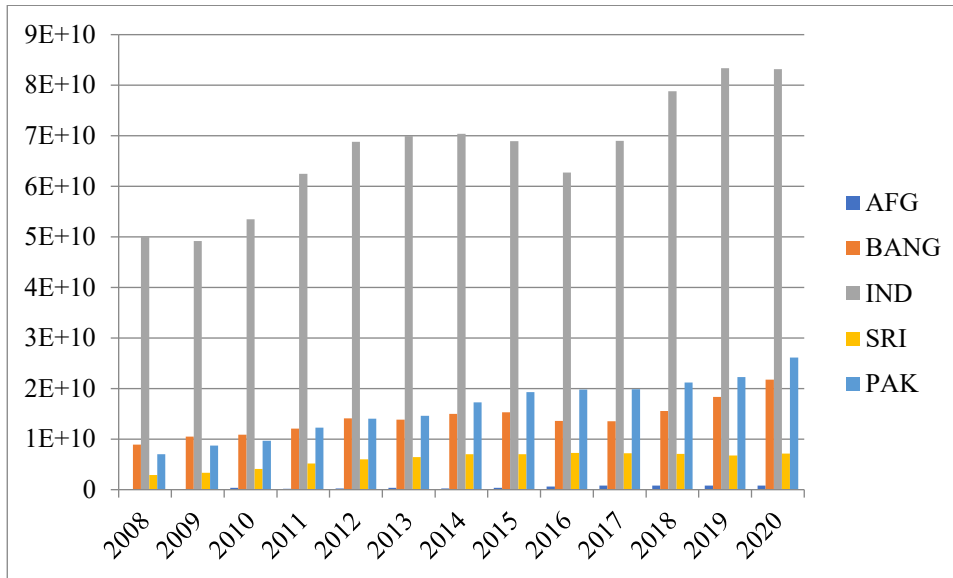
South Asian FDI increased by 20% to \$71 billion, led primarily by a 27% increase in FDI to \$64 billion in India, where, FDI inflows were boosted by substantial investment in ICT and construction. Cross-border mergers and acquisitions increased by 83% to \$27 billion, with major deals in ICT, health, infrastructure, and energy (UNCTAD, 2021). Other economies in South Asia that rely on export-oriented garment manufacturing experienced a decline in FDI. Inflows into Bangladesh and Sri Lanka fell 11% and 43%, respectively. Pakistan had a 6% decline in FDI to \$2.1 billion, helped by continued investment in the power generating and telecommunications industries. (UNCTAD, 2021).

Remittances are considerably more vital in South Asian economies. In 2019, India received over \$80 billion in remittances, making it the world's highest recipient country (Mint, 2020). Remittances account for a considerable share of the South Asian economies' GDP (GDP), which forms 28% of Nepal GDP and 8% of Pakistan GDP (Mint, 2020).



Source: (The World Bank Data, 2020)

As per the Figure 1 country that has more share of remittances in GDP is Bangladesh in the beginning years, and in the last years is Pakistan.



Source: (The World Bank Data, 2020)

Figure 2 explains the amount of remittances received by the mentioned countries, and as per the figure India is the first country which has received the largest amount of remittances.

In our research, we split the findings into four categories. The first portion discusses the topic's introduction; the second section is devoted to a review of the literature; the third segment explains the methodology of the research; and the last section discusses the topic's results and conclusions.

## 1. LITERATURE REVIEW

Remittances is a debatable topic in the economics literature. Some believe it does not contribute to economic growth, and some believe it does, but it can contribute to household consumption.

According to Ferdaous (2016), those researchers who claim that remittances could have a negative impact on economic growth give two reasons: they say that remittances cause less intention to work and create Dutch diseases. The final reason for the negative impact of remittances on economic growth is currency rate appreciation, which reduces countries' competitiveness, reducing exports and increasing imports (Lopez, Molina, and Bussolo, 2007). Remittances may have a detrimental effect on economic growth by causing the currency rate to appreciate.

Remittances could have a positive impact on economic growth through consumption, saving, and investment channels (Mansoor and Quillin, 2007).

The shift in policymakers' attitudes about FDI from "hostility" to "conscious encouragement", especially among developing nations, has rekindled academic interest. (Ayanwale, 2007). Until recently, FDI was considered as "parasitic" and restricting national industry development. However, Bende-Nabende and Ford (1998) cited in Ayanwale (2007) contend that wide externalities in technology transfer, human capital development, and economic opening to foreign pressures have changed the earlier image. To add to the argument about FDI's worth, De Gregorio argues that FDI might bring in technology and expertise

that are not easily available to local investors, increasing overall economic productivity. (De Gregorio, 2003).

In the following we have the results of some studies regarding to impact of remittances and FDI on economic growth.

Fayissa & Nsiah (2010) used panel data for 36 African countries, and the time period was between 1980-2004, and they concluded that they could contribute to economic growth by offering an alternate method of financing investment and assisting in the resolution of liquidity problems.

Dahal, (2014), analysed the impact of remittances on financial development, productivity, international commerce, and human capital accumulation in Nepal. Increasing remittances to Nepal have a favorable relationship with financial growth and human capital accumulation, but a negative relationship with international commerce.

The influence of remittances and FDI on economic growth was studied using a panel of 33 developing nations from 2003 to 2014 by Ferdaous (2016), who used a static and dynamic approach. He discovered that FDI had a positive impact on economic growth while remittances did not, owing to the fact that remittances were not used productively.

Using a vector error correction model, this study examines the impact of remittances and FDI on economic growth, GFCF, and inflation in Albania. The results reveal that remittances from Granger generate positive short- and long-term economic growth and negative inflation, but there is no meaningful link between remittances and GFCF, and in terms of FDI, there is evidence that inflation reduces FDI, whereas FDI, economic growth, and capital creation tend to be unrelated (Golitsis, Avdiu, and Szamosi, 2018).

Study done by Comes, Bunduchi, Vasile, and Stefan,( 2018), Both FDI and remittances have a beneficial impact on GDP, although FDI has a greater impact in all examined states. The mentioned study was done for the seven central European countries, where GDP per capita was around \$25,000.

Another panel study used data for the period 1977-2016 and applied the ordinary least square, where results show a negative impact of remittances for three countries, consisting of Pakistan, Sri Lanka, and Bangladesh, and a positive impact in the case of India (Sutradhar, 2020). The effects of remittances in aggregate form have been negative on economic growth of the panel countries.

Both remittances and FDI have been positive factors for economic growth in the case of Fiji Island, and this study used the time series data for the time period 1980-2015 (Makun, 2018). For the mentioned study ARDL model has been applied by the author.

By utilizing annual data from 1980-2016 a panel study for developing countries suggested that remittances and FDI causes of income inequality while growth did not, and growth had unidirectional causality with income equality (Song, Ummalla, Zakari, & Kummitha, 2021). In the mentioned study it was suggested that both remittances and FDI should be used effectively to help the distribution of income.

By using GMM model it was found that remittances causes decrease in the household consumption volatility, which caused of economic growth, and the study for the emerging Central, Eastern and Southeastern European (CESEE) countries (Eftimoski, and Josheski, 2020).

## 2. DATA AND METHODOLOGY

In order to analyze our study empirically, we are going to use the data of selected five SAARC countries consisting of Afghanistan, Bangladesh, India, Sri Lanka, and Pakistan. For the mentioned study, data has been taken from the World Bank data site and the period is 2008-2020. We used the logarithmic form of the data, in order to avoid some of the econometric problems. Our model is as below.

$$\text{Log}(Y_{it}) = \alpha + \beta_1 \text{Log}(FDI_{it}) + \beta_j \text{log}(\text{Remit}_j) + \varepsilon_{it} \text{ For } i=1, 2, \dots, N; t=1, 2, \dots, T \text{ and } j=1, 2, 3, 4, 5,$$

$\alpha_0$ : constant of model

$\beta_1$ = coefficient of independent variable

FDI= independent variable, which stands for foreign direct investment of  $i_{th}$  country at the time T.

Rem= independent variable which stands for received remittances  $i_{th}$  country at the time T. .

Y= Dependent variable GDP per capita of  $i^{th}$  country at the time T.

$\varepsilon$  = error term.

t= time

j= country

### 2.1. Correlation Analysis

First of all, we will check the correlation amongst the variables, then we will analyze their stationarity to identify whether they are stationary or non-stationary. If our variable becomes non-stationary, we may use the Johansen cointegration test to see if there is no cointegration between the variables. If the variables are cointegrated, we will use FMOLS and DOLS estimates, and, finally, we will examine causalities among the variables.

**Table 1:** Correlation Analysis

<b>LOGGDPP</b>	1		
	-----		
<b>LOGFDI</b>	0.440465	1	
	0.0002	-----	
<b>LOGREMIT</b>	0.450894	0.708674	1
	0.0002	0	-----

Table 1 shows the correlation between the variables. The results show that there is a moderate correlation of foreign direct investment and remittances with GDP per capita, and remittances have a strong correlation with FDI.

The unity root test is used to assess the stationarity and non-stationarity of data. The ADF-FC and IPS tests are used to apply the unite root test.

## 2.2. Unit Root Test

**Table 2:** Unit Root Test

	LEVEL	FD	LEVEL	FD	LEVEL	FD
<b>ADF FC</b>	14.4712 (0.1526)	19.1093 (0.0389)	9.438 (0.491)	19.8095 (0.0311)	16.06 (0.11)	34.73 0.0001
<b>IPS</b>	-0.61185 (0.2703)	-1.72777 (.0420)	9.438 (0.490)	-2.03013 (0.0212)	-0.89700 (0.1849)	-4.07 (0.0000)

Table 2 shows the results of the unit root test. As per the results, all our variables have a unit root in the level and do not have a unit root in the first difference. This means that data is non-stationary in the level and becomes stationary when it is converted to the first difference.

## 2.3. Co-integration

In order to know whether our variables have a long run relationship with each other, we performed the co-integration tests using both the Kao (Enger-Granger based), and Fisher (combined Johansen) tests.

**Table 3:** Kao (Enger-Granger based)

	t-Statistic	Prob.
<b>ADF</b>	-1.740224	0.0409
<b>Residual variance</b>	0.000647	
<b>HAC variance</b>	0.000733	

Table 3 explains the Kao test results, and as per the results, there is co-integration between the variables because the probability value is less than 5%.

**Table 4:** Fisher (combined Johansen) tests

No. of CE(s)	(from trace test)	Prob.	(from max-eigen test)	Prob.2
<b>None</b>	60.78	0	50.8	0
<b>At most 1</b>	24.3	0.0068	20.5	0.0249
<b>At most 2</b>	20	0.0292	20	0.0292

In the table we have the results of Fisher (combined Johansen) co-integration test and the results there is a long run relationship amongst the variable, as the P-value in all three cases is less than 5%.

When variables are co-integrated, the Fully Modified Least Square and Dynamic Ordinary Least Square regressions can be used to determine the impact of independent variables on dependent variables. In the following tables, we have the results of the mentioned regressions.



## 2.4.FMOLS and DOLS

**Table 5:** FMOLS and DOLS

Independent Variables	FMOLS	Column1	DOLS	Column2
	Coefficient	Prob.	Coefficient	Prob.
<b>LOGFDI</b>	0.221074	0.0006	0.351275	0.0223
<b>LOGREMIT</b>	0.21089	0.0009	0.138762	0.0703
<b>R-squared</b>	0.942217	3.646412	0.990083	3.650727
<b>Adjusted R-squared</b>	0.935676	0.259116	0.96262	0.257146
<b>S.E. of regression</b>	0.065718	0.228896	0.049716	0.032132
<b>Long-run variance</b>	0.006137		0.000865	

In table 5 we have the results of both FMOLS and DOLS. In both regressions FDI and remittances have positive impact on the gross domestic product per capita. As per the results of Fully Modified Ordinary Least squares one percent increase in the FDI causes 0.22% increase in the GDP per capita, and one percent increase in the remittances will increase the GDP 21%. Likewise, in Dynamic Ordinary Least Square the impacts of FDI and remittances are 35% and 13% respectively.

## 2.5.Granger Causality

**Table 6:** Granger Causality

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
<b>DLOGFDI does not Granger Cause DLOGGDPP</b>	50	1.73624	0.1878
<b>DLOGGDPP does not Granger Cause DLOGFDI</b>		0.89999	0.4138
<b>REMITTANCESGDP does not Granger Cause DLOGGDPP</b>	50	3.7459	0.0313
<b>DLOGGDPP does not Granger Cause REMITTANCESGDP</b>		3.27425	0.047
<b>REMITTANCESGDP does not Granger Cause DLOGFDI</b>	50	0.94036	0.398
<b>DLOGFDI does not Granger Cause REMITTANCESGDP</b>		0.31163	0.7338

The 6th table explains the granger causality test results and the results show that there is only one causal relationship between remittances and economic growth. Both have bidirectional causal relationships with each other. As per the table, there was no causal relationship between FDI and remittances. Furthermore, there is no causality between FDI and economic growth.

## CONCLUSIONS

In this study we investigated the impact of remittances and FDI on the economic growth. As it is known that there are three external factors contribute to economic growth of developing countries, which are consisting of FDI, remittances and foreign aids. Due to lack of numerical data we ignored the impacts of official development aids.

In the introduction part of the study, it was discussed that FDI helps the economic growth of a country through technological spillovers, human capital creation, and international trade integration. Remittances are a well-known good income source for developing countries. It benefits economies by increasing GDP, financing investments, and reducing poverty.

We examined the impact of these two independent variables through co-integrating regression. Whether there is a co-integration between the variables in the long run, we can apply FMOLS and DOLS, and the results of both tests indicate that FDI and remittances have positive impacts on the economic growth of the panel countries. Furthermore, we applied the Granger causality test, and as per the results, remittances and economic growth have bidirectional causality with each other. Governments should encourage foreign direct investment (FDI) by providing financial incentives, establishing sound infrastructure, and creating an agreeable organizational and regulatory climate. They also stimulate educational investment and ensure political, economic, and legal stability. In the case of remittances, the government should try to maximize the amount of remittances, and then they should use these remittances in productive places to help increase GDP and decrease unemployment. Governments could increase remittances in many ways. They could increase it with anti-black market policies, a favorable exchange rate, and low inflation (O'Neill, 2001). Three sorts of policies are to be pursued: allowing migrant workers to import machinery and equipment at a reduced cost, offering business training, and incentivizing returning migrants to engage in entrepreneurial ventures (O'Neill, 2001). The mentioned policies should be strengthened.

**REFERENCES**

- Alfieri, A. Havinga, I. (2006, 2 24). *Definition of Remittances*. Retrieved 9 21, 2021, from <https://unstats.un.org/unsd/tradeserv/tsg3-feb06/tsg0602-14.pdf>
- Ayanwale, A. B. (2007). FDI and Economic Growth. *Nairobi: The African Economic Research Consortium*.
- Bende-Nabende, A., and J.L Ford. (1998). FDI, Policy Adjustment and Endogenous Growth: Multiplier Effects from a Small Dynamic Model for Taiwan 1959–1995. *World Development*, 26(7), p. 1315–1330.
- Comes, C.-A., Bunduchi, E., Vasile, V., and Stefan, D. (2018). The Impact of Foreign Direct Investments and Remittances on Economic Growth: A Case Study in Central and Eastern Europe. *Sustainability*, 10(1), p. 238.
- Dahal, P. (2014). The Impact of Remittances on Economic Growth in Nepal: An Analysis of a Significant Basis of Development. *Asia Pacific Journal of Public Administration*, 36(4), p. 261-282.
- De Gregorio, J. (2003). The Role of Foreign Direct Investment and Natural Resources in Economic Development. *Working Paper No 196*. Santiago: Central Bank of Chile.
- Eftimoski, D., and Josheski, D. (2020). Reopening The Debate on The Relationship Among Remittances, Household Consumption Stability and Economic Growth in Emerging Markets. *International Journal of Emerging Markets*, ahead-of-print (ahead-of-print), ahead-of-print .
- Elboiashi, H. A. (2011). The Effect Of FDI and other Foreign Capital Inflows on Growth and Investment in Developing Economies (*Phd Theses*). Department of Economics, University of Glasgow.
- Fayissa, B., & Nsiah, C. (2010). The Impact of Remittances on Economic Growth and Development in Africa. *The American Economist*, 55(2), p. 92–103.
- Ferdaous, J. (2016). Impact of Remittances and FDI on Economic Growth: A Panel Data Analysis. *Journal of Business Studies Quarterly*, 8(2), p. 8-77.
- Golitsis, P., Avdiu, K., and Szamosi, Leslie T. (2018). Remittances and FDI Effects on Economic Growth: A VECM and GIRFs for the Case of Albania. *Journal of East-West Business*, 24(3), p. 188-211.
- J, D. J. (2014). *Exogenous and Endogenous Growth*, University of Pretoria ETD.
- Lopez, H., Molina, L., and Bussolo, M. (2007). Remittances and The Real Exchange Rate. *Policy Research Working Paper*; No. 4213. Washington DC: World Bank.
- Mahembe, E., and Odhiambo, NM. (2014). Foreign Direct Investment and Economic Growth: A Theoretical Framework. *Journal of Governance and Regulation*, 3(2).
- Makun, K. (2018). Imports, Remittances, Direct Foreign Investment And Economic Growth in Republic of The Fiji Islands: An Empirical Analysis Using ARDL Approach. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, 39(3), p. 439-447.
- Mansoor, A., and Quillin, B. (2007). *Migration and Remittances: Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington DC: World Bank.

Migration Data. (2021, June 03). Remittances. Retrieved Sep 22, 2021, from Migration Data Portal: <https://www.migrationdataportal.org/themes/remittances>

Mint. (2020, Aug 7). A Remittances Crisis Facing South Asia. Retrieved Sep 23, 2021, from Live Mint: <https://www.livemint.com/opinion/online-views/a-remittances-crisis-facing-south-asia-11596799996817.html>

OECD. (2002). Foreign Direct Investment for Development Maximizing Benefits Minimizing Costs. Paris: OECD Publications Service.

OECD. (2020). Foreign Direct Investment. Retrieved 9 21, 2021, from OECD iLibrary: [https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/foreign-direct-investment-fdi/indicator-group/english\\_9a523b18-en](https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/foreign-direct-investment-fdi/indicator-group/english_9a523b18-en)

O'Neill, A. C. (2001). Emigrant Remittances: Policies to Increase Inflows and Maximize Benefits. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 9(1), p. 345-360.

Pradhan, Gyan., Upadhyay, Mukti., and Upadhyaya, Kamal. (2008). Remittances And Economic Growth in Developing Countries. *The European Journal of Development Research*, 20(3), p. 497-506.

Song, Y., Ummalla, M., Zakari, A., & Kummitha, H.R. (2021). The Effect of Remittances and FDI Inflows on Income Distribution in Developing Economies. *Economic Analysis and Policy*, 72, p. 255-265.

Sutradhar, S. (2020). The Impact of Remittances on Economic Growth in Bangladesh, India, Pakistan and Sri Lanka. *International Journal of Economic Policy Studies*, 14(1), p. 275-295.

The World Bank Data. (2020). Personal Remittances. Retrieved Sep 22, 2021, from The World Bank Data: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?end=2020&start=1990>

The World Bank Data. (2021, May 12). Defying Predictions, Remittance Flows Remain Strong During COVID-19 Crisis. Retrieved Sep 22, 2021, from The World Bank Data: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/05/12/defying-predictions-remittance-flows-remain-strong-during-covid-19-crisis>

UNCTAD. (2021, June 21). Investment flows to developing Asia defy COVID-19, grow by 4%. Retrieved Sep 23, 2021, from UNCTAD: <https://unctad.org/news/investment-flows-developing-asia-defy-covid-19-grow-4>

Yaman, S. (2021). Bankalara Özgü Faktörlerin Banka Karlılığına Etkisi: Türkiye Bankacılık Sektörü Üzerine Panel Veri Analizi. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 77-100.

## **BANKALARA ÖZGÜ FAKTÖRLERİN BANKA KARLILIĞINA ETKİSİ: TÜRKİYE BANKACILIK SEKTÖRÜ ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZİ**

The Effects of Bank Specific Factors on Banks Profitability: Panel Data Analysis on  
Turkish Banking System

Serdar YAMAN<sup>1</sup>

### **ÖZET**

*Bu çalışmada, mevduat bankalarının karlılıklarına etki eden içsel faktörlerin panel veri analizi yöntemi ile incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma, Türkiye’de faaliyet gösteren 20 mevduat bankasının 2009-2018 dönemine ait yıllık verilerini kapsamaktadır. Çalışmada, bankalara özgü faktörlerin banka aktif karlılıkları, özsermaye karlılıkları ve net faiz marjlarına olan etkiler ayrı modeller ile incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Çalışma sonucunda, sermaye yeterliliği, mevduatlar, finansal varlık ve kredi yatırımları, kısa vadeli borçları ödeyebilme ve giderleri gelirlere dönüştürebilme kabiliyeti faktörlerinin karlılık üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu; alınan krediler, likit aktifler ve personel giderleri faktörlerinin ise negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca, sermaye yeterlilikleri, kredi yatırımları, giderleri gelirlere dönüştürülebilme kabiliyeti, pazar payları ve personel giderlerinin net faiz marjı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu; mevduatların ise negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.*

*Anahtar Kelimeler: Banka Karlılığı, İçsel Faktörler, Panel Veri Analizi*

### **ABSTRACT**

*In this study, bank specific factors affecting the profitability of banks are analyzed by panel data analysis. The study covers annual data for the period 2009-2018 of 20 commercial banks operating in Turkey. In the study, the effects of bank specific factors on banks’ return on assets, return on equity and net interest margins are analyzed by separate models and compared. As a result of the study, it has been determined that the factors of capital adequacy, deposits, investments on financial assets and credits, ability to pay short term debts and ability to convert expenses into revenues have positive effects on banks profitability and that the factors of loans, liquid assets and personnel expenses have negative effects. In the study it has also been determined that the capital adequacy, credit investments, ability to convert expenses into revenues, market shares and personnel expenses have positive effects on net interest margins and that deposits have negative effects.*

*Keywords: Banks Profitability, Internal Factors, Panel Data Analysis*

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-8316-0805, srdr73@gmail.com

## GİRİŞ

Bankacılık sektörü, ülke ekonomileri içerisinde sahip olduğu önemli konumdan dolayı, meydana gelebilecek herhangi olumlu veya olumsuz gelişmede genel ekonomiyi etkileyebilecek nitelikte bir sektördür. Bankalar, ticari işletmelerin finansmanı, ödeme sistemlerinin işletilmesi ve temel finansal hizmetlerin karşılanması gibi konularda ekonomik sürdürülebilirlik açısından oldukça önemli roller üstlenmektedirler (Karaca ve Uğur, 2008: 124). Dolayısıyla, bir ülkede faaliyet gösteren bankaların finansal performanslarının olumlu veya olumsuz yönde değişmesi, bir ülkedeki tüm ekonomik birimler açısından dikkate alınması gereken bir durumdur.

Bankacılık sektörü, çeşitli finansal varlıkların kullanılmasını içeren karmaşık ekonomik ve finansal kararların verilmesini gerektiren bir sektördür. Bankalarda finansal varlıkların değeri yükselirken meydana gelen kazançlar, değer düşüşlerinde ani çöküşlerde büyük kayıplara da yol açabilmektedir. Banka performans ve karlılığını etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörleri genel ekonomiyi ilgilendiren makroekonomik faktörler ve bankaya özgü olan mikroekonomik faktörler olarak incelemek mümkündür. Ülke ekonomisindeki değişimler, politik gelişmeler ve uluslararası piyasalarla olan ilişkiler, bankaların alınan ve kullanılan kredi miktarları, faiz gelir/giderleri, net faiz marjı gibi önemli kalemlerini dolayısıyla karlılıklarını etkileyebilmektedir. Bilançoda yer alan finansal varlıkların piyasa fiyat hareketleri, personel giderlerindeki artış ve azalışlar, mevduatlar ve alınan krediler, sermaye yapısı, sermaye yeterliliği ve likit aktif oranı gibi bankalara özgü faktörlerdeki değişimler de bankaların performans ve karlılığını etkileyebilmektedir.

**Tablo 1:** Mevduat Bankalarına İlişkin Bazı Temel Göstergeler

Yıllar	ROA	ΔROA	ROE	ΔROE	NFM	ΔNFM	SYR	ΔSYR	OZTA	ΔOZTA
2009	2.5%	31.4%	22.3%	28.5%	56.0%	-1.7%	19.3%	16.5%	12.2%	15.3%
2010	2.4%	-5.2%	19.7%	-11.8%	58.5%	4.4%	17.7%	-8.0%	12.4%	1.6%
2011	1.8%	-26.4%	15.3%	-22.3%	60.9%	4.0%	15.5%	-12.6%	11.0%	-11.0%
2012	1.8%	2.7%	15.4%	0.5%	61.0%	0.2%	17.2%	11.2%	12.7%	15.1%
2013	1.6%	-12.2%	13.9%	-9.5%	58.5%	-4.1%	14.6%	-15.4%	10.6%	-16.2%
2014	1.4%	-14.9%	12.5%	-10.1%	59.5%	1.7%	15.7%	7.4%	11.1%	5.2%
2015	1.2%	-10.7%	11.1%	-10.9%	61.9%	4.0%	15.0%	-4.2%	10.7%	-3.9%
2016	1.5%	23.0%	14.0%	25.3%	57.1%	-7.8%	15.1%	0.6%	10.7%	-0.1%
2017	1.6%	10.0%	15.3%	9.7%	66.7%	16.9%	16.4%	8.9%	10.8%	0.6%
2018	1.5%	-8.1%	14.0%	-8.6%	57.6%	-13.7%	16.9%	2.9%	10.8%	0.4%
Yıllar	LATA	ΔLATA	FGTG	ΔFGTG	TMTV	ΔTMTV	TOPAKTF	ΔTOPAKTF	PGTV	ΔPGTV
2009	33.1%	24.4%	84.1%	-2.5%	65.7%	-1.0%	96.6%	-0.1%	1.3%	-6.3%
2010	32.9%	-0.6%	80.2%	-4.7%	66.0%	0.4%	96.8%	0.2%	1.2%	-6.1%
2011	31.0%	-5.7%	81.8%	2.0%	62.5%	-5.4%	96.4%	-0.4%	1.1%	-8.4%
2012	31.4%	1.2%	83.6%	2.2%	61.8%	-1.0%	95.9%	-0.5%	1.1%	1.5%
2013	28.8%	-8.1%	81.8%	-2.1%	60.3%	-2.5%	95.7%	-0.2%	1.0%	-8.5%
2014	27.9%	-3.2%	84.8%	3.7%	58.6%	-2.7%	95.5%	-0.2%	1.0%	-3.8%
2015	26.6%	-4.6%	87.3%	2.9%	58.7%	0.2%	95.2%	-0.3%	0.9%	-5.6%
2016	25.5%	-4.1%	85.8%	-1.7%	59.6%	1.5%	94.5%	-0.8%	0.9%	-4.0%
2017	24.8%	-2.8%	89.7%	4.6%	58.7%	-1.6%	94.3%	-0.2%	0.8%	-7.0%
2018	14.0%	-43.7%	91.2%	1.7%	59.9%	2.1%	93.0%	-1.5%	0.8%	-3.2%

**Not:** “Δ” sembolü ilgili değişkenin ilgili döneminin bir önceki döneme göre yüzde değişimini ifade etmektedir. Tabloda yer kısaltmalar çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan Tablo 3’te açıklanmıştır.

**Kaynak:** Türkiye Bankalar Birliği’nin web sayfasında (<https://www.tbb.org.tr/tr>) yer alan istatistiki raporlardan derlenmiştir.

Tablo 1’de yer alan Türkiye bankacılık sektöründe faaliyet gösteren mevduat bankalarına ilişkin içsel göstergeler incelendiğinde, 2018 yılı itibariyle mevduat bankalarının aktif büyüklükleri itibariyle



bankacılık sisteminin %93'ünü oluşturduğu, toplam varlıklarının %59.9'unun mevduatlardan oluştuğu, gelirlerinin %91.2'lik kısmının faiz gelirlerinden oluştuğu, net faiz marjlarının %57.6, aktif karlılıklarının %1.5 ve öz sermaye karlılıklarının yaklaşık olarak %14 olduğu görülmektedir. Karlılık göstergeleri olan aktif karlılığı ve özsermaye karlılığının ilgili dönemde benzer davranışlar sergilediği ve aktif karlılığının ortalama %1.05, özsermaye karlılığının ise %0.92 düşüş gösterdiği görülmektedir. Net faiz marjı da karlılık göstergelerine benzer bir değişim serisine sahip olmasına karşın ilgili dönemde ortalama %0.40 yükseliş göstermiştir. Tabloda yer alan faktörlerin dönemsel değişimleri, karlılık göstergelerindeki dönemsel değişimler ile karşılaştırıldığında içsel faktörlerin banka karlılığı üzerinde etkili faktörler olabileceği düşünülmektedir.

Bu bağlamda çalışmada, 2009-2018 döneminde Türkiye'de faaliyet gösteren mevduat bankalarının karlılıklarına etki eden bankalara özgü faktörlerin panel veri analiz yöntemi ile incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın amacı doğrultusunda, çalışmanın ikinci bölümünde banka karlılığına etki eden içsel ve dışsal faktörleri inceleyen ulusal ve uluslararası çalışmalardan oluşan literatür incelemesine yer verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, araştırmanın amacı, kapsamı, oluşturulan veri seti, oluşturulan modeller ve izlenen metodoloji anlatılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde, Türkiye'de faaliyet gösteren mevduat bankalarının verilerinden oluşturulan üç panel veri modeline ve analizler sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Çalışmanın beşinci ve son bölümünde ise, çalışmanın sonuçları sunulmuş ve değerlendirilmiştir.

## 1. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çalışmanın bu bölümünde, banka karlılığı ile içsel ve dışsal faktörler arasındaki ilişkiyi inceleyen ulusal ve uluslararası çalışmalar kronolojik olarak verilmiştir.

Molyneux ve Thornton (1992) çalışmalarında, 1986-1989 döneminde 18 Avrupa ülkesinde faaliyet gösteren bankalarının verilerini kullanarak Avrupa bankalarının karlılığının belirleyicilerini her dönem için Bourke metodolojisi ile yatay kesit analizi kullanarak tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışmada, 18 Avrupa ülkesinde faaliyet gösteren 1986 dönemi için 671, 1987 dönemi için 1063, 1988 dönemi için 1371 ve 1989 dönemi için 1108 banka çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Çalışma sonucunda gider tercihleri davranışları teorisini destekleyen bulgular elde edilmiştir.

Demirgüç-Kunt ve Huizinga (1998) çalışmalarında, net faiz marjı ve banka aktif karlılığının belirleyicilerini 80 ülkeden 7900 banka ve 1988-1995 dönemi için panel veri yöntemi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda, sermaye yapısının güçlülüğü ve enflasyon ile aktif karlılığı arasında pozitif ilişki, zorunlu karşılıklar ve toplam mevduat/toplam yükümlülükler ile aktif karlılığı arasında ise negatif ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca faiz kazancı sağlamayan aktifler ile net faiz marjı arasında negatif ilişki tespit edilmiştir.

Türker Kaya (2002) Türk bankacılık sektöründe karlılığı belirleyen mikro ve makro faktörleri incelediği çalışmada, kamu ve özel sermayeli toplam 44 bankanın 1997-2000 dönemine ilişkin verilerini kullanmıştır. Banka karlılığının ROA, ROE ve NFM ile temsil edildiği çalışmada analizler iki aşamada tamamlanmıştır. İlk aşamada 11 adet bankaya özgü faktör ile ve banka karlılığı arasındaki ilişkiler panel veri analizi ile incelenmiş, ikinci aşamada ise, ilk aşamadaki analiz sonuçlarından elde edilen saf faiz marjı, saf aktif karlılığı ve saf özsermaye karlılığı değişkenleri üzerinde etkili olan makroekonomik değişkenler belirlenmeye çalışılmıştır. Analiz sonucunda, ROA'nın belirleyicileri, özkaynak, personel harcamaları, likidite, krediler, mevduatlar, kötü aktifler, konsolide bütçe açığı ve enflasyon; ROE'nin belirleyicileri, özkaynaklar, personel harcamaları, menkul değerler cüzdanı, krediler, likidite, mevduatlar, yabancı para pozisyonu, sektör payı, reel faiz, konsolide bütçe açığı ve enflasyon; NFM'nin

belirleyicileri ise, özkaynaklar, personel harcamaları, likidite, mevduatlar, sektör payı, konsolide bütçe açığı ve enflasyon olarak tespit edilmiştir.

Karabulut (2003) çalışmasında, Türk bankacılık sektöründe sermaye yapısı ile karlılık arasındaki ilişkiyi nedensellik ve OLS (Ordinary Least Square) yöntemleri ile incelemiştir. Çalışmada bankaların 1989:01-2001:11 dönemi sermaye/varlık, geri ödenmeyen krediler ve karlılık oranları değişken olarak kullanılmıştır. Uygulanan Granger nedensellik ve OLS analizi sonuçlarına göre, bankaların sermaye standartlarını tutturmak için riskli yatırımlarını arttırdıkları ve bu sürecin sermaye miktarı ile karlılık arasında negatif bir ilişkiye neden olduğu tespit edilmiştir.

Bodla ve Verma (2007) çalışmalarında, Hindistan bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 27 kamu sermayeli mevduat bankasının 1991-92 ve 2003-04 dönemi verilerini kullanarak bankaların karlılıklarını etkileyen içsel faktörleri step-wise çoklu doğrusal regresyon modeli ile incelemiştir. Çalışmada bağımlı değişken olarak; net kar, bağımsız değişkenler olarak ise; spread (faiz geliri ve faiz gideri arasındaki fark), faiz dışı getiri, kredi/mevduat oranı, kullanılmayan varlıklar/net avanslar oranı, karşılıklar, faaliyet giderleri, çalışan başına mevduat ve avans ve çalışan başına kar kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, spread ile net kar arasında 10 dönemde, faiz dışı gelir ile net kar arasında 7 dönemde ve kredi/mevduat oranı ile net kar arasında 2 dönemde pozitif ilişki tespit edilirken, kullanılmayan varlıklar/net avanslar oranı ile net kar arasında 2 dönemde, karşılıklar ile net kar arasında 7 dönemde, faaliyet giderleri ile net kar arasında 9 dönemde ve çalışan başına mevduat ve avans ile net kar arasında 1 dönemde negatif ilişki tespit edilmiştir. Çalışan başına kar ile net kar arasında ise 2 dönem negatif, 2 dönemde ise pozitif ilişki tespit edilmiştir.

Pasiouras ve Kosmidou (2007) çalışmalarında, 1995-2001 döneminde 15 Avrupa Birliği ülkesinde faaliyet gösteren toplam 584 yerli ve yabancı ticari bankanın karlılığına etki eden faktörleri panel veri analizi ile incelemiştir. Çalışmada banka karlılığının göstergesi ve bağımlı değişken olarak ortalama varlık karlılığı (return on average assets – ROAA), bağımsız değişkenler olarak ise, dört adet içsel faktör ve altı adet makroekonomik faktör kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, ele alınan tüm içsel ve makroekonomik değişkenler ile karlılık arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Çalışmanın diğer bir bulgusu ise, içsel ve makroekonomik değişkenler ile karlılık arasında tespit edilen ilişkilerin yönlerinin yerli ve yabancı bankalar açısından farklılaşabildiğidir.

Kosmidou (2008) çalışmasında, 1990-2002 döneminde 23 Yunan bankasının karlılıklarını etkileyen faktörleri havuzlanmış zaman serisi analizi ile incelemiştir. Çalışmada banka karlılığının göstergesi olarak ROAA kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre, büyüklük değişkeni banka karlılığı ile pozitif ilişkiye sahip olmasına rağmen yalnızca finansal yapı oranları modele dâhil edildiğinde istatistiksel olarak anlamlı olmaktadır. GSYİH ile ROAA arasında ise pozitif anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Sufian ve Chong (2008) yaptıkları çalışmada, 1990-2005 döneminde Filipinler’de faaliyet gösteren bankaların karlılıklarının belirleyicilerini panel veri analizi ile incelemiştir. Çalışmada banka karlılığının göstergesi olarak aktif karlılığı (return on assets-ROA) kullanılmıştır. Bağımsız değişken olarak ise, 5 adet içsel faktör ve 4 adet makroekonomik faktör kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, büyüklük, kredi riski ve gider tercihi davranışları ile karlılık arasında negatif bir ilişki bulunmakta iken faiz dışı gelir ve sermaye ile karlılık arasında ise pozitif bir ilişki söz konusudur. Makroekonomik değişkenlerden enflasyon ile karlılık arasında negatif ilişki tespit edilirken, ekonomik büyüme, para arzı ve borsa kapitalizasyonu ile karlılık arasında ise pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

Ata (2009) çalışmasında, Türk bankacılık sisteminde yer alan 25 mevduat bankasının karlılıkları ile içsel faktörler ve makroekonomik faktörler arasındaki ilişkiyi 2001 krizi sonrası dönem (2002-2007) için panel veri analizi ile incelenmiştir. Çalışmada bağımlı değişken olarak aktif karlılığı, bağımsız değişken

olarak ise 5 adet içsel ve 5 adet makroekonomik faktör kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, makroekonomik faktörlere kıyasla içsel faktörlerin banka karlılığı üzerindeki etkileri daha belirleyicidir. Çalışma sonucunda, büyüklük, bankacılık sektörünün GSYİH içerisindeki payı ve kredi/mevduat oranı banka karlılığı ile pozitif ilişkiye sahipken, takipteki krediler/toplam krediler oranı, sermaye yeterliliği oranı ve maliyet oranı ile banka karlılığı arasında ise negatif bir ilişki tespit edilmiştir.

Sufian ve Habibullah (2009), 2000-2005 döneminde Çin bankacılık sektöründe yer alan bankaların karlılıklarını etkileyen içsel ve makroekonomik değişkenleri çoklu doğrusal regresyon analizi ile incelemiştir. Çalışmada banka karlılığının göstergesi ve bağımlı değişken olarak ROA kullanılırken, bağımsız değişken olarak 6 adet içsel faktör ve 3 adet makroekonomik faktör kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, modele dâhil edilen içsel ve makroekonomik tüm değişkenlerin banka karlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahip oldukları fakat bankaların özel veya kamu sahipliğinde olmasına göre söz konusu etkilerin farklılaştığı tespit edilmiştir.

Dağdır (2010) çalışmasında, 2003:02-2008:08 dönemi için bankacılık sektörü faiz marjı ile sanayi üretim endeksi, gayri safi yurt içi hâsıla ve üretici fiyatları endeksi arasındaki ilişkileri regresyon analizi ve eşbütünleşme analizi ile incelemiştir. Regresyon analizi sonucunda, faiz marjı ile üretici fiyat endeksi ve sanayi üretim endeksleri arasında negatif ilişki tespit edilirken, faiz marjı ile gayri safi yurt içi hâsıla arasında ise anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Çalışmada ayrıca, faiz marjı ile ele alınan makroekonomik değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik oldukları ve paralel hareket ettikleri bulgusuna ulaşılmıştır.

Alper ve Anbar (2011) çalışmalarında, Türkiye’de faaliyet gösteren ve hisseleri Borsa İstanbul (BİST)’de işlem gören 10 mevduat bankasının 2002-2010 dönemi verilerini kullanarak içsel faktörler ve makroekonomik faktörler ile banka karlılığı arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile incelemiştir. Çalışmada banka karlılığının göstergesi ve bağımlı değişken olarak ROA ve özkaynak karlılığı (return on equity-ROE) kullanılırken, modele 6 adet içsel faktör ve 3 adet makroekonomik faktör de bağımsız değişken olarak eklenmiştir. Çalışmanın sonucunda, varlık büyüklüğü ve faiz dışı getiri ile banka karlılığı arasında pozitif anlamlı bir ilişki tespit edilirken, kredi portföyünün büyüklüğü ve takipteki krediler ile banka karlılığı arasında ise negatif anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Dietrich ve Wanzenried (2011) çalışmalarında, 1999-2009 döneminde İsviçre’de faaliyet gösteren 372 mevduat bankasının verilerini kullanarak banka karlılığı ile içsel ve makroekonomik faktörler arasındaki ilişkiyi GMM tahminleme tekniğini kullanarak incelemiştir. Çalışmada banka karlılığının göstergesi ve bağımsız değişken olarak ROAA, ortalama özkaynak karlılığı (return on averaged equity-ROAE) ve Net Faiz Marjı oranları kullanılmıştır. Çalışmada bağımsız değişken olarak ise, 6 adet içsel faktör ve 4 adet makroekonomik faktör kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre, kredilerdeki büyüme, faiz gelirleri, sahiplik yapısı faktörleri ile banka karlılığı arasında anlamlı ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir.

Olweny ve Shipo (2011) yaptıkları çalışmada, Kenya’da faaliyet gösteren 38 ticari bankanın karlılıklarına etki eden içsel faktörler ve piyasa yapısına ilişkin faktörleri 2002-2008 dönemi için çoklu doğrusal regresyon yöntemi ile araştırmışlardır. Çalışmada içsel faktörler olarak sermaye yeterliliği, varlık kalitesi, likidite, faaliyet giderleri ve gelir dağılımı, piyasa yapısına ilişkin faktörler olarak ise, yabancı ortaklığı ve piyasa yoğunlaşması oranları kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, tüm içsel faktörlerin banka karlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahip oldukları, piyasa yapısı faktörlerinin ise istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir etkiye sahip olmadıkları tespit edilmiştir.

Staikouras ve Wood (2011) çalışmalarında, 1994-1998 döneminde Avrupa’nın 13 farklı ülkesinde faaliyet gösteren toplamda 685 bankanın karlılığı üzerinde etki eden içsel ve dışsal faktörleri panel veri analizi ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, banka karlılığının hem yönetim kararlarına bağlı

olarak içsel faktörlerden hem de makroekonomik göstergelerdeki değişimlerden etkilendiği tespit edilmiştir.

Taşkın (2011) Türkiye’de 1999-2009 döneminde faaliyet göstermiş olan ticari bankaların performanslarını etkileyen içsel ve dışsal faktörleri incelediği çalışmasında, ROA, ROE ve NIM (Net Faiz Marjı) değişkenlerini bağımlı değişken olarak kullanmış, içsel faktör olarak 7 adet dışsal faktör olarak ise 5 adet değişken kullanmıştır. Panel veri analizi kullanılarak gerçekleştirilen analiz sonucunda, dışsal faktörlerden üretim endeksinin ROA’yı pozitif etkilediği, krizin ise ROA’yı negatif, NIM’i ise pozitif etkilediği, içsel faktörlerden yabancı banka olma durumu ve bilanço dışı faaliyetlerin NIM’i pozitif, krediler ve büyüklük durumunun ise negatif etkilediği, bilanço dışı faaliyetlerin ROA’yı pozitif, toplam krediler içerisinde özel karşılıklar oranı ve personel giderlerinin ise negatif etkilediği, bilanço dışı faaliyetlerin ROE’yi pozitif, sermaye yeterlilik rasyosu ve toplam varlıklar içerisinde özel karşılıklar oranının ise negatif etkilediği tespit edilmiştir.

İskenderoğlu vd. (2012), hisseleri İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB)’nda işlem gören 23 bankanın 2004-2009 yılları çeyrek dönemlik verilerini kullanarak banka karlılığı üzerine büyüklük, büyüme ve sermaye yapısı faktörlerinin etkilerini Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) ile incelemiştir. Çalışma sonucunda, büyüklük ve büyüme faktörlerinin banka karlılığı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu, sermaye yapısı faktörünün ise negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Trujillo-Ponce (2013) banka karlılığının içsel ve dışsal belirleyicilerini, 1999-2009 döneminde İspanya’da faaliyet gösteren 89 bankanın verilerini kullanarak GMM yöntemi ile incelemiştir. Çalışmada bağımsız değişkenler olarak ROA ve ROE kullanılırken, bağımsız değişkenler olarak ise 9 adet içsel faktör ve 4 adet dışsal faktör kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, varlık kalitesi ile banka karlılığı arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Banka karlılığını etkileyen dışsal faktörler olarak ise enflasyon ve faiz oranı anlamlı sonuçlar vermiştir.

Almazari (2014), bankaların karlılıklarını etkileyen içsel faktörleri Suudi Arabistan ve Ürdün’de faaliyet gösteren bankalar üzerinde 2005-2011 dönemi için regresyon analizi ile incelemiştir. Çalışmada bağımlı değişken olarak ROA kullanılırken, bağımsız değişken olarak ise 7 adet içsel faktör kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, Suudi Arabistan’da faaliyet gösteren bankaların aktif karlılıkları ile toplam özkaynak/toplam varlık, toplam yatırımlar/toplam varlıklar oranları ve likidite riski değişkenleri arasında pozitif ilişki, net kredi olanakları/toplam varlıklar, net kredi olanakları/toplam mevduat, toplam faaliyet giderleri/toplam faaliyet gelirleri oranları ve büyüklük değişkenleri ile negatif ilişki, Ürdün’de faaliyet gösteren bankaların aktif karlılıkları ile likidite riski, net kredi olanakları/toplam varlıklar, toplam özkaynak/toplam varlık ve net kredi olanakları/toplam mevduat oranı değişkenleri arasında pozitif ilişki, toplam faaliyet giderleri/toplam faaliyet gelirleri, toplam yatırımlar/toplam varlıklar oranları ve büyüklük değişkenleri arasında ise negatif ilişki tespit edilmiştir.

Sarıkamış vd. (2014) çalışmalarında, Ocak 2003-Haziran 2012 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren mevduat bankalarının aylık verilerini kullanarak 4 adet içsel faktör ve 3 adet dışsal faktör ile banka karlılığı arasındaki ilişkiyi çoklu regresyon analizi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda, faiz dışı gelirler/aktif toplamı ve özkaynak/toplam aktif oranlarının bankaların aktif karlılıkları ve özkaynak karlılıkları üzerinde pozitif etkiye sahip oldukları, mevduat faiz oranının ise bankaların aktif karlılıkları üzerinde negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Güneş (2015), Türkiye bankacılık sektöründe yer alan 22 bankanın karlılığına etki eden içsel, dışsal ve sektörel faktörleri 2002-2012 dönemi için panel veri analizi ile incelemiştir. Çalışmada bağımlı değişken olarak ROA ve ROE, bağımsız değişken olarak ise 6 adet içsel, 2 adet dışsal ve 1 adet sektörel faktör kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, ROA üzerinde; büyüklük, sermaye ve enflasyon değişkenlerinin

pozitif, takipteki kredilerin ise negatif etkiye sahip olduğu, ROE üzerinde ise; sermaye ve enflasyon değişkenlerinin pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Saldanlı ve Aydın (2016), 2004-2014 döneminde Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 23 mevduat bankasına ait verileri kullanarak banka karlılığına etki eden içsel faktörleri panel sabit etkiler modeli ile incelemiştir. Çalışmada banka karlılığının göstergesi ve bağımlı değişken olarak ROA ve ROE kullanılmıştır. Bağımsız değişken olarak ise 5 adet içsel faktör kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, bankaların aktif karlılıkları ile özkaynaklar/toplam aktifler, likit aktifler/kısa vadeli yükümlülükler, faiz dışı gelirler/toplam aktifler ve faiz gelirleri/faiz giderleri değişkenleri arasında ve bankaların özkaynak karlılıkları ile faiz dışı gelirler/toplam aktifler değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkilerin bulunduğu tespit edilmiştir.

Sarıtaş vd. (2016) çalışmalarında, 2002-2013 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren 11 ticari bankanın karlılığına etki eden içsel ve makroekonomik faktörleri dinamik panel veri modeli ile incelemiştir. Çalışmada bağımsız değişken olarak ROA ve ROE kullanılırken, bağımsız değişken olarak 6 adet içsel ve 5 adet makroekonomik gösterge kullanılmıştır. Çalışma sonucunda hem içsel hem de dışsal faktörlerin banka karlılığı üzerinde etkili olduklarına yönelik bulgular elde edilmiştir.

Sevim ve Eyüpoğlu (2016), 2002-2013 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren 13 ticari bankanın mali tablo verileri kullanılarak banka karlılığı üzerinde etkili olan içsel faktörler panel veri analizi ile incelenmiştir. Çalışmada, bağımlı değişken olarak ROA ve ROE kullanılırken, bağımsız değişken olarak ise bankaların mali tablolarından elde edilen 11 adet finansal oran kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, aktiflerin net faiz getirisi, kredilerden alınan faizler/ortalama krediler, kredilerin ortalama getirisi ve krediler/toplam aktifler değişkenlerinin banka karlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahip oldukları tespit edilmiştir.

Küçükbay (2017), Türk bankaları ve Avrupa Birliği bankalarında karlılığı etkileyen faktörleri 2009-2013 dönemi için analiz ederek karşılaştırmıştır. Analiz yöntemi olarak panel veri analizinin kullanıldığı çalışmada bağımlı değişkenler olarak ROA ve NFM, bağımsız değişkenler olarak ise; banka büyüklüğü, sermaye oranı, kredi oranı, mevduat oranı ve kredi kayıp karşılığı kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, Türk bankalarının aktif karlılıkları üzerinde banka büyüklüğü ve sermaye oranının etkili olduğu, net faiz marjları üzerinde ise, sermaye oranı ve kredi oranının etkili olduğu tespit edilmiştir. Avrupa Birliği bankalarının aktif karlılıkları üzerinde banka büyüklüğü, kredi oranı, sermaye oranı ve mevduat oranının etkili olduğu, net faiz marjları üzerinde ise, banka büyüklüğü, kredi oranı, sermaye oranı ve kredi kayıp karşılığı oranının etkili olduğu tespit edilmiştir.

Aydın (2019), Türkiye’de ticari bankaların karlılıkları üzerine etki eden faktörleri 2005-2015 dönemi için araştırmıştır. Çalışmada banka karlılığının göstergesi olarak ROA ve ROE bağımlı değişken olarak kullanılırken, bankalara özgü yedi adet değişken, iki adet makroekonomik değişken ve bir adet sektörel değişken bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, faiz dışı gelir, kredi riski, faaliyet giderleri, banka büyüklüğü, banka sermayesi ve ekonomik büyüme değişkenlerinin ROA’nın anlamlı belirleyicileri olduğu, banka büyüklüğü, faiz gelirleri, faaliyet giderleri, faiz dışı gelirler, sektörel yoğunlaşma ve enflasyon oranının ise ROE’nin anlamlı belirleyicileri olduğu tespit edilmiştir.

Salihoğlu (2020), Türkiye’de ticari bankaların karlılıklarına bilanço düzeyinde etki eden faktörleri 2009-2019 dönemi için panel genelleştirilmiş momentler metodu (GMM) ile araştırmıştır. Banka karlılığının ROA, ROE ve NFM ile temsil edildiği çalışmanın sonucunda, likidite oranının ROA’yı negatif, ROE ve NFM’yi ise pozitif etkilediği, sektör payının ROE ve NFM’yi negatif etkilediği, donun alacak oranının üç karlılık göstergesini de negatif etkilediği ve bankalara özgü değişkenlerin ROE üzerindeki etkilerinin ROA ve NFM üzerindeki etkilere kıyasla daha güçlü olduğu tespit edilmiştir.



Çelik ve Kaya (2021), Türkiye’de faaliyet gösteren yerli ve yabancı bankaların karlılıklarına etki eden mikro değişkenleri tespit etmek amacıyla 2009-2017 dönemi verileri kullanmışlardır. Panel veri analiz yönteminin kullanıldığı çalışmada bağımlı değişken olarak ROA kullanılırken, bağımsız değişkenler olarak 11 adet mikro değişken kullanılmıştır. Çalışma sonucunda yerli bankalarda karlılığın banka yaşı, finansal varlık oranı ve kredi-mevduat oranından etkilendiği, yabancı bankalarda ise karlılığın mevduatlarda büyüme, sermaye yeterlilik oranı, mevduat-kredi oranı, net ücret ve komisyon gelirleri ve personel giderleri değişkenlerinden etkilendiği tespit edilmiştir.

## 2. VERİ VE METODOLOJİ

### 2.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışmanın temel amacı, Türk bankacılık sektöründe karlılığa etki eden bankaya özgü faktörlerin panel veri analiz yöntemi ile araştırılmasıdır. Çalışma, 2009-2018 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren ve verilerine düzenli olarak ulaşılabilen 20 mevduat bankasına ilişkin yıllık verileri kapsamaktadır. İncelenen literatür doğrultusunda banka karlılığı ROA, ROE ve NFM olmak üzere üç farklı bağımlı değişken ile temsil edilmiştir. Bu bağlamda, bankaya özgü faktörlerin aktif karlılığı, özsermaye karlılığı ve net faiz marjına olan etkilerin incelenmesi ve karşılaştırılması amaçlanmıştır. Çalışmada verilerinden faydalanılan mevduat bankalarının listesi Tablo 2’de verilmiştir.

**Tablo 2:** Çalışmada Verilerinden Faydalanılan Mevduat Bankaları

Banka Adı	
Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	Alternatifbank A.Ş.
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	Arap Türk Bankası A.Ş.
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	Burgan Bank A.Ş.
Akbank T.A.Ş.	Citibank A.Ş.
Anadolubank A.Ş.	Denizbank A.Ş.
Şekerbank T.A.Ş.	HSBC Bank A.Ş.
Turkish Bank A.Ş.	ICBC Turkey Bank A.Ş.
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	ING Bank A.Ş.
Türkiye İş Bankası A.Ş.	Turkland Bank A.Ş.
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.

### 2.2. Araştırmanın Veri Seti ve Araştırmada İzlenen Metodoloji

Araştırmanın veri seti Tablo 2’de yer alan 2009-2018 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren 20 mevduat bankasına ilişkin veriler kullanılarak oluşturulmuştur. Tablo 2’den de anlaşılacağı üzere veri setine 3’ü kamu sermayeli 7’si özel sermayeli olmak üzere toplam 10 yerli mevduat bankası ve tamamı Türkiye’de kurulmuş olan 10 yabancı sermayeli mevduat bankası dâhil edilmiştir. Araştırmanın veri seti Türkiye Bankalar Birliği’nin web sayfasında (<https://www.tbb.org.tr/tr>) yer alan istatistik raporlardan oluşturulmuştur. Araştırmanın amacı doğrultusunda, bağımlı değişkenler olarak bankalarda karlılığı ifade eden ve ilgili literatürde en sık kullanılan değişkenler olan aktif karlılığı, özsermaye karlılığı ve net faiz marjı kullanılmıştır. Araştırmanın bağımsız değişkenleri ise, literatürde sıklıkla kullanılan ve bankalarda sermaye yapısı, bilanço yapısı, aktif kalitesi, likidite, gelir-gider yapısı, sektör payı ve faaliyetler gibi çeşitli boyutları ifade eden toplam 12 adet orandan oluşmaktadır. Çalışmaya sermaye yapısı, bilanço yapısı, aktif kalitesi, likidite ve gelir-gider yapısı boyutlarını temsil etmek üzere ikişer, sektör payı ve faaliyetleri temsil etmek üzere ise birer açıklayıcı değişken dâhil edilmiştir. Çalışmaya bankaların her boyutu için daha fazla açıklayıcı değişken dahil edilmek istenmiş fakat bazı bağımsız değişkenler arasında gözlemlenen yüksek korelasyon, çoklu doğrusal bağlantı (multi-collinearity)



sorununa sebep olacağından bazı değişkenler çalışma kapsamından çıkarılmıştır. Dolayısıyla çalışmaya, aralarında çoklu doğrusal bağlantı problemine neden olmayacak kadar düşük korelasyon bulunan bağımsız değişkenler dahil edilmiştir. Çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin detaylı açıklamalar ve formüller Tablo 3'te verilmiştir.

**Tablo 3:** Çalışmada Kullanılan Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler

	Rasyo Grubu	Rasyo	Açıklama
<b>Bağımlı Değişkenler</b>	<b>Karlılık</b>	ROA	Ortalama Aktif Karlılığı
		ROE	Ortalama Özkaynak Karlılığı
		NFM	Net Faiz Gelirleri / Toplam Varlıklar
<b>Bağımsız Değişkenler</b>	<b>Sermaye Yeterliliği</b>	SYR	Sermaye Yeterliliği Oranı
		OZTA	Özkaynaklar / Toplam Aktifler
	<b>Bilanço Yapısı</b>	TMTV	Toplam Mevduat / Toplam Varlıklar
		AKTV	Alınan Krediler / Toplam Varlıklar
	<b>Aktif Kalitesi</b>	FVTV	Finansal Varlıklar (Net) / Toplam Varlıklar
		TKTV	Toplam Krediler / Toplam Varlıklar
	<b>Likidite</b>	LATA	Likit Aktifler / Toplam Aktifler
		LAKVB	Likit Aktifler / Kısa Vadeli Yükümlülükler
	<b>Gelir-Gider Yapısı</b>	FAIZGG	Faiz Gelirleri / Faiz Giderleri
		TGELGID	Toplam Gelirler / Toplam Giderler
<b>Sektör Payları</b>	TOPAKTF	Toplam Aktifler	
<b>Faaliyet</b>	PGTV	(Personel Gideri + Kıdem Tazminatı) / Toplam Varlıklar	

**Not:** Veri seti tabloda yer alan değişkenlerin önceki döneme göre yüzde değişimleri alınarak oluşturulmuştur.

Çalışmada banka karlılığı göstergesi olarak literatürde sıklıkla kullanılan net faiz marjı ve birbirine alternatif olarak gösterilebilecek iki gösterge olan aktif karlılığı ve özkaynak karlılığı bağımlı değişkenler olarak kullanılmıştır. ROA, dönem sonu net kar/zararın toplam varlık değerine bölünmesi ile elde edilir ve bankaların aktiflerinden elde ettikleri getirileri yönetme becerilerini gösterir. Diğer bir ifadeyle ROA, varlıkların ne derecede verimli kullanıldıkları ve dolayısıyla yapılan yatırımlardan ne ölçüde kar elde edildiğinin değerlendirilebilmesi için kullanılan bir göstergedir (Saritaş vd., 2016: 90; Reis vd., 2016: 28). ROE ise, dönem sonu net kar/zararın toplam özsermayeye bölünmesi ile elde edilir ve yatırımcıların net varlıklardan ne derecede getiri elde ettiklerini diğer bir ifadeyle özsermayenin ne derece verimli kullanıldığını gösterir. Çalışmada kullanılan diğer bir bağımlı değişken olan NFM ise, faiz geliri ve faiz gideri arasındaki farkın toplam varlıklar değerine bölünmesi ile elde edilir. Bu gösterge, bankaların finansal performanslarının ve aracılık maliyetlerinin ölçümünde kullanılmakta ve bireysel olarak ölçüldüğünde bankaların, sektörel bazda ölçüldüğünde ise bankacılık sisteminin istikrarını ve etkinliğini ortaya koymaktadır. Net faiz marjı için ortaya konan farklı bir perspektif ise, yüksek net faiz marjının bankalarda riskli kredilerin yansımaları olarak görülebileceği ve bankacılık sektörünün rekabetten uzak ve etkin olmayan bir sektör olduğu şeklinde yorumlanabileceğidir (Taşkın, 2011: 293).

Sermaye yeterliliği, bankaların operasyonel risk, piyasa riski ve kredi riski gibi riskleri karşılayabilecek kadar özsermaye bulundurması durumudur. Sermaye yeterliliği yeterli düzeyde olan bankaların, sistemden kaynaklanabilecek çeşitli şoklar veya bankalara özgü nedenlerden dolayı ortaya çıkabilecek risklerle karşılaşılması durumunda maruz kalınan riskleri yönetebilecekleri ve ileri boyutta zararların oluşması durumunda ödeme güçlüğüne düşmemeleri olasılığının yüksek seviyelerde olduğu kabul edilmektedir. Sermaye yeterliliği düzeyi daha yüksek bankaların sermaye yeterlilik düzeyi düşük olan bankalara oranla sistemsel ve içsel şoklardan daha az zarar görmeleri ve karlılık düzeylerinin daha yüksek olması beklenmektedir (Saritaş vd., 2016: 91). Sermaye yeterliliği çeşitli oranlar ile

ölçülebilmekle beraber çalışmada SYR ve OZTA oranları ile temsil edilmiştir. Söz konusu oranlardan SYR oranının Basel kriterlerine göre Avrupa ülkelerinde minimum %8 olması gerekmektedir. Benzer bir şekilde TCMB tarafından Türkiye bankacılık sistemi için hedef SYR oranı %12 olarak belirlenmiştir. Türkiye bankacılık sisteminde, çalışmada ele alınan dönem olan 2009-2018 dönemi itibarıyla mevduat bankalarının SYR ortalaması %16.4 olarak gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, ilgili dönemde Türkiye bankacılık sisteminde yer alan bankaların yüksek sermaye yeterliliği ile çalıştıkları ve sistemden veya kendilerine özgü faktörlerden kaynaklanabilecek şoklardan olumsuz etkilenme olasılığını düşürmeye çalıştıkları ve ihtiyatlı davrandıkları söylenebilir.

Bilanço yapısı grubu altında toplam mevduatların toplam varlıklara oranı ve alınan toplam kredilerin toplam varlıklara oranı kullanılmıştır. Her iki oran da bankaların kaynakları arasında yüksek maliyete sahip yabancı kaynakları ifade etmekte ve kullanılan toplam kaynaklara kıyasla düzeylerini ifade etmektedir. Genel kanı hem TMTV hem de AKTV oranlarındaki yükselişlerin mevduat ve alınan kredilerin sahip oldukları yüksek faiz gideri düzeyleri nedeniyle karlılığı ve net faiz marjını düşürmesi yönündedir (Türker Kaya, 2002: 9). Piyasa şartlarının uygun olması, düşük kredi ve piyasa riskine sahip olma gibi durumlarda ise, kaynakların verimli kullanılması halinde gerek mevduatlar gerekse alınan kredilerden faiz giderlerinin üzerinde faiz gelirleri sağlanarak bu durum tersine çevrilebilmektedir.

Aktif kalitesi grubu altında bankaların finansal piyasalarda yapmış oldukları menkul kıymet yatırımlarını ifade eden FVTV oranı ve yapmış oldukları kredi satışı yatırımlarını ifade eden TKTV oranı ele alınmıştır. Kredi satışları bankaların, kişilerin veya kurumların finansman ihtiyacını karşılamalarında kullandıkları temel yöntemlerden biridir ve bankaların yatırımlarını ifade etmektedir. Finansal varlık yatırımları ise bankaların finansal piyasalarda kar elde etmek amacı ile yapmış oldukları girişimlerdir. TKTV oranındaki artışların, kredi satışlarından elde edilen geliri dolayısıyla da karlılığı ve net faiz marjını artıracığı beklenmektedir. FVTV oranındaki artışların karlılık üzerindeki etkisinin yönü ise, bankaların finansal varlık yatırımlarının verimliliği ile ilgili olup pozitif ilişki yatırımların verimliliğini, negatif ilişki ise yatırımların verimsizliğini ifade edecektir.

Likidite grubu altında, likit aktiflerin toplam aktiflere oranı şeklinde hesaplanan LATA ve likit aktiflerin kısa vadeli yükümlülüklerle oranı şeklinde hesaplanan LAKVB oranları kullanılmıştır. Bankaların likidite durumlarının karlılıkları ile ilişkisi dönemlere göre farklılık gösterebilmektedir. Yüksek belirsizlik dönemlerinde yüksek LATA oranı diğer bir ifadeye, yüksek likidite durumu rasyonel bir davranış olarak görülebilmekte iken, düşük belirsizlik dönemlerinde yüksek likidite durumu yükselen fırsat maliyetine ve daralan faiz marjına neden olabilmektedir (Türker Kaya, 2002: 7). Benzer durum LAKVB oranı için de geçerli olmakla beraber bu oranın bankaların kısa vadeli borçlarını ödeme güçlüğü çekmemeleri açısından yüksek olması arzu edilmektedir. Bankaların kısa vadeli yükümlülüklerini karşılayabilme yeteneklerini ifade eden LAKVB ile karlılık göstergeleri arasında genel olarak pozitif ilişki beklenmektedir. Fakat belirsizliğin düşük olduğu dönemlerde LAKVB ile özellikle net faiz marjı arasında negatif ilişki gözlemlenebilmektedir.

Gelir-gider yapısı göstergeleri olarak faiz gelirlerinin faiz giderlerine oranı şeklinde hesaplanan FAIZGG ve toplam gelirlerin toplam giderlere oranı şeklinde hesaplanan TGELGID oranları kullanılmıştır. FAIZGG oranı bankaların gerçekleştirdikleri mevduat ve kredi işlemleri için katlandıkları faiz giderlerini faiz gelirin dönüşürebilme yeteneklerini, TGELGID oranı ise, bankaların gerçekleştirdikleri faaliyetler sonucunda katlandıkları toplam giderleri, gelire dönüşürebilme yeteneklerini ifade etmektedir (Sarıtış vd., 2016: 92). Banka yönetimlerinin etkinliklerini ifade eden her iki oran ile her üç karlılık göstergesi arasında da pozitif ilişki beklendiği söylenebilir.

Sektör payı ve banka büyüklüğünü temsilen çalışmaya bankaların toplam aktiflerinin bankacılık sistemi toplam aktifine oranını ifade eden TOPAKTF oranı dâhil edilmiştir. Bankaların pazar payını ifade eden

bu oranın yüksek olması, büyüyen ölçek ekonomisi nedeniyle maliyetlerde düşüşe sebep olabilmekte ve böylece karlılığı olumlu bir şekilde etkileyebilmektedir. Sektör payı büyük olan bankalar yüksek piyasa güçleri sayesinde faiz marjlarını açabilmekte ve karlılıklarını artırabilmektedirler. Fakat belirsizliğin yüksek olduğu dönemlerde ölçek ekonomisinden uzaklaşılabilmesine yönelik çalışmalar da mevcuttur (Pallage, 1991; akt. Taşkın, 2011: 294).

Faaliyet giderlerini temsil etmek üzere çalışmada personel giderleri ve kıdem tazminatlarının toplam varlıklar oranı olan PGTV oranı kullanılmıştır. Bu oran, bankacılık sektöründe verimliliğe ilişkin göstergelerden biridir. Personel giderleri, işgücü verimliliği şeklinde değerlendirildiğinde karlılık göstergeleri ile arasında pozitif ilişki beklenmektedir. Bunun nedeni verimli şekilde yönetilen işgücünün banka karlılığına giderlerinden daha fazla katkıda bulunarak karlılığı artıracağı beklentisidir. PGTV oranı aynı zamanda bankaların en önemli operasyonel gider kalemlerindedir. Bu özelliği itibarıyla, bu oran önemli bir maliyet unsurunu ifade etmektedir. Bu perspektiften yaklaşıldığında ise bu oran ile karlılık göstergeleri arasında negatif ilişki beklemek mümkündür.

Çalışmada kullanılan ve 20 banka ve 10 döneme ilişkin bilgiler içeren veri seti hem yatay kesit hem de zaman boyutuna sahip olmasından dolayı panel veri niteliğine sahiptir (Tatoğlu, 2013: 2). Bu nedenle çalışmada bankalara özgü faktörler ile karlılık göstergeleri arasındaki ilişkiler panel regresyon analizi kullanılarak analiz edilmiştir.

Panel veriler, yatay kesit ve zaman serilerini bir arada kullanabilme, bireysel heterojenliği kontrol etme, daha az çoklu doğrusal bağlantı problemi ile karşılaşma, daha yüksek serbestlik derecesi ile çalışma gibi avantajlara sahiptir (Hsiao, 2006: 3-8; Baltagi, 2013: 6-8). Baltagi (2013)'e göre, uzun yatay kesit boyutuna ve kısa zaman boyutuna (minimum 2 dönem, maksimum 10-20 dönem) sahip olan paneller mikro paneller olarak adlandırılmakta, kısa veya orta yatay kesit boyutuna (7-20 birey, firma veya ülke) ve uzun zaman boyutuna (20-60 dönem) sahip olan paneller ise makro paneller olarak adlandırılmaktadırlar. Mikro ve makro panellere farklı ekonometrik işlemler uygulanmaktadır. Mikro paneller uzun N ve sabit T boyutu gerektirirken, makro paneller uzun N ve uzun T boyutuna sahip olabilirler. Uzun zaman boyutlarına sahip olan makro paneller ile yapılan çalışmalarda zaman serilerinde durağanlık ve yatay kesit bağımlılığı gibi varsayımlar aranmakta, mikro paneller ile yapılan çalışmalarda ise zaman boyutu kısa olduğundan durağanlık varsayımı ve yatay kesit bağımlılığı varsayımları aranmamaktadır (Baltagi, 2013: 1). Bu çalışma kapsamında oluşturulan modeller kısa zaman boyutuna (10 yıl) ve zaman boyutundan daha uzun yatay kesit boyutuna (20 banka) sahip olduklarından mikro panel veri setleridirler. Dolayısıyla analizlerde değişkenlerin durağanlığı ve yatay kesit bağımlılığının olmaması varsayımları aranmamıştır.

Çalışma kapsamında oluşturulan panel veri modelleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$\text{Model 1: } ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 SYR_{it} + \beta_2 OZTA_{it} + \beta_3 TMTV_{it} + \beta_4 AKTV_{it} + \beta_5 FVTV_{it} + \beta_6 TKTV_{it} + \beta_7 LATA_{it} + \beta_8 LAKVB_{it} + \beta_9 FAIZGG_{it} + \beta_{10} TGELGID_{it} + \beta_{11} TOPAKTF_{it} + \beta_{12} PGTV_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 2: } ROE_{it} = \beta_0 + \beta_1 SYR_{it} + \beta_2 OZTA_{it} + \beta_3 TMTV_{it} + \beta_4 AKTV_{it} + \beta_5 FVTV_{it} + \beta_6 TKTV_{it} + \beta_7 LATA_{it} + \beta_8 LAKVB_{it} + \beta_9 FAIZGG_{it} + \beta_{10} TGELGID_{it} + \beta_{11} TOPAKTF_{it} + \beta_{12} PGTV_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 3: } NFM_{it} = \beta_0 + \beta_1 SYR_{it} + \beta_2 OZTA_{it} + \beta_3 TMTV_{it} + \beta_4 AKTV_{it} + \beta_5 FVTV_{it} + \beta_6 TKTV_{it} + \beta_7 LATA_{it} + \beta_8 LAKVB_{it} + \beta_9 FAIZGG_{it} + \beta_{10} TGELGID_{it} + \beta_{11} TOPAKTF_{it} + \beta_{12} PGTV_{it} + \varepsilon_{it}$$

Denklemlerde,  $i$  yatay kesit birimlerini,  $t$  ise zaman boyutunu,  $\beta_0$  sabit değişkeni,  $\beta_n$  n'inci değişkenine ait eğim katsayısını,  $\varepsilon$  ise hata terimini ifade etmektedir.

Panel veri analiz yöntemi ile kurulacak modellerde bireyler arası etkiler, zaman etkileri ve eşanlı birim ve zaman etkilerine göre uygulanabilecek modeller genel olarak katsayılarının sabit veya rassal

varsayılmasına bağlı olarak; havuz modeli, sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli olmak üzere üç farklı şekilde sınıflandırılabilir. Sabit etkiler modeli, belirli bir birey, firma veya ülke setine odaklanma ve sonuçların bu birey, firma veya ülkelerin davranışlarıyla sınırlı olması durumunda; rassal etkiler modeli ise, bireyler, firmalar veya ülkelerin rasgele geniş bir evrenden seçilmesi durumunda uygun olan bir modeldir. Havuz modeli ise, panelde yer alan tüm yatay kesitlerin aynı olduğu ya da aralarında bir fark bulunmadığının varsayılması durumunda uygun bir modelidir (Baltagi, 2013: 14-24). Veri setine en uygun, tutarlı ve sapmasız sonuçları veren panel veri modeli çeşitli testler ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Panel regresyon analizine geçmeden önce, mikro paneller için sınanması gereken varsayımlar olan bağımsız değişkenlerin birbirleri ile yüksek korelasyonlu olmasını ifade eden çoklu doğrusal bağlantı (multi-collinearity), kısaca hata terimleri arasındaki ilişki olarak tanımlanabilecek otokorelasyon (serial correlation) ve değişen varyans (heteroskedasticity) varsayımları, çeşitli yazarlar tarafından varsayımlar için özel olarak geliştirilmiş olan testler ile sınanmıştır.

### 3. BULGULAR

Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin ortalama, medyan, maksimum ve minimum değerler, standart sapma, çarpıklık ve basıklık katsayıları ve Jarque-Bera istatistikleri Tablo 4'te verilmiştir.

**Tablo 4:** Tanımlayıcı İstatistikler

	ROA	ROE	NFM	SYR	OZTA	TMTV	AKTV	FDTV
<b>Ortalama</b>	0.370236	0.39323	-0.043387	0.013201	6.39E-05	0.022592	0.765952	0.408723
<b>Medyan</b>	-0.013093	-0.02711	-0.044446	-0.0075	-0.002007	-0.003507	-0.009364	-0.048754
<b>Maksimum</b>	79.76203	91.22729	1.577658	1.138118	0.570888	1.311012	124.0045	49.85150
<b>Minimum</b>	-26.51112	-33.1983	-4.242078	-0.36302	-0.561874	-0.505809	-0.978525	-0.827093
<b>Std. Sap.</b>	6.129429	7.034662	0.397793	0.163729	0.156003	0.182661	8.819828	3.589568
<b>Çarpıklık</b>	10.56768	10.32884	-5.340451	1.797298	0.146809	3.868767	13.74928	13.18264
<b>Basıklık</b>	144.1637	143.1145	65.06901	13.5298	4.506895	26.08895	192.5238	181.8073
<b>Jarque-Bera</b>	169782.5	167156.7	33055.37	1031.649	19.64121	4941.409	305628.7	272226.5
<b>Olasılık</b>	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
<b>Gözlem</b>	200	200	200	200	200	200	200	200
	TKTV	LATA	LAKVB	FAIZGG	TGELGID	TOPAKTF	PGTV	
<b>Ortalama</b>	0.021534	-0.010116	0.015068	0.010564	0.027263	-0.005761	-0.043253	
<b>Medyan</b>	0.013636	-0.028544	-0.02953	0.001389	0.003725	-0.014726	-0.048154	
<b>Maksimum</b>	0.770276	1.007512	2.37172	0.694516	0.632283	1.188851	0.397288	
<b>Minimum</b>	-0.329107	-0.702692	-0.706751	-0.5599	-0.199393	-0.370699	-0.565585	
<b>Std. Sap.</b>	0.130816	0.243382	0.328992	0.154515	0.110892	0.146907	0.125429	
<b>Çarpıklık</b>	1.571161	0.821917	2.760723	0.936602	1.541807	3.091816	-0.005589	
<b>Basıklık</b>	10.25902	6.229656	18.94707	6.383353	7.723717	26.37622	5.928038	
<b>Jarque-Bera</b>	521.3966	109.4406	2373.296	124.6331	265.1849	4872.374	71.44607	
<b>Olasılık</b>	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	
<b>Gözlem</b>	200	200	200	200	200	200	200	

Tablo 4 incelendiğinde, aktif karlılığındaki değişimlerin ortalaması 0.37 iken özsermaye karlılığındaki değişimlerin ortalaması 0.39 ve net faiz marjındaki değişimlerin ortalaması -0.04 olduğu görülmektedir. Bu durum, bankaların aktif karlılıklarına kıyasla bir birim özsermayelerinden daha fazla kazanç sağladıkları söylenebilir. Net faiz marjına ilişkin ortalamanın negatif çıkması nedeniyle ele alınan dönemde bankaların yatırımlarını faiz kazancına dönüştürmede başarılı olduklarını söylemek zordur. Bağımsız değişkenlerin ortalama değerleri incelendiğinde en yüksek değer AKTV değişkenine ait olduğu görülmektedir. Bu durumda ele alınan dönemde değişime en fazla uğrayan değer, alınan

krediler olduğu ve ortalama değişimin 0.76 olduğu ortaya çıkmıştır. Standart sapma değerleri incelendiğinde en yüksek değer 8.82 ile AKTV’de olduğu, bağımlı değişkenlerin standart sapmalarının ise sırasıyla 6.13, 7.03 ve 0.40 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Çarpıklık değerleri incelendiğinde NFM ve PGTV serilerinin sola çarpık, diğer değişkenlerin ise sağa çarpık oldukları görülmektedir. Basıklık değerleri incelendiğinde ise, tüm değişkenlerin katsayılarının pozitif olduğu dolayısıyla tüm serilerin sivri dağılıma sahip oldukları görülmektedir. AKTV serisi, 13.74 çarpıklık katsayısı ve 192.52 basıklık katsayısı ile en yüksek değerlere sahip, diğer bir ifadeyle en çarpık ve en sivri dağılıma sahip seri durumundadır. Ek 1’de yer alan grafiklerden de görüleceği üzere, ROA, ROE, NFM, AKTV, FVTV, TMTV ve TOPAKTV serilerinin oldukça sivri dağılım sergilemektedirler. Jargue-Bera istatistikleri ve olasılık değerleri incelendiğinde, değişkenlerin yüksek istatistik değerlerine ve 0.05’ten düşük olasılık değerlerine sahip oldukları ve değişkenlerin hiçbirinin normal dağılıma uyum sağlamadığı görülmektedir. Değişkenlere ilişkin ortalama ve medyan değerlerinin çakışık olmaması ve çarpıklık ve basıklık değerlerinin 0’a eşit olmaması da değişkenlerin normal dağılıma uyum sağlamadıklarına işaret etmektedir (Çil Yavuz, 2015: 34-37).

Panel regresyon analizlerinde güvenilir sonuçlar elde edilmesinin temel varsayımlarından biri çoklu doğrusal bağlantının olmamasıdır (Köycü, 2012: 152). Çoklu doğrusal bağlantı sorunu, regresyon analizlerinde istenmeyen bir durumu; bağımsız değişkenler arasındaki yüksek korelasyonu ifade eder (Gujarati, 2004: 341-386). Çoklu doğrusal bağlantı sorununa sebep olabilecek bir değişkenin olup olmadığının belirlenebilmesi için çeşitli yöntemler uygulanabilmekte beraber bu çalışmada, korelasyon analizi ve Varyans Artırıcı Faktör (Variance Inflation Factor-VIF) yöntemlerinden faydalanılmıştır. Yüksek korelasyona sahip bağımsız değişkenlerin aynı modelde kullanılması modelin hatalı tanımlanmasına ve otokorelasyon ve değişen varyans gibi sorunlara yol açabilmektedir. ‘p’ korelasyon katsayısı olmak üzere  $p > 0.75$  veya  $p < -0.75$  olan bağımsız değişkenlerin yer aldığı modellerde çoklu doğrusal bağlantı sorunu ile karşılaşabilmektedir (Albayrak, 2005: 109). Bu çalışmada 0.75 olarak ele alınan değer, bazı çalışmalarda 0.80 ve 0.90 olarak kabul edilmektedir. VIF yönteminde; modelde yer alan bağımsız değişkenlerin her biri için, bu değişkenlerin kendi aralarında sırayla birinin bağımlı ve diğerlerinin bağımsız değişkenler şeklinde yer aldığı regresyon modellerinin tahmininden elde edilen  $R^2$  değerleri kullanılarak,  $1/(1 - R^2)$  formülü ile VIF değerleri hesaplanmıştır (O’Brien, 2007: 673-675). VIF değerinin 4’e eşit veya 4’den büyük olması durumunda bu regresyon modellerinde yer alan bağımlı değişkene ilişkin anlamlı çoklu doğrusal bağlantı sorunundan söz edilir (Açıkgöz vd., 2015: 433). ‘4’ olan sınır değeri bazı araştırmacılar için ‘5’ veya ‘10’ olarak kabul edilmektedir.

Değişkenlere ilişkin korelasyon analizi sonuçları Tablo 5’te verilmiştir. Tablo 5’te yer alan değerler incelendiğinde aralarında %75’ten yüksek veya -%75’ten düşük korelasyon bulunan hiçbir bağımsız değişkenin bulunmadığı görülmektedir. Korelasyon analizi sonuçları doğrultusunda söz konusu bağımsız değişkenlerin aynı modelde kullanılmaları durumunda modelde çoklu doğrusal bağlantı sorunu ile karşılaşmayacağı söylenebilir.

**Tablo 5:** Bağımsız Değişkenler Arası Korelasyon Tablosu

Korelasyon (Olasılık)		Bağımlı Değişkenler			Bağımsız Değişkenler											
		ROA	ROE	NFM	SYR	OZTA	TMTV	AKTV	FVTV	TKTV	LATA	LAKVB	FAIZGG	TGELGID	TOPAKTF	PGTV
Bağımlı Değişkenler	ROA	1.000000														
	ROE	0.999056 (0.0000)	1.000000													
	NFM	0.179368 (0.0110)	0.169244 (0.0166)	1.000000												
Bağımsız Değişkenler	SYR	-0.023357 (0.7427)	-0.026468 (0.7099)	0.116189 (0.1013)	1.000000											
	OZTA	0.041281 (0.5617)	0.034279 (0.6299)	0.355464 (0.0000)	0.457792 (0.0000)	1.000000										
	TMTV	0.082599 (0.2449)	0.088048 (0.2151)	-0.040189 (0.5721)	0.122284 (0.0845)	-0.101164 (0.1540)	1.000000									
	AKTV	-0.000105 (0.9988)	-0.002271 (0.9745)	0.008935 (0.9001)	-0.034484 (0.6278)	0.068772 (0.3332)	-0.096435 (0.1743)	1.000000								
	FVTV	-0.019449 (0.7846)	-0.019887 (0.7799)	-0.032003 (0.6528)	0.146476 (0.0385)	0.023490 (0.7413)	0.008148 (0.9088)	-0.021312 (0.7645)	1.000000							
	TKTV	0.181404 (0.0101)	0.176401 (0.0125)	0.183740 (0.0092)	-0.353464 (0.0000)	0.159447 (0.0241)	0.180977 (0.0103)	0.165033 (0.0195)	-0.188510 (0.0075)	1.000000						
	LATA	-0.078936 (0.2665)	-0.075663 (0.2869)	0.075965 (0.2850)	0.064407 (0.3649)	-0.125061 (0.0777)	-0.072225 (0.3095)	-0.039989 (0.5740)	0.192601 (0.0063)	-0.426380 (0.0000)	1.000000					
	LAKVB	0.125553 (0.0765)	0.124499 (0.0790)	0.049013 (0.4907)	0.042715 (0.5481)	0.021795 (0.7594)	-0.221519 (0.0016)	-0.023425 (0.7420)	0.165329 (0.0193)	-0.261182 (0.0002)	0.668802 (0.0000)	1.000000				
	FAIZGG	-0.006251 (0.9300)	-0.017556 (0.8051)	0.240767 (0.0006)	0.061489 (0.3871)	0.284145 (0.0000)	-0.041265 (0.5618)	-0.099025 (0.1630)	-0.094460 (0.1834)	0.091844 (0.1958)	0.011259 (0.8743)	0.024146 (0.7343)	1.000000			
	TGELGID	0.129711 (0.0672)	0.119544 (0.0918)	0.024948 (0.7258)	0.242210 (0.0005)	0.207416 (0.0032)	0.247003 (0.0004)	-0.033838 (0.6343)	0.218363 (0.0019)	-0.217416 (0.0020)	0.016269 (0.8191)	0.016054 (0.8215)	0.289302 (0.0000)	1.000000		
	TOPAKTF	0.024292 (0.7328)	0.026030 (0.7145)	-0.022969 (0.7468)	-0.187408 (0.0079)	-0.460783 (0.0000)	0.142469 (0.0442)	-0.051829 (0.4661)	-0.087185 (0.2196)	-0.225007 (0.0014)	0.370192 (0.0000)	0.177606 (0.0119)	-0.290448 (0.0000)	-0.007275 (0.9186)	1.000000	
	PGTV	-0.014922 (0.8339)	-0.012576 (0.8597)	0.075716 (0.2866)	0.216466 (0.0021)	0.435132 (0.0000)	-0.000594 (0.9933)	0.056688 (0.4253)	0.081595 (0.2507)	0.181806 (0.0100)	-0.331648 (0.0000)	-0.205032 (0.0036)	0.076611 (0.2809)	0.067430 (0.3428)	-0.633667 (0.0000)	1.000000

Not: Katsayılara ilişkin olasılık değerleri parantez içinde yer almaktadır.



Modellerde yer alan bağımsız değişkenlere ilişkin VIF değerleri Tablo 6’da verilmiştir.

**Tablo 6:** Bağımsız Değişkenlere Ait VIF Değerleri

<b>Değişkenler</b>	<b>R<sup>2</sup></b>	<b>VIF Değeri</b>
SYR	0.481272	1.927792600
OZTA	0.521103	2.088131686
TMTV	0.343354	1.522890568
AKTV	0.078027	1.084630461
FVTV	0.176171	1.213844135
TKTV	0.535606	2.153343928
LATA	0.598515	2.490753079
LAKVB	0.494213	1.977116850
FAIZGG	0.304801	1.438437052
TGELGID	0.358977	1.560006427
TOPAKTF	0.560648	2.276079317
PGTV	0.468851	1.882710878

Tablo 6 incelendiğinde, 4’ün üzerinde VIF değerine sahip bir değişkenin bulunmadığı görülmektedir. Dolayısıyla, VIF analizi sonuçları ile korelasyon analizi sonuçlarının tutarlı olduğu ve belirlenen değişkenlerin aynı modellerde kullanılmasının çoklu doğrusal bağlantı sorununa neden olmayacağı söylenebilir. Çalışma kapsamında oluşturulan veri seti mikro panel özelliğine sahip olduğundan değişkenlere birim kök testi uygulanmamış, ancak Ek 1’de yer alan grafikler incelendiğinde değişkenlerin ortalamaya geri dönme eğilimi gösterdikleri ve dolayısıyla birim kök içermedikleri görülmektedir.

Bağımlı değişkenler ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılabilmesi için sabit etkiler modeli, rassal etkiler modeli ve havuz modelinden hangisinin daha tutarlı ve sapmasız sonuçlar vereceği, modellerde sabit veya rassal etkilerin zaman boyutu, grup boyutu veya hem zaman hem de grup boyutunda olup olmadığı, F-testi, Breusch-Pagan (1980) LM ve Honda (1985) testi ile incelenmiştir. Panel regresyon analizine geçilmeden önce test edilmesi gereken ve modellerde hata terimleri arasında var olan ilişki olarak ifade edilen otokorelasyon sorununun olup olmadığı Baltagi ve Li (1995) LM testi, Born ve Breitung (2016) LM testi ve Durbin-Watson testi ile, hata terimlerinin birimler içerisinde ve birimlere göre sabit olmaması durumunu ifade eden değişen varyans sorunlarının olup olmadığı Breusch-Pagan (1979) LM testi ile incelenmiştir. F-testi, Breusch-Pagan (1980) LM testi, Honda (1985) testi, Baltagi ve Li (1995) LM testi, Born ve Breitung (2016) LM testi, Durbin-Watson testi ve Breusch-Pagan (1979) LM testine ilişkin sonuçlar toplu olarak Tablo 7’de verilmiştir.

**Tablo 7:** Diagnostik Test Sonuçları

Test	Model 1: ROA		Model 2: ROE		Model 3: NFM	
	İstatistik	p-Değeri	İstatistik	p-Değeri	İstatistik	p-Değeri
<b>F-Test</b>						
F-Grup Sabit Etkiler	1.129584	0.326377	1.125919	0.329894	1.182084	0.278647
F-Zaman Sabit Etkiler	1.842537	0.064330*	1.794777	0.072835*	3.164274	0.001515***
F-İki Yönlü Sabit Etkiler	1.397469	0.102820	1.381736	0.110544	1.861879	0.009024***
<b>Breusch-Pagan LM</b>						
LM-Grup Rassal Etkiler	0.058790	0.808419	0.060366	0.805919	0.061564	0.804040
LM-Zaman Rassal Etkiler	0.620212	0.430969	0.542421	0.461431	5.978513	0.014481**
LM-İki Yönlü Rassal	0.679002	0.712126	0.602787	0.739787	6.040078	0.048799
<b>Honda (1985)</b>						
Honda- Grup Rassal	0.242467	0.404209	0.245695	0.402959	0.248122	0.402020
Honda- Zaman Rassal	0.787535	0.215484	0.736492	0.230716	2.445100	0.007241***
Honda- İki Yönlü Rassal	0.728321	0.233208	0.694511	0.243681	1.904395	0.028429**
<b>Hausman</b>	9.529018	0.389940	9.615606	0.382490	9.905121	0.358221
<b>Tek Yönlü Sabit Etkiler İçin</b>						
<b>Değişen Varyans Testi</b>						
Breusch-Pagan (1979)	1057.858	0.000000***	1046.010	0.000000***	482.4481	0.000000***
<b>Otokorelasyon Testleri</b>						
Baltagi ve Li (1995) LM	2.532426	0.111529	2.359426	0.124528	1.295067	0.255116
Born ve Breitung (2016)	9.836495	0.001711***	9.486569	0.002070***	7.155570	0.007473***
Durbin-Watson	2.129606		2.123181		1.596725	
<b>İki Yönlü Sabit Etkiler İçin</b>						
<b>Değişen Varyans Testi</b>						
Breusch-Pagan (1979)	877.6365	0.000000***	866.3950	0.000000***	614.3375	0.000000***
<b>Otokorelasyon Testleri</b>						
Baltagi ve Li (1995) LM	1.364964	0.955290	1.260674	0.261524	0.066031	0.797207
Born ve Breitung (2016)	7.321515	0.006813***	7.072989	0.007825***	3.162836	0.075332*
Durbin-Watson	2.075011		2.068956		1.955046	
<b>Not:</b> *** işaretleri %1, ** işaretleri %5, *%10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.						

Tablo 7’de yer alan F-test sonuçlarına göre, Model 1 ve Model 2 için %10, Model 3 için ise %1 anlamlılık düzeyinde zaman boyutunda sabit etkilerin bulunduğu, fakat kesit boyutunda sabit etkilerin bulunmadığı ve dolayısıyla iki yönlü sabit etkilerin de bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, üç modelde de zaman boyutu özelinde sabit etkiler modelinin havuzlanmış modele tercih edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Breusch-Pagan (1980) LM ve Honda (1985) testlerinin sonuçlarına göre, Model 1 ve Model 2’de sadece zaman, sadece grup ve zaman ve grup boyutlarında rassal etkilerin bulunmadığı ve dolayısıyla havuzlanmış modelin rassal etkiler modeline tercih edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Model 3’e ilişkin sonuçlarda ise, Breusch-Pagan (1980) LM testine göre %5, Honda (1985) testine göre ise %1 anlamlılık seviyesinde zaman boyutunda rassal etkilerin olduğunu söylenebilir. Baltagi (2013)’e göre, panel veri analizlerinde kullanılan veriler spesifik bir gruptan elde edilmiş ise, diğer bir ifadeyle veri seti benzer özellikler taşıyan belirli bir firma setine odaklanmış ise modelin tahminlemede sabit etkiler modelinin kullanılması gerekmektedir. Çalışmanın veri setinin belirli bir dönemde Türkiye bankacılık sektöründe faaliyet göstermiş bankalar gibi spesifik bir firma setinden elde edilmiş olduğu dikkate alınarak F-test sonuçları doğrultusunda modeller için tek yönlü (zaman boyutu) sabit etkiler modeli ile tahminleme gerçekleştirilmiştir.

Modellerde değişen varyans varsayımını sınamak için kullanılan Breusch-Pagan (1979) LM testi sonuçları incelendiğinde her üç model için de hem tek yönlü hem de çift yönlü sabit etkiler için olasılık

değerlerinin 0.05 kritik değerinden düşük olduğu ve dolayısıyla modellerde değişen varyans sorununun olduğu tespit edilmiştir.

Otokorelasyon varsayımının sınanması için kullanılan testlerden olan Baltagi ve Li (1995) LM testi sonuçlarına göre, her üç model için de hem tek yönlü hem de çift yönlü sabit etkiler için olasılık değerleri 0.05 kritik değerinden yüksek gerçekleşmiştir ve dolayısıyla modellerde otokorelasyon bulunmamaktadır. Fakat bu testin geliştirilmiş bir versiyonu olan Born ve Breitung (2016) LM testi sonuçları ise, her üç modelde de hem tek yönlü hem de çift yönlü sabit etkiler için olasılık değerlerinin farklı anlamlılık düzeylerinde anlamlı oldukları ve dolayısıyla üç modelde de otokorelasyon bulunduğu tespit edilmiştir. Durbin-Watson istatistiği de modellerde otokorelasyonu işaret etmektedir. Söz konusu istatistik değeri özellikle tek yönlü sabit etkiler için yakın olması arzu edilen 2 değerinden uzaklaşmıştır. Tahminleme yapılırken modellerde değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının giderilmesi için Beck ve Katz (1995) tarafından geliştirilen Period SUR (Panel Corrected Standart Errors-PCSE) panel düzeltilmiş standart hatalar ve White dönem kovaryans katsayısı (White period coefficient covariance) yöntemleri dirençli tahminci olarak kullanılmıştır. Modellere ilişkin panel veri analizi sonuçları Tablo 8'de yer almaktadır.

**Tablo 8:** Modellere İlişkin Panel Veri Analizi Sonuçları

Değişkenler	Model 1: ROA			Model 2: ROE			Model 3: NFM		
	Katsayılar	t-İstatistiği	Olasılık	Katsayılar	t-İstatistiği	Olasılık	Katsayılar	t-İstatistiği	Olasılık
SYR	1.166273	1.790572	0.0751*	1.109696	1.676706	0.0954*	0.062795	1.232722	0.2193
OZTA	-1.346372	-1.272732	0.2048	-1.449877	-1.302916	0.1943	0.554144	6.279233	0.0000**
TMTV	1.482766	2.228544	0.0271**	1.986685	2.709783	0.0074**	-0.065767	-2.032088	0.0436**
AKTV	-0.006469	-1.888989	0.0605*	-0.007382	-1.862439	0.0642*	-0.001521	-1.162226	0.2467
FVTV	0.055607	1.847999	0.0663*	0.064771	1.735152	0.0844*	-0.007758	-0.659182	0.5106
TKTV	8.082294	5.974292	0.0000**	8.673429	5.605381	0.0000**	0.328563	3.928899	0.0001**
LATA	-4.427212	-4.415071	0.0000**	-4.861495	-4.304323	0.0000**	-0.021440	-0.313519	0.7543
LAKVB	3.803862	4.123899	0.0001**	4.339519	4.049655	0.0001**	0.042126	0.857229	0.3925
FAIZGG	-0.520989	-1.327478	0.1861	-0.847370	-1.859678	0.0646*	0.715450	5.276234	0.0000**
TGELGI	8.100627	7.462518	0.0000**	8.440329	7.490652	0.0000**	0.290773	2.724819	0.0071**
TOPAKT	0.330143	0.729417	0.4667	0.353379	0.722974	0.4706	0.415077	4.276686	0.0000**
PGTV	-3.836889	-3.924807	0.0001**	-4.038541	-3.694248	0.0003**	0.332584	4.489224	0.0000**
C	-0.351884	-3.630055	0.0004**	-0.382163	-3.670045	0.0003**	-0.045065	-5.296163	0.0000**
<b>Ağırlıklı İstatistikler</b>									
	R <sup>2</sup>		0.687467	R <sup>2</sup>		0.687144	R <sup>2</sup>		0.726862
	Düzeltilmiş R <sup>2</sup>		0.650595	Düzeltilmiş R <sup>2</sup>		0.650234	Düzeltilmiş R <sup>2</sup>		0.694638
	F-İstatistiği		18.64473	F-İstatistiği		18.61676	F-İstatistiği		22.55643
	P-Değeri (F-istatistiği)		0.0000**	P-Değeri (F-istatistiği)		0.0000**	P-Değeri (F-istatistiği)		0.0000***
	Durbin-Watson İst.		2.037305	Durbin-Watson İst.		2.023612	Durbin-Watson İst.		1.952881

**Not:** \*\*\* işaretleri %1, \*\* işaretleri %5, \*%10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 8'de yer alan panel veri analizi sonuçlarına göre, her üç model de %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. R<sup>2</sup> değerleri, Model 1 ve Model 2 için yaklaşık olarak 0.687, Model 3 için ise yaklaşık olarak 0.727 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla modellere açıklayıcı değişken olarak dahil edilen bankalara özgü faktörlerde meydana gelen değişimlerin aktif karlılığı ve özsermaye karlılığında meydana gelen değişimlerin yaklaşık %68.7'sini, net faiz marjında meydana gelen değişimlerin ise yaklaşık %72.7'sini açıklayabildikleri söylenebilir. Modellerde otokorelasyonu ifade eden Durbin-Watson istatistiği her üç modelde de arzu edilen 2 değerine oldukça yaklaşmıştır. Bu durumda tahminlemede kullanılan dirençli tahmincilerin modellerde bulunan otokorelasyon sorununu gidermiş olduğu söylenebilir.

Modellerde bankaların sermaye yeterliliklerini temsil eden değişkenlerden olan SYR ile hem ROA hem de ROE arasında %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişki tespit edilirken, SYR ile NFM arasındaki ilişki ise istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. OZTA ile ROA ve ROE arasındaki ilişkiler istatistiksel olarak anlamlı bulunmamış, OZTA ile NFM arasındaki ilişkiler ise, %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bulunmuştur. Sonuçlar, bankaların operasyonel risk, piyasa riski ve kredi riski gibi riskleri karşılayabilecek kadar özsermaye bulundurmaları, sağlam bir mali yapıya sahip olmaları ve temerrüde düşme riskini azaltmalarının finanslama maliyetlerini düşürdüğü ve SYR özelinde sermaye yeterliliğinin aktif karlılığını ve özsermaye karlılığını, OZTA özelinde ise, net faiz marjını artırdığı, banka yönetimlerinin sermaye yeterliliği konusundaki ihtiyatlı tutumlarının banka karlılığına olumlu yansıdığı söylenebilir.

Modellere bilanço yapısı faktörleri olarak dâhil edilen değişkenlerden TMTV ile ROA ve ROE arasında ilişkilerin sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu tespit edilmiştir. TMTV ile NFM arasında ise %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif ilişki tespit edilmiştir. AKTV ile ROA ve ROE arasındaki ilişkiler %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı ve negatif olarak bulunurken, AKTV ve NFM arasında tespit edilen negatif ilişkiler ise istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Bu sonuçlara göre, bankaların önemli yabancı kaynaklarından olan mevduatları verimli bir şekilde kullanarak aktif karlılıklarını ve özsermaye karlılıklarını yükseltebildikleri, diğer bir ifadeyle toplam mevduattaki artışların karlılıkta da artışa neden olacağı söylenebilir. Yüksek faiz giderine neden olan diğer bir faktör olan alınan kredilerin ise, bankaların aktif karlılıklarında ve öz sermaye karlılıklarında düşüşe neden olduğu söylenebilir.

Aktif kalitesini temsilen modele dâhil edilen değişkenlerden FVTV ile ROA ve ROE arasında %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif ilişki tespit edilirken, TKTV ile her üç bağımlı değişken arasında da %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, bankaların finansal varlık yatırımlarının aktif karlılıkları ve özsermaye karlılıklarını olumlu etkilediği, bankaların kullandıkları kredilerdeki artışların ise, gerek aktif karlılığı ve özsermaye karlılığını gerekse net faiz marjını yükselttiği, dolayısıyla bankaların gerek finansal piyasalardaki yatırımlarının gerekse kredi yatırımlarının verimli bir şekilde yönetildiği ve karlılık anlamında olumlu etkilerin sağlandığı söylenebilir.

Bankaların likidite durumlarını ifade eden değişkenlerden hem LATA hem de ile LAKVB ile hem ROA hem de ROE arasındaki ilişkilerin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilirken, her iki banka içsel faktörü ile NFM arasındaki ilişkilerin ise istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Sonuçlar, ilgili dönemde mevduat bankalarının likit aktiflerindeki artışların banka karlılığını düşüreceğine işaret etmektedir. Bu sonuç, ele aldığımız kriz sonrası dönemin, yüksek belirsizlikler içermeyen bir dönem olmasından dolayı bankaların yüksek likiditeye sahip olmaları durumunda fırsat maliyetlerinin yükseldiği ve karlılıklarının azaldığı şeklinde yorumlanabilir. Bankaların çalışma sermayesi finansman stratejisinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilecek bir değişken olan likit aktiflerin kısa vadeli yükümlülükler oranındaki artışların banka karlılığına pozitif etki edeceği söylenebilir. Bu durumda bankaların çalışma sermayelerini uzun vadeli yabancı kaynaklar ile finanse etmelerinin karlılığı artıracağı söylenebilir.

Bankaların gelir-gider yapılarını gösteren değişkenlerden olan FAIZGG ile ROE ve NFM arasında sırasıyla %10 ve %1 anlamlılık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. FAIZGG ile ROA arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. TGELGID ile her üç bağımlı değişken arasında ise %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, bankaların toplam giderlerini toplam gelirlere dönüştürmede başarılı oldukları, toplam gelirlerin toplam giderlere oranındaki artışların banka karlılığını

ve performansını artırdığı söylenebilir. Bunun yanı sıra, faiz gelirlerinin faiz giderlerine oranının aktif karlılığının açıklayıcılarından biri olmadığı, özsermaye karlılığında azalışa neden olduğu, net faiz marjında ise yükselişe neden olduğu söylenebilir. Bu bağlamda özsermaye karlılığına olan etkileri özelinde, bankaların mevduat ve kredi işlemlerinde katlandıkları faiz giderlerini faiz gelirlerine dönüştürmede başarılı olamadıkları, net faiz marjı özelinde ise, ilgili dönemde faiz gelirleri/faiz giderleri oranındaki artışın banka performansını önemli ölçüde etkilediğini söylemek mümkündür.

Banka büyüklüğünü veya bankaların pazar payını temsilen çalışmaya dâhil edilen TOPAKTF değişkeni ile her üç bağımlı değişken arasında da pozitif ilişkilerin olduğu tespit edilmiş, ancak bu ilişkilerin ROA ve ROE özelinde istatistiksel olarak anlamsız olduğu, NFM özelinde ise, %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Sonuçlar, bankaların pazar paylarındaki büyümelerin karlılığın açıklayıcı faktörlerinden olmadığı, fakat bankaların net faiz marjlarını olumlu etkileyerek performanslarına olumlu katkı yaptığını işaret etmektedir.

Analiz sonucunda, PGTV ile her üç bağımlı değişken arasında da %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ROA ve ROE ile negatif, NFM ile ise pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, bankaların işgücü kullanımı veya yönetiminin verimliliği/verimsizliği üzerine kesin yargılara varmamızı sağlamamakla beraber iş gücünden kaynaklı maliyetlerin karlılığı anlamlı bir şekilde düşürdüğü söylenebilir. Öte yandan, personel giderleri bankaların net faiz marjında artışa neden olmakta ve performanslarının yükselmesini sağlamaktadır.

## SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Finansal sistemin en önemli bileşeni olan bankalar bu özelliklerinden dolayı ülke ekonomileri için oldukça önemli bir konuma sahiplerdir. Ekonomideki söz konusu konumları itibariyle bankaların finansal performansları ülkedeki birçok ekonomik birimi etkilemektedir. Bu durumda, bankaların karlılıkları ve karlılıklarını etkileyen faktörler birçok kesimin dikkatini çeken konulardır. İlgili literatür dikkate alındığında, bankaların finansal performansları ve karlılıkları, ele alınan örneklem ve dönemlerin sahip olduğu özellikler doğrultusunda içsel ve dışsal birçok faktör tarafından etkilenebildiği söylenebilir.

Bu çalışmada, 2009-2018 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren mevduat bankalarının karlılıklarına etki eden içsel faktörler panel veri analiz yöntemi ile incelenmiştir. Çalışmada bağımlı değişkenler olarak bankalarda karlılığı ifade eden ve ilgili literatürde en sık kullanılan değişkenler olan aktif karlılığı, özsermaye karlılığı ve net faiz marjı kullanılmıştır. Bağımlı değişkenler olarak ise, literatürde sıklıkla kullanılan ve bankalarda sermaye yapısı, bilanço yapısı, aktif kalitesi, likidite, gelir-gider yapısı, sektör payı ve faaliyetler gibi çeşitli boyutları ifade eden toplam 12 adet seçilmiş oran kullanılmıştır.

Çalışmada oluşturulan veri setleri hem yatay kesit hem de zaman serisini bir arada bulunduran veri setleridir. Veri setinin bu özelliğinden dolayı analiz yöntemi olarak panel veri analizi kullanılmıştır. Yapılan panel veri analizi sonucunda, her üç modelin de istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve genel anlamda ilgili dönem ve örneklem için içsel faktörlerin banka karlılıklarındaki değişimleri açıklayabildikleri tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, bankaların sermaye yeterlilik rasyoları, toplam mevduatları, finansal varlık ve kredi yatırımları, kısa vadeli borçları ödeyebilme kabiliyetleri ve toplam gelirlerinin toplam giderlerine oranlarındaki artışların aktif karlılığı ve özsermaye karlılığında artışa neden olacağı; alınan kredileri, likit aktiflerinin toplam aktiflerine oranı ve personel giderlerindeki artışların ise aktif karlılığı ve özsermaye karlılığında azalışa neden olacağı söylenebilir. Benzer şekilde, bankaların sermaye yeterlilikleri, kredi yatırımları, faiz gelirlerinin faiz giderlerine oranı, toplam gelirlerinin toplam giderlerine oranı, sektör payları ve personel giderlerindeki artışların net faiz

marjlarında artışa neden olacağı; toplam mevduatlarındaki artışların ise net faiz marjlarına azalışa neden olacağı söylenebilir.

Çalışma sonucunda, mevduat bankalarının karlılıklarının içsel faktörlerden önemli ölçüde etkilendikleri tespit edilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre;

- Bankaların sermaye yeterliliği göstergeleri olan sermaye yeterliliği rasyosu ve özsermayenin toplam aktiflere oranını yüksek tutmalarının gerek karlılık gerekse performans açısından olumlu olacağını, sermaye yeterliliği konusunda banka yönetimlerinin sergileyecekleri ihtiyatlı politikaların karlılığı ve performansı artıracığı söylenebilir.
- Bankaların kullandıkları yabancı kaynakların karlılık ve performansları üzerinde etkili olduğu, mevduatlardaki artışların karlılığı artırdığı fakat net faiz marjı aracılığıyla performansı düşürdüğü, alınan kredilerdeki artışların ise, karlılığı düşüreceği söylenebilir. Bu bağlamda, banka yöneticilerinin alınan krediler oranını düşük ve toplam mevduat oranını yüksek tutarak banka karlılığını artırmabileceklerini söylemek mümkündür.
- Bankalar finansal varlık yatırımlarını ve kredi yatırımlarını artırarak karlılıklarını ve performanslarını artırmaktadırlar. Özellikle kredi yatırımlarının karlılık ve performans üzerinde önemli ölçüde etkili olan bir içsel faktör olduğu söylenebilir.
- Bankalarının likit aktiflerindeki artışlar nedeniyle oraya çıkacak maliyetlerin karlılığı düşüreceği, kısa vadeli yükümlülükleri yerine getirme kabiliyetindeki iyileşmenin ise artıracığı söylenebilir. Bu durumda bankaların likidite düzeylerinin belirlenmesinin hassas bir özelliğe sahip olduğu ve banka yöneticilerinin özel dikkatini gerektirdiği söylenebilir.
- Bankaların toplam giderlerini toplam gelirlere dönüştürmede başarılı oldukları, bu durumun karlılığa ve performansa olumlu yansıdığı söylenebilir. Bankaların faiz giderlerini faiz gelirlerine dönüştürebilme başarılarının karlılığa etkileri üzerine net bir sonuç elde edilemezken, net faiz marjını olumlu etkileyeceği söylenebilir.
- Bankaların pazar paylarının karlılığa anlamlı bir etkisinin bulunmadığı, fakat net faiz marjını artırdığı söylenebilir.
- Bankaların personel giderlerinin karlılığı azaltan, net faiz marjını ise artıran bir unsur olduğu söylenebilir.



**KAYNAKÇA**

- Açıkgöz, E., Uygurtürk, H., and Korkmaz, T. (2015). Analysis of Factor Affecting Growth of Pension Mutual Funds in Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(2), p. 427-433.
- Albayrak, A. S. (2005). Çoklu Doğrusal Bağlantı Halinde Enküçük Kareler Tekniğinin Alternatifi Yanlı Tahmin Teknikleri ve Bir Uygulama. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), s. 105-126.
- Almazarı, A. A. (2014). Impact of International Factors on Bank Profability: Comparative Study Between Saudi Arabia and Jordan. *Journal of Applied Finance & Banking*, 4(1), p. 125-140.
- Alper, D., and Anbar, A. (2011). Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Commercial Bank Profability: Empirical Evidence From Turkey. *Business and Economics Research Journal*, 2(2), p. 139-152.
- Ata, H. A. (2009). Kriz Sonrası Türkiye’de Mevduat Bankaları Karlılığına Etki Eden Faktörler. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 10(2), s. 137-151.
- Aydın, Y. (2019). Türk Bankacılık Sektöründe Karlılığı Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi ile İncelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(1), s. 181-189.
- Baltagi, B. H. (2013). *Econometric Analysis of Panel Data*. Fifth Edition. Chichester: Jhon Wiley&Sons Ltd.
- Baltagi, B. H., and LI, Q. (1995). Testing AR (1) Against MA (1) Disturbances in An Error Component Model. *Journal of Econometrics*, 68(1), p. 133-151.
- Beck, N., and Katz, J. N. (1995). What to Do (and Not to Do) with Time-Series Cross-Section Data. *American Political Science Review*, 89(3), p. 634-647.
- Bodla, B. S., and Verma, R. (2007). Determinants of Profitability of Banks in India: A Multivariate Analysis. *Journal of Services Research*, 6(2), p. 75-89.
- Born, B., and Breitung, J. (2016). Testing for Serial Correlation in Fixed-effects Panel Data Models”, *Econometric Reviews*, 35(7), p. 1290-1316.
- Breusch, T. S., and Pagan, A. R. (1979). A Simple Test For Heteroscedasticity and Random Coefficient Variation. *Econometrica*, 47(5), p. 1287-1294.
- Breusch, T. S., and Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics. *Review of Economic Studies*, 47(1), p. 239-253.
- Çelik, S., ve Kaya, F. (2021). Banka Karlılığına Etki Eden Mikro Değişkenler: Türk Bankacılık Sektöründeki Yerli ve Yabancı Bankalar Üzerine Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), s. 719-738.
- Çil Yavuz, N. (2015). *Finansal Ekonometri*. İkinci Basım. İstanbul: Der Yayınları.
- Dağdır, C. (2010). Türk Bankacılık Sektöründe Karlılık ve Makro Ekonomik Değişkenlerle İlişkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), s. 25-33.

- Demirgüç-Kunt, A., and Huizinga, H. (1998). Determinants of Commercial Bank Interest Margins and Profitability: Some International Evidence. The World Bank Development Research Group, Policy Research Working Paper, 13(2), p. 1-38.
- Dietrich, A., and Wanzenried, G. (2011). Determinants of Bank Profitability Before and During The Crisis: Evidence From Switzerland. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 21, p. 307-327.
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*. Fourth Edition. New York: The McGraw-Hill Companies.
- Güneş, N. (2015). Banka Karlılığının Belirleyicileri: 2002-2012 Dönemi Türk Mevduat Bankaları Üzerine Bir İnceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), s. 265-282.
- Hsiao, C. (2006). Panel Data Analysis – Advantages and Challenges. Institute of Economic Policy Research University of Southern California, Working Paper.
- Honda, Y. (1985). Testing The Error Components Model with Non-normal Disturbances. *Review of Economic Studies*, 52, p. 681-690.
- İskenderoğlu, Ö., Karadeniz, E., ve Atioğlu, E. (2012). Türk Bankacılık Sektöründe Büyüme, Büyüklük ve Sermaye Yapısı Kararlarının Karlılığa Etkisinin Analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), s. 291-311.
- Karabulut, G. (2003). Bankacılık Sektöründe Sermaye Karlılık İlişkisi: Türk Bankacılık Sistemi Üzerine Bir İnceleme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 28, s. 169-177.
- Karaca, S., ve Uğur, A. (2008). Türkiye’deki Bankacılık Sektöründe Risk ve Karlılık Analizi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 3, s. 123-134.
- Kosmidou, K. (2008). The Determinants of Banks’ Profits in Greece During The Period of EU Financial Integration. *Managerial Finance*, 34(3), p. 146-159.
- Köycü, E., ve Kayalı, M. M. (2021). Yabancı Yatırımların Pay Piyasa Getirisine Etkisi: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Temmuz (91), 145-164.
- Küçükbay, F. (2017). Banka Karlılığını Etkileyen Faktörler: Avrupa Birliği Bankaları ve Türk Bankaları Arasında Bir Karşılaştırma. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 24(1), s. 137-149.
- Molyneux, P., and Thornton, J. (1992) Determinants of European Bank Profitability: A Note. *Journal of Banking and Finance*, 16, p. 1173-1178.
- O’Brien, R. M. (2007). A Calculation Regarding Rules of Thumb for Variance Inflation Factors. *Quality and Quantity*, 41(5), p. 673-690.
- Olweny, T., and Shipho, T. M. (2011), “Effects of Banking Sectoral Factors on The Profitability of Commercial Banks in Kenya. *Economics and Finance Review*, 1(5), p. 1-30.
- Pasiouras, F., and Kosmidou, K. (2007). Factor Influencing The Profitability of Domestic and Foreign Commercial Banks in The European Union. *Research in International Business and Finance*, 21, p. 222-237.

Reis, Ş. G., Kılıç, Y., ve Buğan, M. F. (2016). Banka Karlılığını Etkileyen Faktörler: Türkiye Örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ekim, s. 21-36.

Saldanlı, A., ve Aydın, M. (2016). Bankacılık Sektöründe Karlılığı Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi İle İncelenmesi: Türkiye Örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 24, s. 1-9.

Salihoğlu, E. (2020). Küresel Kriz Ertesinde Türkiye’de Ticari Bankaların Karlılık Performanslarının Belirleyicileri. *Maliye ve Finans Yazıları*, 114, s. 211-240.

Sarıkamış, M. C., Evcı, S., ve Ergün, B. (2014). Türk Bankacılık Sektöründe Karlılığın Belirleyicileri. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(8), s. 117-134.

Sarıtaş, H., Kangallı Uyar, S. G., ve Gökçe, A. (2016). Banka Karlılığı İle Finansal Oranlar ve Makroekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkilerin Sistem Dinamik Panel Veri Modeli İle Analizi: Türkiye Araştırması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(1), s. 87-108.

Sevim, U., ve Eyüpoğlu, K. (2016). Ticari Banka Performansının İçsel Belirleyicileri: Borsa İstanbul Örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(2), s. 211-223.

Sufian, F., and Chong, R. R. (2008). Determinants of Bank Profitability in a Developing Economy: Empirical Evidence From The Philippines. *Asian Academy of Management Journal of Accounting and Finance*, 4(2), p. 91-112.

Sufian, F., and Habibullah, M. S. (2009). Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Bank Profitability: Empirical Evidence From The China Banking Sector. *Frontiers of Economics in China*, 4(2), p. 274-291.

Staikouras, C. K., and Wood, G. E. (2011). The Determinants of European Bank Profitability. *International Business & Research Journal*, 3(6), p. 57-68.

Taşkın, F. D. (2011). Türkiye’de Ticari Bankaların Performansını Etkileyen Faktörler. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 289-298.

Tatoğlu, F. Y. (2013). *Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım.

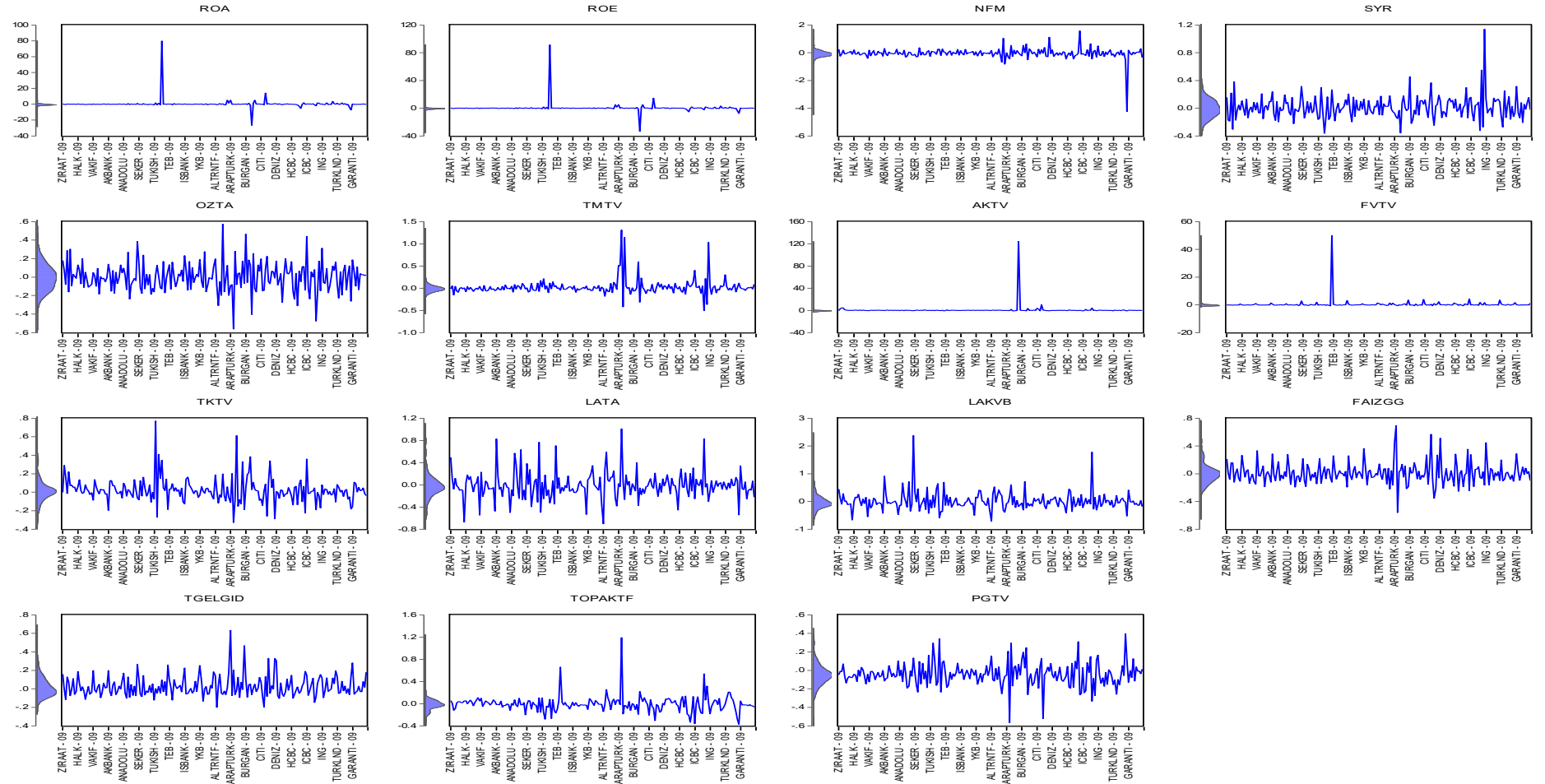
Trujillo-Ponce, A. (2013). What Determines The Profitability of Banks? Evidence From Spain. *Accounting and Finance*, 53, p. 561-586.

Türker Kaya, Y. (2002). Türk Bankacılık Sektöründe Karlılığın Belirleyicileri. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu MSPD Çalışma Raporları, 1.

<https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.

## EKLER

## Ek 1: Değişkenlere İlişkin Grafikler



Kara, M. ve Kurt, Y. (2021) Cinsiyet ve Mesleki Deneyim Açısından Muhasebe Meslek Mensuplarının Tükenmişlik Düzeyleri: Van İli Örneği. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 101-110.

## CİNSİYET VE MESLEKİ DENEYİM AÇISINDAN MUHASEBE MESLEK MENSUPLARININ TÜKENMİŞLİK DÜZEYLERİ: VAN İLİ ÖRNEĞİ

Burnout Levels of Accounting Professionals in Terms of Gender and Professional Experience: Van City Example

Murat KARA<sup>1</sup> Yusuf KURT<sup>2</sup>

### ÖZET

Günümüz insanları mesleğini icra ederken birtakım fiziki, zihinsel ve iş stresine maruz kalmaktadır. Maruz kalınan bu stres sonucunda tükenmişlik sendromu gün yüzüne çıkmaktadır. Tükenmişlik de insanlarda başarısızlık, enerji kaybı, fiziksel ve duygusal problemlere neden olmaktadır. Tükenmişliğin bazı evreleri, boyutu, göstergeleri vardır ki bunlar, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı şeklinde meydana gelmektedirler. Günlük çalışma hayatında muhasebe mesleğini icra eden meslek mensupları, muhasebe mesleğinin stresli olması ve fazla iş yüküne sahip olması nedeni ile tükenmişlik sendromunu yaşamaktadırlar. Bu çalışma ile muhasebe meslek mensuplarının tükenmişlik düzeylerini ölçmek amacıyla bir anket uygulanmıştır. Anket çalışması Van ilinde faaliyet gösteren 106 meslek mensubuna yapılmıştır. Yapılan çalışma ile meslek mensuplarının tükenmişliğin duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı boyutlarında cinsiyet ve mesleki deneyim süreleri açısından farklılaşıp farklılaşmadığı araştırılmış ve araştırma sonuçlarına yer verilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Mesleki Tükenmişlik, Muhasebe, Muhasebeci

### ABSTRACT

Today, people are exposed to some physical, mental and work stress while performing their profession. As a result of this stress, burnout syndrome emerges. Burnout causes failure, loss of energy, physical and emotional problems in people. There are some stages, dimensions, and indicators of burnout that occur in the form of emotional exhaustion, depersonalization and low personal accomplishment. Professionals who perform the accounting profession in their daily work experience burnout syndrome because the accounting profession is stressful and overworked. With this study, a questionnaire was applied to measure the burnout levels of accounting professionals. With this study, it was investigated whether the members of the profession differ in terms of gender and professional experience in the dimensions of emotional exhaustion, depersonalization and personal success, and the results of the research are included.

**Keywords:** The Occupational Burnout, Accounting, Accountant

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Gevaş Meslek Yüksekokulu, ORCID: 0000-0002-2235-1827, m.kara@yyu.edu.tr

<sup>2</sup> Öğr. Gör. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Özalp Meslek Yüksekokulu, ORCID: 0000-0002-1071-4205, yusufkurt@yyu.edu.tr

## GİRİŞ

“Çalışmak” insanların hayatlarını idame ettirebilmesi için gerekli olan temel bir faaliyettir. Çalışılan ortamın rahat olması çalışanların işlerine motive olmasını sağlayacak ve çalışanların verimliliklerinin artmasına katkı sağlayacaktır. Çalışılan ortamın uygun olmaması, aşırı iş yükü ve yoğun iş temposu gibi etmenler ise çalışanlar üzerinde stres ve tatminsizlik oluşturan faktörler olarak sıralanabilir. İş yerlerinde ortaya çıkan bu tür problemler ise çalışanların başarısız olmalarını tetikleyecek ve çalışanların tükenmelerine neden olacaktır.

Tükenmişlik sendromu günümüzde hemen hemen her sektörde ortaya çıkan bir problem olup, daha çok yüz yüze iletişimi gerektiren hizmet alanında faaliyet gösteren işletmelerde rastlanılmaktadır. Hizmet sektöründe yer alan muhasebe mesleğini yürüten çalışanların, muhasebe bürolarında çalışanların iş yüklerinin ağır oluşu ve yüz yüze etkileşimlerinin yüksek olması çalışanların tükenmelerine neden olmaktadır. Dolayısıyla yoğun iş temposu olan muhasebe mesleğinde çalışan meslek mensuplarının tükenmişlik düzeylerinin yüksek olması beklenmektedir.

Çalışma ile Van ilinde faaliyet gösteren muhasebe elemanlarının cinsiyet ve mesleki deneyim değişkenleri ile tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amaçlanmıştır.

## 1. TÜKENMİŞLİK DÜZEYİ BOYUTLARI

Tükenmişlik sendromu kavramı ilk kez 1974 yılında psikanalizci Freudenberger tarafından “psikiyatrik ve fiziksel çöküş” şeklinde tanımlanmıştır. Daha sonra 1981’li yıllarda Maslach tükenmişlik sendromunu “işyerinde ortaya çıkan kronik bir stres” şeklinde tanımlamış ve Maslach Tükenmişlik Sendromu Envanteri (Maslach Burnout Inventory) isimli bir ölçek geliştirmiştir (Weber ve Reinhard, 2000:512-517). Tükenmişlik sendromu, uzun dönemli iş stresinin sonucu olarak duygusal, fiziksel, bilişsel ve sosyal semptomların derin ve sürekli yıpranması şeklinde de tanımlanmaktadır.

Literatürde tükenmişlikle ilgili birçok kuramsal çalışmaya rastlanılmaktadır. Bu çalışmalar; “Freudenberg”, “Maslach”, “Pearlman ve Hartman”, “Meir”, “Suran ve Sheriden”, “Cherniss”, “Pines”, “Edelwich” ve “Gaines ve Jermier”in tükenmişlik kuram ve modelleri olarak özetlenebilir (Dinç, 2008:51-62). Bu çalışmada Maslach tükenmişlik ölçeği kullanılarak veriler elde edildiğinden, burada Maslach tükenmişlik modelinin açıklamalarına değinilecektir.

Maslach teorisine göre tükenmişlik sendromu boyutları üçe ayrılmaktadır. Bu boyutlar; duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı alt boyutlarıdır (Smetackovaa, 2017). Bu alt boyutlar aşağıdaki başlıklarda ele alınmıştır.

### 1.1. Duygusal Tükenme Alt Boyutu

Duygusal tükenme kişinin enerjisinin azaldığı ve duygusal kaynaklarının tükendiği hissine kapılması anlamına gelmektedir. (Çimen; Ergin, 2001:169-176). Aşırı iş yükü, işte yaşanan kişilerarası çatışmalar ve olumsuz çalışma koşulları duygusal tükenmeye neden olmaktadır. Duygusal tükenme alt boyutu kişilerin kendilerini yorgun hissettiği ve meslek mensuplarının mesleklerine eskisi gibi istekli davranmadıklarını hissetmeye başladıkları alt boyuttur. Duygusal açıdan yoğun bir çalışma temposuna sahip olan personel, diğer kişilerin duygusal taleplerini karşılayamaz duruma gelmektedir. Bu durum ise, duygusal tükenmişliği yaşayan çalışanlarda, diğer kişilerin problemlerini çözebilecek güce sahip



olmadığı duygusunun ortaya çıkmasına neden olmakta ve tükenmişliğin alt boyutu olan duyarsızlaşma boyutunu bir kaçış olarak kullanmaktadır (Kılınçarslan; Küçükşüleymanoğlu, 2019: 617-636).

### 1.2. Duyarsızlaşma Alt Boyutu

Duyarsızlaşma alt boyutu çalışanların müşterilere karşı katı, olumsuz ve ilgisiz davranışlar sergilemesini ifade eden, tükenmişliğin kişiler arası boyutunu temsil etmektedir. İnsanlıktan uzaklaşarak duyarsız hale gelen çalışanlar, karşısındaki insanlara nesne gibi davranmakta ve duygusal bir vurdumduymazlık içerisine girmektedirler. Ayrıca duyarsızlaşma alt boyutuna göre çalışanlar iş arkadaşlarına, müşterilere ve işyerine karşı küçük düşürücü tavır takınabilmektedirler. (Öz; Çeviren, 2017: 41-59)

### 1.3. Kişisel Başarı Alt Boyutu

Çalışanların başkaları hakkında olumsuz düşünceye sahip olması, çalışanın kendisi hakkında da olumsuz düşünceler içerisine girmesine neden olacaktır. Başkalarına karşı takındığı olumsuz tutumlar çalışanın kendisini üzmesine, suçlu psikolojisine bürünmesine ve sonuç olarak da işinde başarısız olmasına yol açmaktadır. Tüm bunların sonucu olarak ise çalışan kendisine olan saygısını kaybetmekte ve depresyona girebilmektedir (Dinç, 2008:51-62; Maslach vd., 2001: 397-422).

Başka bir ifade ile çalışan kendisine ilişkin yapılan değerlendirmelerde genel bir olumsuzluk duygusuna kapılır, işinde ilerleme aşaması kaydetmediğini, hatta gerilediğini, gösterdiği çabanın çözüm olmadığı ve çevresinde bir etki yaratmadığını düşünmektedir (Temelli ve Şendurur, 2018).

## 2. LİTERATÜR TARAMASI

Öz ve Çeviren (2017), 320 muhasebe meslek mensubu üzerinde tükenmişlik düzeylerini ölçümledikleri çalışmalarında, demografik özellikler ile tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı farklılıklar olup olmadığını incelemiştir. Çalışma sonucunda meslek elemanlarının tükenmişlik düzeylerine bakıldığında duygusal tükenme ve duyarsızlaşma alt boyutlarında düşük, kişisel başarı alt boyutu açısından ise yüksek düzeyde olduklarını belirlemiştir.

Öztürk, Çil ve Çına (2009), 462 muhasebe meslek mensubu üzerinde yapmış oldukları çalışmalarında belirlenen demografik değişkenlerle tükenmişlik düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığını analiz etmişlerdir. Tükenmişlik düzeyinin ölçülmesinde Maslach tükenmişlik ölçeğini kullanmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre; cinsiyet açısından yalnızca duyarsızlaşma alt boyutunda erkek muhasebe meslek elemanlarının kadınlara göre daha fazla tükendikleri, eğitim düzeyi açısından ise eğitim düzeyi arttıkça daha çok tükendikleri tespit edilmiştir. Ayrıca medeni durum bakımından duygusal tükenme ve duyarsızlaşma alt boyutlarında evlilerin bekârlara göre daha çok tükendikleri, mesleki unvan açısından ise belirtilen boyutlarda unvan yükseldikçe tükenmişlik düzeylerinin de arttığı gözlemlenmiştir.

Özkan ve Aksoy (2015), çalışmalarında muhasebe meslek elemanlarının tükenmişlik düzeylerini ve tükenmişlik düzeylerine etki eden faktörleri belirlemeyi amaçlamışlardır. Çalışma sonucuna göre muhasebe meslek mensuplarının tükenmişlik düzeylerinin yüksek olmadığı tespit edilmiştir.

Temelli ve Şendurur (2018), TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) ve TRA2 (Kars, Ardahan, Iğdır, Ağrı) bölgelerinde faaliyet gösteren muhasebe meslek elemanlarının tükenmişlik düzeylerini belirlemeyi amaçlamışlardır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre TRA 1 ve TRA 2 bölgelerinde yaşayan muhasebe meslek mensuplarının genel olarak tükenmişlik sendromu gösterdikleri tespit edilmiştir.

Tükenmişlik düzeylerine bakıldığında duygusal tükenme alt boyutunda orta seviye, duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissi alt boyutlarında ise yüksek seviyede oldukları gözlemlenmiştir.

Hacıhasanoğlu ve Karaca (2014), bağımsız olarak faaliyet gösteren muhasebe meslek mensupları ve meslek elemanları üzerinde yapmış oldukları çalışmada tükenmişlik düzeyleri, iş tatmini ve stres düzeyleri boyutları arasında bir farklılık olup olmadığını araştırmışlardır. Araştırma sonucunda duygusal tükenme ve duyarsızlaşma düzeylerinin orta, kişisel başarı düzeylerinin yüksek olduğu, stres düzeylerinin ise yüksek olmasına karşılık, iş tatminin de yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Taysı ve Canbaz (2018), tarafından yapılan çalışmada, muhasebe meslek çalışanlarının tükenmişlik sendromu yaşayıp yaşamadıkları, eğer yaşıyorlarsa hangi düzeyde yaşadıklarını tespit etmek amaçlanmıştır. Araştırma sonucuna göre muhasebe meslek mensuplarında tükenmişlik düzeyinin; duygusal tükenme alt boyutunda orta düzeyde, duyarsızlaşma alt boyutunda düşük düzeyde ve kişisel başarı alt boyutunda ise orta düzeyde olduğu gözlemlenmiştir.

Avşaroğlu ve Ay (2010), tarafından Türkiye’de faaliyet gösteren 1494 muhasebe çalışanı üzerinde çalışanların tükenmişlik düzeyleri araştırılmıştır. Araştırmada Maslach ölçeği kullanılmıştır. Araştırma sonucunda tükenmişlik düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre duygusal tükenme boyutunda anlamlı düzeyde farklılaştığı belirtilmiştir. Çalışma sürelerine göre ise duyarsızlaşma ve kişisel başarı boyutlarında bir farklılaşma görülürken, duygusal tükenme boyutunda bir farklılık görülmemiştir. Ayrıca muhasebe çalışanlarının yaşları üzerinde duygusal tükenme boyutunda farklılaşma gözlemlenirken, duyarsızlaşma ve kişisel başarı boyutlarında bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir.

Büyükyılmaz ve Gürkan (2014), tarafından muhasebe meslek çalışanlarının idealist ve rölativist etik tutumları üzerinde mesleki tükenmişliğin etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmadaki veriler 260 muhasebe meslek mensubundan anket yöntemi uygulanarak elde edilmiştir. Araştırma sonucunda mesleki tükenmişliğin üç boyutunda da (duygusal tükenmişlik, başarısızlık hissi ve duyarsızlaşma) idealist etik tutumlarını olumsuz olarak etkilediği gözlemlenmiştir. Ayrıca duygusal tükenmişlik ve başarısızlık hissi boyutlarının rölativist etik tutumlarını artırıcı bir etki gösterdiği tespit edilmiştir.

Kılınçarslan ve Küçüksüleymanoğlu (2019), Bursa’da faaliyet gösteren 391 muhasebe meslek elemanı üzerinde muhasebe meslek mensuplarının tükenmişlik düzeylerini araştırmışlardır. Araştırma sonucuna göre muhasebe meslek elemanlarının yüksek düzeyde tükenmişlik yaşadıkları belirtilmiştir. Ayrıca tükenmişlik düzeylerinin cinsiyete, yaşa, eğitim durumuna, medeni duruma, mevcut iş yerindeki çalışma süresine ve mesleki çalışma süresine göre anlamlı düzeyde farklılıklar olduğu gözlemlenmiştir. Fakat tükenmişlik düzeylerinin faaliyet yeri ve şekline göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Karakaş ve Bilen (2014), yaptıkları çalışmada, muhasebe meslek mensuplarının tükenmişlik düzeyi ve iş performansları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Yapılan analiz sonucunda muhasebe meslek mensuplarının tükenmişlik düzeylerinin yüksek çıktığı gözlemlenmiştir. Ayrıca demografik özellikler açısından duygusal tükenme boyutu ile unvan değişkenleri arasında anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Fakat tükenmişlik düzeyleri ile performans algıları arasında anlamlı bir ilişki bulunamadığı ifade edilmiştir.

### 3. VAN İLİNDEKİ MUHASEBE MESLEK MENSUPLARININ CİNSİYET VE MESLEKİ DENEYİM AÇISINDAN TÜKENMİŞLİK DÜZEYLERİ

Çalışmanın bu kısmında Van ilindeki muhasebe meslek mensuplarının cinsiyet ve mesleki deneyim açısından tükenmişlik düzeylerine yönelik yapılan araştırmaya yer verilmektedir.

#### 3.1. Araştırmanın Amacı ve Güvenilirliği

Bu çalışmanın amacı, Van ilinde mesleğini icra eden muhasebe meslek mensuplarının cinsiyet ve mesleki deneyim açısından mesleki tükenmişlik düzeyleri arasında farklılığın olup olmadığının saptanmasıdır.

**Tablo 1:** Güvenirlik Katsayısına İlişkin Bulgular

Ölçek	Cronbach's Alpha	Madde Sayısı
Mesleki Tükenmişlik	0,82	22
Duygusal Tükenme	0,87	9
Duyarsızlaşma	0,73	5
Kişisel Başarı	0,73	8

#### 3.2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Araştırmada anket yöntemi uygulanmış ve veriler analiz edilmiştir. Araştırmaya, Van ilinde faaliyet gösteren 106 muhasebe meslek mensubu katılmıştır. Elde edilen veriler SPSS 23 istatistik programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada tanımlayıcı istatistikler, yüzde, ortalama ve standart sapma hesaplamalarına yer verilmiştir. Katılımcılara araştırmanın amacına ilişkin Maslach ve Jackson (1981), "Maslach Tükenmişlik Envanteri"nde 22 madde mevcut olup geçerlilik ve güvenilirlik çalışması (0,82) yapılmıştır. Likert tipi beşli olarak; hiçbir zaman (1), çok nadir (2), bazen (3), çoğu zaman (4), her zaman (5) olarak derecelendirilmiştir. Toplam 22 maddeden oluşan ölçek, mesleki tükenmişliği duygusal tükenme, duyarsızlaşma, kişisel başarı olmak üzere üç alt boyutta değerlendirmektedir (Sünbül, 2003: 58-73; Dolunay, 2002:51-62).

Karşılaştırmalar için verilerin normal dağılım gösterdiği için parametrik testlerden yararlanılacaktır. Bu amaçla cinsiyete göre bağımlı değişkenler karşılaştırılırken bağımsız örneklem t testi; mesleki deneyim değişkenlerine göre karşılaştırılırken ise tek yönlü varyans (one way anova) analizi kullanılacaktır.

#### 4.3. Araştırmanın Bulguları

Çalışmanın bu bölümünde, demografik bulgulara ve muhasebe meslek mensuplarının tükenmişlik düzeylerine ilişkin bulgulara yer verilmektedir.

**Tablo 2:** Katılımcıların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Frekans (f)	Yüzde (%)	Eğitim Durumu	Frekans (f)	Yüzde (%)
Erkek	58	55	Ortaöğretim	2	2
Bayan	48	45	Lise	4	4
<b>Toplam</b>	106	100,0	Ön lisans	4	4
Yaş	Frekans (f)	Yüzde (%)	Lisans	Frekans (f)	Yüzde (%)
18-27	2	2	Y. Lisans	18	17
28-37	38	36	Doktora	-	-
38-47	42	40	<b>Toplam</b>	106	100,0
48-57	10	9	Mesleki Deneyim	Frekans (f)	Yüzde (%)
58-67	14	13	0-4	8	7
<b>Toplam</b>	106	100,0	5-9	42	40
Medeni Durum	Frekans (f)	Yüzde (%)	10-14	8	7
Evli	82	77	15-19	24	23
Bekâr	24	23	20 ve üstü	24	23
<b>Toplam</b>	106	100,0	<b>Toplam</b>	106	100,0

Tablo 2 incelendiğinde araştırmaya katılan meslek mensuplarının %55 'i erkektir. Tablo 2'ye göre meslek mensuplarının yaşları incelendiğinde 38-47 yaş aralığındaki meslek mensuplarının oranı diğer yaş aralıklarına göre yüksektir. Araştırmaya katılan Meslek mensuplarının büyük çoğunluğu genç yaş aralığındadır. Tablo incelendiğinde meslek mensuplarının %77'si evlidir. Araştırmaya katılan meslek mensuplarının büyük çoğunluğu 5 yıl ve üzeri mesleki faaliyetlerini yerine getirdiği görülmektedir. Tablo incelendiğinde meslek mensuplarının % 73'ü lisans mezunu olduğu görülmektedir.

**Tablo 3:** Tükenmişlik Alt Boyutları ile Cinsiyet Arasındaki Farklılık

Tükenmişlik Alt Boyutları	Cinsiyet		n	X	Ss	t değeri	P
	Erkek	Kadın					
Duygusal Tükenme	Erkek		58	2,74	0,62	,472	0,752
	Kadın		48	2,68	0,64		
Duyarsızlaşma	Erkek		58	2,59	0,72	1,512	<b>0,035</b>
	Kadın		48	2,75	0,72		
Kişisel Başarı	Erkek		58	2,64	0,67	-2,142	0,524
	Kadın		48	2,64	0,63		

Tablo 3'ten anlaşılacağı üzere, tükenmişlik düzeylerinin duygusal tükenme ( $t(106) = ,472$ ;  $p = ,752$ ) ve kişisel başarı ( $t(106) = -2,142$ ;  $p = ,524$ ) boyutlarında kadın ve erkek muhasebe meslek elemanları

arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Fakat her iki alt boyutta da kadın muhasebe meslek elemanlarının daha fazla tükendikleri görülmektedir. Duyarsızlaşma alt boyutunda ise ( $t(106) = 1,512$ ;  $p = ,035$ ) kadın muhasebe meslek elemanlarının erkeklere göre anlamlı düzeyde daha yoğun tükendikleri sonucuna ulaşılmıştır.

**Tablo 4:** Tükenmişlik Alt Boyutları ile Mesleki Deneyim Süresi Arasındaki Farklılık

Tükenmişlik Alt Boyutları	Mesleki Deneyim (Yıl)	n	X	Ss	F	P
Duygusal Tükenme	0-4	8	2,73	0,78	1,456	0,252
	5-9	42	2,75	0,68		
	10-14	8	2,68	0,64		
	15-19	24	2,64	0,73		
	20 ve üstü	24	2,73	0,58		
Duyarsızlaşma	0-4	8	2,72	0,62	1,387	0,239
	5-9	42	2,68	0,74		
	10-14	8	2,479	0,71		
	15-19	24	2,67	0,62		
	20 ve üstü	24	2,54	0,59		
Kişisel Başarı	0-4	8	2,64	0,72	6,456	0,003
	5-9	42	2,53	0,76		
	10-14	8	2,48	0,64		
	15-19	24	2,65	0,69		
	20 ve üstü	24	2,74	0,63		

Tablo 4’de muhasebe meslek elemanlarının tükenmişlik düzeylerinin alt boyutları ile mesleki çalışma süreleri arasındaki farklılıkları gösteren ANOVA testi sonuçları sunulmuştur. Buna göre, duygusal tükenme ( $F=1,456$ ;  $p=,252$ ) ve duyarsızlaşma ( $F=1,387$ ;  $p=,239$ ) alt boyutlarında anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Ancak duygusal tükenme boyutunda 21 yıl ve daha fazla kıdeme sahip olanlar ile duyarsızlaşma boyutunda 0-4 yıl arası kıdeme sahip olanların daha fazla tükendikleri ortaya çıkmıştır. Kişisel başarı ( $F=6,456$ ;  $p=,003$ ) alt boyutunda anlamlı bir farklılık saptanmıştır. Farklılıkların hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan Post Hoc testleri sonucunda; kişisel başarı boyutunda muhasebe mesleğinde 5-9 yıl arasında çalışanlar ile 0-4 yıl, 10-14 yıl, 15-19 yıl ve 20 yıl üzeri çalışanlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır. Mesleki kıdem arttıkça çalışanların kendilerini başarılı hissettikleri saptanmıştır.

## SONUÇ

Bu çalış ile muhasebe meslek mensuplarının tükenmişlik düzeyleri incelenmiştir. Bu amaçla katılımcıların demografik özelliklerine ve Maslach Tükenmişlik Ölçeği kullanılarak hazırlanan anket formlarına (Likert tipi 5'li ölçek) yer verilmiş ve Van ilinde rassal olarak seçilen 106 muhasebe meslek elemanına uygulanmıştır.

Araştırma verilerinin SPSS for Windows 23 istatistik paket programı ile değerlendirilmiştir. Değerlendirmelerde tanımlayıcı istatistikler, yüzde, ortalama ve standart sapmalara yer verilmiştir. Katılımcıların demografik özellikleri yüzde değerler ile incelenmiştir. Daha sonra katılımcıların tükenmişliğin üç alt boyutunda yer alan ifadelerle verdikleri karşılıkların ortalamaları ile cinsiyet ve mesleki deneyimleri analizleri t testi ve tek yönlü anova (one way anova) ile yapılmıştır. Anketin güvenilirliği Cronbach Alpha değerleri hesaplanmıştır. Çalışmada kullanılan ölçekler için alfa katsayıları; Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin tamamı için 0,82; Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin alt ölçekleri Duygusal Tükenme için 0,87, Duyarsızlaşma için 0,73 ve Kişisel Başarı için 0,73 olarak hesaplanmıştır. Anketimizi cevaplayanların çoğunluğu, erkek, genç yaşta, evli, lisans mezunundan oluşmaktadır.

**Tablo 5.** Muhasebe Meslek Mensuplarının Tükenmişlik Düzeylerinin Farklılığı

Demografik Özellikler	Tükenmişlik Alt Boyutları		
	Duygusal Tükenme	Duyarsızlaşma	Kişisel Başarı
Cinsiyet	-	✓	-
Mesleki Deneyim	-	-	✓

Muhasebe meslek mensuplarının tükenmişlik düzeylerinin alt boyutlarının hangi demografik değişkenlik ve mesleki deneyim süresine göre farklılık gösterdiği Tablo 5’de yer almaktadır. Buna göre, tükenmişlik alt boyutlarından sadece duyarsızlaşma boyutunda kadın ve erkek muhasebe meslek mensupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark ortaya çıktığı, tüm alt boyutlarda kadınların erkeklere göre daha yoğun tükenmişlik yaşadığı görülmektedir. Kişisel başarı ile muhasebe meslek mensuplarının mesleki deneyimleri karşılaştırıldığında aralarında anlamlı farkın olduğu görülmektedir. Muhasebe meslek mensuplarının duygusal tükenme boyutunda 21 yıl ve daha fazla kıdeme sahip olanlar ile duyarsızlaşma boyutunda 0-4 yıl arası kıdeme sahip olanların daha fazla tükendikleri ortaya çıkmıştır. Mesleki deneyim ile kişisel başarı arasındaki ilişkinin düzeyi de yine mesleki deneyim yılı ile ilişkilendirilebilir.

Araştırma yapılan işletmelerin muhasebe meslek mensuplarının ve söz konusu kişilere ulaşabilmekteki zorluklar araştırmanın kısıtını oluşturmuştur.



**KAYNAKÇA**

- Ay, M. ve Avşaroğlu, S. (2010). Muhasebe Çalışanlarının Mesleki Tükenmişlik, İş Doyumu ve Yaşam Doyumlarının İncelenmesi 1-Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri. *Uluslar arası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), s. 1170-1189.
- Bora, K. T. ve Küçüksüleymanoğlu, R. (2019). Muhasebe Meslek Mensuplarının Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin Araştırılması: Bursa İli Örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ağustos (Özel Sayı), s. 617-636.
- Büyükyılmaz, O. ve Gürkan, S. (2014). Mesleki Tükenmişliğin Muhasebe Meslek Mensuplarının Etik Tutumları Üzerindeki Etkisi. *Mali Çözüm Dergisi*, 24(124), s. 129-148.
- Çimen, M. ve Ergin, C. (2001). Türk Silahlı Kuvvetleri Sağlık Personelinin Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi. *Gülhane Tıp Dergisi*, 43 (2), s. 169-176.
- Diñç, K. (2008). *Yardım Mesleklerinde Tükenmişlik Sendromu*, (Yayınlanmamış Dönem Projesi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dolunay, A. B. (2002). Keçiören Ölçesi Genel Liseler ve Teknik-Ticaret Meslek Liselerinde Görevli Öğretmenlerde Tükenmişlik Durumu Araştırması. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 55 (1), s. 51-62.
- Hacıhasanoğlu, T. ve Karaca, N. (2014). Bağımsız Çalışan Muhasebe Meslek Mensuplarının ve Muhasebe Çalışanlarının Tükenmişlik, İş Tatmini ve Stres Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19 (4), s. 153-170.
- Karakaş, A., ve Bilen, A. (2014). Muhasebe Meslek Mensuplarının Tükenmişlik Düzeylerinin İş gören Performansına Etkisi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(8), s.139-154.
- Maslach, C., Schaufeli, Wilmar B. ve Leiter, M. P. (2001). Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, p. 397-422.
- Öz, B. ve Çeviren, Seher Meral (2017). Muhasebe Meslek Mensuplarında Tükenmişlik Sendromu: Mersin Örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), s. 41-59.
- Özkan, F. ve Aksoy, C. (2015). Muhasebe Meslek Mensuplarının Tükenmişliğine Etki Eden Faktörler: Gaziantep İlinde Bir Alan Araştırması. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 1(4), s. 23-41.
- Öztürk, V., Koçyiğit, S. Ç. ve Bal, E. Ç. (2009). Muhasebe Meslek Mensuplarının Bazı Demografik Değişkenleri ile Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki: Ankara İli Örneği. *MUFAD Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 44, s. 137-148.
- Smetackovaa, I. (2017). Self-Efficacy and Burnout Syndrome among Teachers. *The European Journal of Social and Behavioural Sciences*, XX.
- Sünbül, A. M. (2003). An Analysis of Relations Among Locus of Control, Burnout and Job Satisfaction in Turkish High School Teacher. *Australian Journal of Education*. 47 (1), p. 58-73.

Taysı, K. ve Canbaz, S. (2018). Muhasebe Meslek Mensuplarında Tükenmişlik Sendromu Üzerine İstanbul İlinde Bir Araştırma. *Mali Çözüm*, 146, s. 91 –111.

Temelli, F. ve Şendurur, U. (2018). Muhasebe Meslek Mensuplarında Tükenmişlik Sendromu: TRA1 ve TRA2 Bölgelerinde Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(1), s. 375-406.

Weber, A., ve Reinhard, A. J. (2000). Burnout Syndrome: A Disease of Modern Societies?. *Occupational Medicine*, 50(7), p. 512–517.

Özcan Elçi, D. (2021). Covid-19 Geçiren Bireylerin Damgalanma Deneyimleri. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 111-130.

## COVID-19 GEÇİREN BİREYLERİN DAMGALANMA DENEYİMLERİ

Stigma Experiences of Individuals Who Have Had Covid-19

Dicle ÖZCAN ELÇİ<sup>1</sup>

### ÖZET

*Bu çalışmanın konusu Covid-19 hastalığını geçirmiş on sekiz yaş üstü yetişkin bireylerin hastalık süreçleri ve bu süreçteki damgalanma/dışlanma deneyimleridir. Çalışmanın amacı, görüşülen katılımcıların hastalıktan kaynaklı damgalanma pratikleri ile yüz yüze kalıp kalmadıkları, eğer kaldıysa da damgalanmanın hasta bireyler tarafından nasıl anlamlandırıldığı, damgalama pratikleri karşısında nasıl tutum geliştirdiklerine odaklanmaktır. Çalışma, özellikle Türkiye’de Covid-19 ve damgalanma ilişkisini sağlık çalışanları perspektifi ile sınırlandıran literatürdeki boşluğa cevap vermeyi hedeflemektedir. Nitekim hastalığı deneyimlemiş farklı demografik özelliklere sahip kişilerin öznel, gündelik deneyimlerine odaklanmaktadır. Çalışma nitel araştırma yöntemleri içinde sıklıkla kullanılan fenomenolojik araştırmayı içeren yaklaşımla, on sekiz yaş üstü yirmi beş yetişkin bireyle yüz yüze derinlemesine mülakatlar aracılığıyla tamamlanmıştır. Çalışmada nitel araştırmalarda sıklıkla kullanılan bir analiz yaklaşımı olarak, temalandırma ve kategorilendirmeye dayalı betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Çalışmanın sonunda katılımcıların damgalanma riskine rağmen hastalık durumlarını kolektif sorumluluk bilinciyle sosyal çevreleri ile paylaştıkları açığa çıkmıştır. Öngörülenin aksine katılımcıların tamamında damgalanmanın görülmediğini, dolayısıyla bu katılımcı profilinde damgalanma deneyiminin sınırlı kaldığını söylemek mümkündür. Beyan edilen damgalanma görünümleri ise karantina sonrası yakın fiziksel temas kurmaktan kaçınma, onur kırıcı dil kullanma, aynı ortamda bulunmaktan kaçınma, hastalıkla bağlantılı şakalar yapma biçiminde tanımlanmıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** Covid-19, Damgalanma, Hastalık, Sağlık Sosyolojisi.

### ABSTRACT

*The subject of this study is the disease processes of adults over the age of eighteen who have had Covid-19 and their experiences of stigma/exclusion in this process. The aim of the study is to focus on whether the interviewed participants are faced with stigmatization practices arising from the disease, if they do, how stigma is interpreted by sick individuals and how they develop attitudes towards stigmatization practices. The study aims to respond to the gap in the literature that limits the relationship between Covid and stigma, especially in Turkey, from the perspective of healthcare professionals. Indeed, it focuses on the subjective, everyday experiences of people with different demographics who have*

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0003-0493-4428, dicleozcan88@gmail.com

*experienced the disease. The study was completed through face-to-face in-depth interviews, which is one of the qualitative research techniques, with twenty-five adults over the age of eighteen, with an approach that includes phenomenological research, which is frequently used in qualitative research methods. In the study, a descriptive analysis technique based on theming and categorization was used as an analysis approach that is frequently used in qualitative research. At the end of the study, it was revealed that despite the risk of stigmatization, the participants shared their illness with their social circles with a sense of collective responsibility. Contrary to what was predicted, it is possible to say that stigma was not observed in all of the participants, and in this context, the experience of stigmatization in this participant profile was limited. The declared stigmatization aspects were defined as avoiding close physical contact after quarantine, using insulting language, avoiding being in the same environment, and making jokes related to the disease.*

**Keywords:** Covid-19, Stigmatization, Disease, Health Sociology.

## GİRİŞ

Covid-19 virüsünün sebep olduğu küresel pandemi koşulları eğitim, ekonomi, sağlık gibi birçok toplumsal kurumu ve gündelik hayatın akışını değiştirerek etkilemeye devam etmektedir. Söz konusu sosyolojik değişimler sosyolojik olguların doğaları gereği çok boyutlu ve çok değişkenlidir. Bunlardan biri olarak karşımıza çıkan gündelik ilişkiler de elbette Covid-19 virüsü ile doğrudan ya da dolaylı olarak yolları kesişen tüm insanlardan kaynaklı etkilerle birtakım dönüşümler yaşamıştır. Bu sosyo-psikolojik algı ve beraberinde oluşan, tutum ve davranış setleri Covid-19 virüsüne yakalanarak hastalık geçirenler ve sosyal çevrelerindeki diğer bireyler (hastalığı geçirmiş ya da geçirmemiş) arasında inşa edilmektedir. Nitekim bu çalışmanın peşine düştüğü ve irdelemeye çalıştığı temel sorunlar, kısaca, hastalık geçiren insanlara karşı sosyal çevrelerinin nasıl bir yaklaşıma sahip oldukları, hastalık sürecinde kendilerine nasıl davranıldığı, ilişkilerinin nasıl bir değişime uğradığına yönelik bulgular elde etmektir. Bu çalışmanın ön kabulü, Covid-19 hastalığını geçiren bireylerin yakın/uzak sosyal çevreleri tarafından “hastalık bulaştırma riski” dolayısıyla bilerek ya da bilmeyerek dışlanma ve damgalanmaya maruz kalmış olabilecekleridir. Nitekim tanı alan hastalar ve ailelerinin, sağlık çalışanlarının gündelik yaşamda sıklıkla damgalanmaya maruz kaldığı bilinmektedir (Ertem, 2020; Yılmaz & Erdoğan & Hocaoğlu, 2021) Çalışmanın amacı, hastalığı geçiren bireylerin gündelik yaşamlarında hastalıktan kaynaklı damgalanma/dışlanma mekanizmalarına maruz kalıp kalmadıkları, eğer kalmış ise de damgalanma stratejilerinin tezahürleri üzerine çıkarımlar yapmaktır. Bu doğrultuda, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik araştırma deseni kullanılmış olup, araştırma tekniği olarak katılımcılarla yüz yüze derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Covid-19 virüsüne yakalanarak hastalık deneyimi yaşamış 18 yaş üstü toplamda yirmi beş birey ile görüşülen bu çalışmada, yarı-yapılandırılmış soru formu aracılığıyla açığa çıkan cevaplar betimsel analiz yöntemiyle temalara bölünüp kategorilendirilmiştir.

İlgili literatür incelendiğinde, Covid-19 ile damgalanma ilişkisini irdeleyen az sayıda çalışmanın olduğu göze çarpmaktadır. Ancak bu çalışmalar çoğunlukla pandemi sürecinde açığa çıkan ayrımcılık, dışlama ve damgalama mekanizmalarına dikkat çekmek ve bu konuda farkındalık yaratmak için özellikle medya, siyaset ve sağlık kurumlarında somutlaşan ayrımcı dilin önüne geçmek amacıyla sağlık perspektifinden ele alınan çalışmalardır (Ertem, 2020; Yılmaz, Erdoğan & Hocaoğlu, 2021; Başterzi & ark., 2020). Ayrıca bu süreçte ayrımcılık ve damgalama mekanizmalarından fazlasıyla etkilenen bir grup olarak sağlık çalışanlarının da sosyal damgalanma algılarına odaklanan bir çalışmada görüşülen katılımcıların yarısından fazlasının Covid-19 dolayısıyla dışlanma ve damgalanma yaşadığı açığa çıkmıştır (Bana,

2020). Sağlık çalışanları üzerinde damgalama ve damgalanma algısını ölçen nicel bir çalışmada, sağlık çalışanlarının gerek kendilerini gerekse de Covid-19 virüsünü kapalı diğer hasta bireyleri damgaladıkları açığa çıkmıştır (Malas & Malas, 2021). Özetle yapılan çalışmaların çoğunlukla sağlık çalışanlarına yönelik nicel araştırmalar olduğu söylenebilir. Ancak sağlık sosyolojisi perspektifinden, sağlık ve hastalığın da birer toplumsal olgu olduğu kabulüyle yapılmış sosyolojik çalışmalara literatürde rastlanılmamıştır. Covid-19 geçirmiş bireyleri araştırma öznesi olarak seçen ve soruna sağlık sosyolojisi bakımından odaklanan alan çalışmalarının çalışmaların eksikliği açığa çıkmaktadır. Bu çalışmanın önemi, sözü edilen alandaki boşluğa dikkat çekerek virüsten kaynaklı hastalığı geçirmiş bireylerin öznel deneyimlerine odaklanmasında yatmaktadır.

Sağlık ve hastalık temelli damgalanmanın tarihinin oldukça eskilere dayandığı bilinmektedir. Modern dünyada da “hasta olan kişiler” “normal kişiler”den farklı olarak olumsuz bir içerikle kategorize edilmektedir. Nitekim tıp biliminde hastalık sağlığın “ötekisi” veya değillesi olarak anlamlandırılmakta ve bu standardizasyonun dışına çıkanların “normali” ihlal ettiği düşünülmektedir. Covid-19 pandemisi süresince de hastalığa yakalanan bireyler, sağlık çalışanları, yaşlı ve kronik hastalığı olan bireyler, virüsün kaynağı olarak sabitlenen Asyalılar, hatta aşı karşıtlığı ya da aşı tereddüdü yaşayan bireyler (Eniç, 2021) gibi birçok sosyal grup kategorik dışlanmaya maruz kalmıştır. Türkiye’de yapılan damgalama/damgalanma çalışmaların çoğunlukla sağlık çalışanlarına yönelik olması sebebiyle, sağlık çalışanı dışındakilerin deneyimleri merak edilmiştir. Bu çalışmanın da sağlıkta damgalanma literatürüne katkı sağlaması hedeflenmektedir.

## 1. HASTALIK, SAĞLIK, TIBBİLEŞTİRME

Hastalık ve sağlık kavramlarını tanımlarken, bu iki dikotomik kavramın birbirlerini hem içerdiğini hem de dışladığını belirterek başlamak gerekmektedir. Nitekim Modern Aydınlanmacı Düşünce Dünya’yı anlamlandırırken yaşamı ikiliklere/düalizme indirgeyerek karşıtıklardan yararlanmıştı. Örneğin, Doğu/Batı, akıl/beden, kadın/erkek, medeni/ilkel gibi karşıtıklara benzer olarak, hastalık/sağlık karşıtlığı açığa çıkmıştır. Dolayısıyla uzun yıllar boyunca bu iki kavramın birbirinin “değili” ya da “ötekisi” olarak anlamlandırıldığını ve gündelik yaşamda ve tıp otoriteleri tarafından birbirine referansla tanımlandığını söylemek mümkündür.

Geçmişten bu yana uzunca bir süre gündelik yaşamda hastalığın çoğunlukla bedenle ilişkilendirilmesi, bedensel bir ağrıya, bedensel bir uzuv eksikliğine ve bedensel göstergelere göre tanımlandığı bilinmektedir. Ancak günümüzde modern tıbbın hastalığın kapsamını giderek genişlettiği, çeşitli sosyal problemleri de tıbbın çözebileceği sorunlar haline getirdiğini söylemek mümkündür (User, 2010: 159). Buna istinaden günümüzde en çok kabul gören sağlık tanımının bir sağlık otoritesi olan Dünya Sağlık Örgütü tarafından yapılarak, sağlığı, yalnızca hastalık ve sakatlığın olmaması durumu değil aynı zamanda fiziksel, zihinsel ve toplumsal yönden tam bir iyilik hali içerisinde olunması şeklinde ifade ettiği bilinmektedir (DSÖ, 1986). Özetle sağlıklı olma, fizyolojik, psikolojik ve sosyal yönden bedeninin “kusurlu” olmaması olarak tanımlanmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta bu tanımlamanın Maslow’un insanı “biyo-psiko-sosyal bir varlık” olarak ifade ettiği tanım ile ilişkisidir. Nitekim Maslow’a göre “gerçek bir insan” olabilmenin koşulu sırasıyla fizyolojik, psikolojik ve sosyal gereksinimlerin karşılanması ile mümkündür. Bu bakış sağlığın ya da hastalığın değerlendirilmesinde 1970’lerin sonlarında açığa çıkan “biyopsikososyal model”in (Engel, 1977) açığa çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu model geleneksel yaklaşımın aksine “hastalık” ve “rahatsızlığı” birbirinden ayırarak, bireylerin “hastalıklı” ya da “sağlıklı” olarak belirlenmelerinde bedensel göstergelerden ziyade daha karmaşık süreçlerin rol oynadığını kabul etmektedir.

Sosyal/toplumsal birtakım gündelik yaşam tezahürlerinin tıbbın alanına girmesi, bizleri bir diğer tartışma alanı olan “tıbbileştirme” kavramına götürmektedir. Nitekim tıbbileştirme ya da medikalizasyon, Foucault’un Kliniğin Doğuşu’nda (1963/2002) dikkat çektiği “tıbbi bakış”ın bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada tıbbi bakış/yönetimin amacı yalnızca hasta ya da hastalıklar değil, “sağlıklı toplum” şiarıyla gündelik yaşamı topyekün sorunsallaştırmak olarak ifade edilebilir. Tıbbileştirme/medikalizasyon, bir konu, problem ya da durumun tıbbi terimler ve tıbbi dil ile tıbbi çerçeve içinde, tıbbi müdahale ile tedavi edilecek bir durum olarak tanımlanabilir (Sezgin, 2011: 59). Söz gelimi geleneksel toplumda yaşamın doğal evre ve döngüleri olarak kabul edilen doğum, hamilelik, adet dönemi sendromu, menopoz, andropoz, yaşlanma, cinsellik, kısırlık, ölüm gibi olguların modern yaşamda birer tıp-sağlık sorunu haline getirilmesi tam olarak tıbbileştirmenin sonuçlarıdır.

Gündelik yaşamın medikalizasyonu, hastalık, sağlık ve rahatsızlık kavramlarının fizyolojik göstergeleri aşarak psikolojik ve sosyal göstergeleri de içerecek biçimde değişmesi, sağlık ve hastalık kavramlarına dair algı, tutum ve davranışların anlaşılmasını elzem kılmıştır. Bu bağlamda farklı kültür ya da toplumların hastalık ya da sağlığa bakışı, hastalık ya da sağlığın farklı sosyo-ekonomik ve demografik sınıf ya da gruplarda nasıl algılandığı, hasta-doktor ilişkisi, hasta-toplum ilişkisinin dinamikleri, sağlık politikaları, sağlıklı yaşama algısı, sağlık kurumları ve örgütsel yapıları gibi birçok farklı disiplinle ilişkilendirilerek yapılan çalışmalar “Sağlık Sosyolojisi” alanını ortaya çıkarmıştır. Sağlık sosyolojisi, hastalık ve sağlığın yalnızca tıbbi, fizyolojik ve biyolojik boyutlarının çok ötesinde, sosyo-kültürel olarak sosyal yapılar tarafından inşa edildiklerini, sağlığın da toplumsal kurumlardan biri olarak ele alınması gerektiğini savunmaktadır (Aytaç & Kurttaş, 2015). Sağlık sosyolojisi ayrıca hastalık/sağlık dikotomisini, “normal”lik tanımını, sağlık ve hastalık süreçlerindeki iktidar ilişkilerini, biyopolitika ve biyoiktidar kavramlarını kapsayan bir çerçeveye sahiptir.

## 2. DAMGALANMA VE SAĞLIKTA DAMGALANMA

Damgalanma, sosyoloji, psikoloji, kriminoloji gibi bazı sosyal bilim disiplinlerinde “toplumsal dışlanma”yı izah etmekte kullanışlı bir kavram/olgu olmaya devam etmektedir. Damgalanmanın tarihsel süreçte Yunanların suçlu ve günahkarları, “normal” insanlardan ayırmakta kullandığı, dağlama ya da yakarak iz bırakmaya dayalı bedensel işaretlerle başladığı bilinmektedir (Goffman, 1963/2014:1-12). Nitekim Goffman (1963/2014) damgayı, “kişilerin ahlaki statüleri hakkında alışılmadık ya da kötü şeyleri açığa çıkarmak için kullanılan fiziksel rahatsızlıkları ya da bozuklukları gösteren bedensel işaretler” olarak tanımlamaktadır. Günümüzde ise “damgalı”yı işaret etmenin yolu bedensel işaretlemekten öte onunla ilgili ön yargı ya da kalıp yargılar üretmek, ona yönelik ayrımcı ve dışlayıcı tutum ve davranışlarda bulunmaktan geçmektedir. Buna somut bir örnek olarak Susan Sontag’ın “AIDS ve Metaforları” (1991/2005) çalışmasında belirttiği üzere, günümüzde AIDS hastalarının Tanrı tarafından cezalandırıldığı, lanetli ve günahkâr oldukları, bu hastalığın daha çok eşcinseller arasında yaygın olduğu gibi kalıp yargılarla ayrımcılığa uğradığı, AIDS hastalığına yakalanan bireylerin buna müstahak oldukları algısı gösterilebilir. Benzer şekilde toplumda infertilite problemi yaşayan kadınların sosyo-kültürel beklentilere cevap veremeyerek çocuk doğuramaması, yaşadığımız ataerkil toplumda anne olamayan bu kadınları “makbul kadınlık” söyleminin dışına iterek “kısır” diye damgalamaktadır (Topdemir Koçyiğit, 2012).

Damgalanma, gözden düşme, itibarı zedelenme, sosyal açıdan kabul görmekten men edilmeyi içermekte olup (Goffman, 1963/2014: 23), damgalı kişiler toplumsal reddedilmeye maruz kalmaktadır. Bu durumda damgalanan bireyler bazen suçluluk ve utanma duygusu ile benlik saygısı zedelenerek değersizlik algısını içselleştirmektedir. İçselleştirilmiş damgalanma (Taşkın, 2007) beraberinde özellikle toplumdaki kırılğan/dezavantajlı grupların (azınlıklar, göçmenler, engelliler, şiddet ve istismar mağduru



kadın ve çocuklar, LGBTİQ bireyler gibi) dezavantajlı konumlarını yeniden üretmeyi ve değiştirmek için mücadele arzusunu köreltmeyi getirebilmektedir.

Hastalıktan kaynaklı damgalanma gündelik toplumsal yaşamda en sık karşımıza çıkan ve ayrımcılık içeren pratiklerden biridir. Nitekim geçmişte özellikle cüzzam, veba, AIDS gibi bulaşıcı hastalıkları geçiren bireylerin bir suçun ya da günahın kefaretiyle ödemek suretiyle Tanrı tarafından cezalandırıldığı inancı günümüzde de devam etmektedir (Gary, 2005; Sontag 1991/2005.). Sağlıkta damgalanma, “belirli bir hastalığı yaşayan bir kişi ya da gruba, hastalığın görüldüğü yerlerde ve hastalıkla ilgili şeylere dair olumsuz, kötileyici, düşmanca, değersizleştirici ve ayrımcı tutumları” kapsamaktadır (Başterzi ve diğerleri: 2020, 415). Son zamanların en güncel hastalık kaynaklı damgalanma tezahürleri, Covid-19 salgını ile açığa çıkmıştır. Nitekim Covid-19 tanısı alan kişilerin hastalık süresince ya da sonrasında “hastalık bulaştıracağı korkusuyla” sosyal etkileşim ve gündelik iletişim süreçlerinden men edildiği örnekler söz konusu olmuştur. Covid-19’un günah keçileri, öncelikle Çin’in virüsün ana vatanı olarak görülmesi nedeniyle Çinliler, sonrasında Avrupa ülkelerinde hastalığın hızla yayılmasından dolayı Avrupalılar; koronavirüs önlemlerine uymadıkları ve düşük bağışıklıkları sebebiyle sıklıkla sokağa çıkma yaşama maruz kalan 65 yaş üstü yaşlılar; çoğunlukla hareket halinde olduklarından dolayı virüsü yaydıkları gerekçesiyle mülteciler; salgının başında Umre, Hac ya da yurt dışından dönenler; alışveriş, apartman, asansör gibi kamusal mekânlarda görüldüklerinde kaçınılan ve hatta bu ortak alanları kullanmaları engellenmeye çalışılan sağlık çalışanları ve son olarak hastalar, hasta yakınları ve hatta hastalıktan sonra iyileşenler olmuştur (Başterzi ve diğerleri: 2020, 418-419). Bu toplumsal gruplar, sosyal çevreleri ve toplum tarafından “günah keçisi” ilan edilerek günahın/suçun sorumlusu olarak damgalandılar. Nitekim Girard’ın deyimiyle “kıyımcılar kurbanlarını onlara atfettikleri suçlar nedeniyle seçtiklerine inanırlar; onların gözlerinde, bu suçlar kurbanlarını felaketlerin sorumlusu yapar ve onlar da kıyım yoluyla tepki gösterirler” (1972/2005: 38). Çünkü damgalanma söz konusu olduğunda herkes kendi kusuru, hatası, suçu ya da günahını örtbas etmek uğruna parmağını “ötekine” yöneltmektedir.

Damgalanan bireylerin zamanla içe kapanma, karamsarlık, umutsuzluk, yalnızlık, kaygı, öfke gibi birtakım psikososyal tepkiler gösterdikleri bilinmektedir. Dahası, hastalıktan kaynaklı damgalananlar ya da damgalanma kaygısı yaşayanların hastalıklarını gizleme, tedaviyi reddetme ya da kendini sosyal izolasyona maruz bırakma gibi pratiklere yöneldiklerini söylemek mümkündür (Kadioğlu & Hotun Şahin, 2015). Nitekim özellikle bulaşıcı hastalıklara yakalanan bireylerin onların kötülüklerinden kaynaklanan “musibetler” olduğu, çoğu zaman kendilerine “müstahak” görüldüğü, Tanrı tarafından lanetlendiği ya da cezalandırıldığı fikri ile özdeşleştirilmesi söz konusudur (Sontag, 1991/2005). Bu bağlamda bulaşıcı hastalığa yakalananlar “sağlıklı” olanlar tarafından “kurban” olarak görülmekte ve hasta kişi gündelik yaşamında “sosyal açıdan tamamen kabul görme vasfından men edilmiş birey (Goffman, 1963/2014: 23)” olarak damgalanmaktadır. Nitekim geçmişten günümüze cüzzam, veba, AIDS, domuz gribi ve son olarak koronavirüs kaynaklı hastalıklara yakalananlar için bu deneyimler son derece olasıdır. Literatürde, Türkiye’de AIDS’li bireyler üzerine yapılan bir çalışmada, HIV+ olan bir katılımcı hastalıktan dolayı dışlandığını, dışlanmasının etkisiyle içe kapanarak eğitim, sağlık gibi temel haklarından yeterince yararlanamadığını, böylece gündelik hayatta gittikçe pasifleşerek yaşam kalitesinin düştüğünü beyan etmiştir (Aydın, 2008: 69). Bu durumda bazı hastalıkların bireyin toplumsal yaşama katılımı ve sosyal çevre tarafından kabulü önünde engel oluşturarak, kişileri dışlama/damgalama cenderesinde sıkıştırdığı ve ayrımcı pratiklere zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

Hastalıktan kaynaklı damgalanma elbette yalnızca bulaşıcı hastalıklar ile sınırlı değildir. Akıl hastalıkları/ruhsal hastalıklar ile mücadele eden bireylerin toplum tarafından “deli” damgasıyla dezavantajlı bir konuma sabitlendiği aşikârdır. Literatürdeki çalışmalar, ruhsal hastalığı olan kişilerin damgalanmaya maruz kalmaları sonucunda tedaviye olumlu cevap veremedikleri için sosyal ilişkilerinin gittikçe zora girdiğini göstermektedir (Ersoy & Varan, 2007). Bununla birlikte engelli ya da özel

gereksinimli bireyler, alkol/madde bağımlıları ya da dijital bağımlılar ile obezite problemi yaşayanlar da hastalık nedeniyle damgalama stratejileri ile yüz yüze gelmektedir (Güngör, 2021: 80-98).

### 3. METODOLOJİ

Bu çalışma bir nitel araştırma yöntemi olan fenomenolojik araştırma deseni ile yürütülmüştür. Fenomenolojik çalışmalar, araştırma öznelerinin ortak bir deneyimine odaklanırken, bu deneyimin arka planında yatan toplumsal ya da bireysel koşullara dikkat çekmekte; fenomenolojik araştırmalarda “araştırma özneleri”nin önceden belirlenmiş herhangi bir olguyu/fenomeni deneyimlemiş, ortak özelliklere sahip olan ve sosyoekonomik düzey ve demografik veriler bağlamında heterojen/benzeşik gruplardan seçilmiş olması gerekmektedir (Creswell, 2018: 78). Bu bağlamda bu çalışmanın araştırma özneleri, 18 yaş üstü olup, Covid-19 tanısı alarak hastalığı deneyimlemiş ve zorunlu karantina sürecini tamamlamış, hali hazırda iyileşmiş yetişkin bireylerdir. Çalışmanın örnekleme amaçlı ve kartopu örneklem tekniğiyle seçilmiştir. Mülakatlar, 2021 yılının Nisan-Mayıs aylarında gerçekleştirilmiştir. Verilerinin toplanmasında kullanılan yarı-yapılandırılmış görüşme formu araştırmacı tarafından hazırlanmış, mülakatların uygulanmasında Şırnak Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü’nde Sağlık Sosyolojisi dersini alan öğrencilerin desteği alınmıştır.

Araştırmanın veri toplama tekniği nitel araştırmalarda sıklıkla kullanılan yüz yüze derinlemesine mülakatlardır. Mülakatlar yarı-yapılandırılmış soru formları aracılığıyla, spesifik olarak hastalık sürecinde damgalanma/dışlanma sorusuna cevap arayarak tamamlanmıştır. Katılımcılara çalışmanın kapsamı hakkında bilgiler verildikten sonra katılımcıların rızaları alınarak araştırmaya dâhil edilmişlerdir. Kabul eden katılımcıların ses kayıtları alınarak sonrasında bu kayıtlar deşifre edilmiş; ses kaydının alınmasını kabul etmeyenler için not tutularak mülakat yapılmıştır. Mülakatlar ortalama 40 dakika sürmüş olup, toplamda 25 kişi ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalarda katılımcı sayısı, verilerin tekrara düşmesi referans alınarak belirlenir. Başka bir deyişle, veriler ve beyanlar benzeşmeye başladığı andan itibaren, veriler doyunluğa ulaşmış olur ve katılımcı sayısı sabitlenir. Nitekim nitel çalışmalarda amaç niceliksel ve oransal çıkarımlar yapmanın ötesinde herhangi bir deneyimin farklı sosyo-ekonomik ve demografik kategorilerde nasıl anlamlandırıldığına odaklanmaktır. Bu bağlamda bu çalışmada katılımcı sayısı 13’ü kadın, 12’si erkek olmak üzere 18 yaş üstü toplamda 25 yetişkin bireydir. Çalışmada kullanılan örneklem tekniği, Covid-19 geçiren bireyleri kapsamı nedeniyle amaçlı; tanıdıklık ilişkilerinin kullanılması dolayısıyla da kartopu örneklem tekniğidir. Örneklem, Şırnak ilinin Merkez ilçesinde ikamet eden bireyler arasından seçilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan veri analizi tekniği ise fenomenolojik çalışmalarda kullanılan, temalandırma ve kategorilendirmeye dayanan betimsel analiz tekniğidir. Bu bağlamda görüşmelerden açığa çıkan ortak temalar farklı başlıklar altında kategorize edilerek katılımcı beyanları anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

## 4. BULGULAR VE TARTIŞMA

### 4.1. Demografik Veriler

Araştırmaya katılan 25 katılımcıya dair demografik veriler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

**Tablo 1:** Katılımcıların Demografik Verileri

Kod	Cinsiyet	Yaş	Eğitim düzeyi	Medeni durum	Meslek	Gelir düzeyi	Sağlık güvencesi
K-1	Erkek	42	Yüksek lisans	Evli	Memur	5000 TL	Emekli Sandığı
K-2	Kadın	20	Lise	Bekâr	Öğrenci	1000 TL	Yok
K-3	Erkek	34	Doktora	Evli	Akademisyen	9000 TL	Emekli Sandığı
K-4	Kadın	28	Lise	Evli	Ev hanımı	6000 TL	SGK
K-5	Kadın	48	Ortaokul	Evli	Ev hanımı	6000 TL	SGK
K-6	Erkek	21	Üniversite öğrencisi	Bekâr	Öğrenci	800 TL	Yok
K-7	Kadın	23	Üniversite	Bekâr	Öğretmen	5000 TL	SGK
K-8	Erkek	47	Lise	Evli	İnşaat işçisi	4500 TL	SGK
K-9	Erkek	20	Üniversite öğrencisi	Bekâr	Öğrenci	600 TL	SGK
K-10	Kadın	22	Üniversite öğrencisi	Bekâr	Öğrenci	750 TL	SGK
K-11	Erkek	32	Ön lisans	Evli	Bilgisayar işletmeni	5000 TL	Emekli Sandığı
K-12	Kadın	30	Üniversite öğrencisi	Evli	Hemşire	6000 TL	Emekli Sandığı
K-13	Erkek	21	Üniversite öğrencisi	Bekâr	Öğrenci	900 TL	SGK
K-14	Erkek	21	Üniversite öğrencisi	Bekâr	Öğrenci	1500 TL	Yok
K-15	Kadın	48	İlkokul	Evli	Ev hanımı	6000 TL	Emekli Sandığı
K-16	Erkek	23	Üniversite öğrencisi	Bekâr	Mobilya ustası	5000 TL	SGK
K-17	Erkek	45	İlkokul	Evli	Güvenlik Köy Korucusu	2500 TL	Emekli Sandığı
K-18	Kadın	29	Üniversite	Evli	Hemşire	6000 TL	Emekli Sandığı
K-19	Kadın	23	Üniversite	Bekâr	Öğretmen	6000 TL	SGK
K-20	Kadın	22	Üniversite öğrencisi	Bekâr	Öğrenci	750 TL	SGK
K-21	Kadın	23	Üniversite	Bekâr	Hemşire	5500 TL	Emekli sandığı
K-22	Erkek	27	Üniversite	Evli	Memur	6000 TL	Emekli sandığı
K-23	Kadın	23	Üniversite	Bekâr	Hemşire	6000 TL	Emekli sandığı
K-24	Erkek	26	Üniversite	Bekâr	Doktor	9000 TL	Emekli sandığı
K-25	Kadın	21	Üniversite öğrencisi	Bekâr	Öğrenci	1500 TL	SGK

Bu çalışmaya dâhil edilen 25 katılımcınının 13'ü kadın, 12'si erkektir. Bu durumda çalışmada cinsiyet göstergesinin eşit temsiliyetine dikkat edildiği söylenebilir. Katılımcılardan en küçüğünün yaşı 20, en büyüğünün yaşı 48 olup, grubun yaş ortalaması 28,76'dır. Katılımcılardan 9'u üniversite öğrencisi; 7'si üniversite mezunu; 3'ü lise mezunu; 1'i yüksek lisans, 1'i doktora ve 1'i ön lisans mezunu; 2'si ilkokul ve 1'i ortaokul mezunudur. Bu durumda katılımcı profilinin genç ve eğitim düzeyinin genel olarak yüksek olduğunu söylemek mümkündür. 11 katılımcı evli iken, 14 katılımcı bekârdır. Böylece medeni durum göstergesinin de eşit temsiliyete yakın olduğu söylenebilir. Meslek dağılımlarına bakıldığında 8 katılımcının öğrenci olduğu; 4'ünün hemşire; 2'sinin öğretmen; 1'inin doktor; 3'ünün ev hanımı, 1'nin akademisyen; 3'ünün memur; 1'inin mobilya ustası, 1'inin inşaat işçisi, 1'inin de köy korucusu olduğu anlaşılmıştır. Mesleğe ilişkin veriler katılımcı profilinin heterojenliğine vurgu yapmaktadır. Katılımcılar içerisinde en düşük gelire sahip olanlar öğrencilerdir (600 TL). En yüksek gelir sahibi olanlar ise doktor ve akademisyenlerdir (9000 TL). Bu durumda katılımcı grubunun ortalama gelir düzeyi 4.072 TL'ye denk gelmektedir. Katılımcılardan yalnızca 3'ünün sağlık güvencesi olmayıp, diğerlerinin mesleklerine göre Emekli Sandığı ya da Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) dâhilinde oldukları saptanmıştır.

## 4.2. Kullanılan Temalar ve Kodlar

### 4.2.1. Tema 1: Hastalanma Süreci

Bu çalışmada merak edilen başlıklardan biri, hastalığın kapılma/bulaşma biçimi, hastalığın nasıl seyrettiği ve hastalığa yönelik tedavi süreci ve yöntemleridir. Nitekim özellikle hastalığın nasıl ve kimlerden bulaştığına dair bilgiler, katılımcıların ve sosyal çevrelerinin Covid-19 virüsü hakkındaki genel fikirlerini anlamlandırmakta işlevsel olacaktır.

#### ➤ Bulaşma Şekli

Mülakatlardan elde edilen verilere göre, katılımcılar virüsün kendilerine aile üyeleri, arkadaş ortamı/sosyal çevre, apartman sakinleri/komşular, hastane, iş ortamı ve düğün/taziye gibi kalabalık ortamlardan bulaştığını düşünmektedirler. Sağlık çalışanları olan hemşire ve doktor katılımcıların tamamına hastane ortamında Covid-19 hastalarına tedavi hizmeti sağlarken bulaşmıştır. Covid-19 deneyimi yaşayan bir doktorun beyanında bu durum özetlenmiştir:

“Filyasyon ekibinde doktor olarak çalıştığım için her gün Covid hastalarıyla işim gereği yüz yüze geliyordum maske mesafe ve hijyen kurallarına ne kadar uysam da bir şekilde bu virüs bana da bulaşmayı başardı. Sağlık personeli olarak aşılama ilk başladığında her iki doz aşımızı da olduğumuz için bu hastalık sürecinde çok fazla bir ağır durum yaşamadım ancak yine de baş dönmesi koku tat kaybı halsizlik ateş gibi semptomlarım vardı. Zatürre ve akciğer tutulumu yaşamadım.” (K-24, 26 yaş, erkek, bekâr)

Kalabalık ortamlardan bulaştığını düşünen katılımcı beyanları şu şekildedir:

“Ben covid olmadan bir hafta önce babamı kaybettim. Pandemiden dolayı cenaze işlerini olabildiğince erken bitirmeye çalıştık ama biz her ne kadar eşe dosta taziye olmadığını söylesek de onlar yine de bizi bu kötü günümüzde yalnız bırakmak istemediler ve birkaç gün boyunca gelip gittiler, haliyle evimiz bu birkaç gün içinde kalabalıklaşmıştı. Bundan bir hafta sonra ise ben covid belirtileri göstermeye başladım ve taziyeden kapmış olduğumu düşündüm.” (K-22, 27 yaş, erkek, evli).

“Annemden bulaştı. Annem ve teyzem mahallede cenazeye katılıyorlar. İhmal sonucu Covid oluyorlar. Ve akşam annem halsizleşiyor, boğaz ağrısı, yorgunluk ve baş ağrısı vardı bende anneme yardım etmek için eve geldim. Covidli olduğunu bilmediğimiz için evde herhangi bir

önlem almadık ve her zamanki gibi annemle temasta bulundum. Hastaneye götürdüm ben ve anneme test yapıldı. Sağlık çalışanları tedbir amaçlı evden çıkmamamız gerektiğini söylediler bizde bu uyarıyı dikkate aldık. İki gün geçtikten sonra sağlık çalışanları evimize gelerek Covidli olduğumuzu söylediler. Ailemin diğer fertlerine de test yapıldı hızlı yayıldığı için hepimiz Covid olmuştuk.” (K-19, 23 yaş, kadın, bekâr)

“Kimden nasıl bulaştı bilmiyorum hep evdeydim, rahatsız olmadan üç hafta önce bir söze katılmışım ama üç hafta sonra vücudumda bir kırğınlık halsizlik vardı.” (K-14, 21 yaş, kadın, bekâr).

“Normalde maskemi ağızımdan çıkarmam çene altıma bile. Bir pazar günü düğünümüz oldu ailecek gittik, oturduk, işte düğün merasimi oldu. Biraz oynadılar ben zaten hiç kalabalık yerlere gitmeyi istemem ama ailecek gittik. Zaten bünyem zayıf olduğu için ben çok dikkat ediyordum hep ikişer ikişer maske takıyordum. Nasıl bulaştı anlamadım her neyse düğüne gittik, eve geldik akşamdan rahatsız oldum, sabah da işe gittim. İşte de bayağı rahatsız oldum, ayakta duramayacak hâle geldim akşam hastaneye gittim test için, çünkü belirti vardı. Bende riske atmak istemedim, yapayım dedim, yaptım. 24 saat sonra sonuçlar geldi test pozitif çıktı.” (K-6, 21 yaş, erkek, bekâr)

Bu beyanlardan anlaşıldığı üzere, pandemi tedbirleri dikkate alınmadan düğün ya da taziye gibi kalabalık ortamlarda bulunularak virüs kapılmıştır. Öyle ki, K-22'nin beyanında açıklandığı üzere, Covid-19 kaynaklı bir ölüme bile taziye ziyareti gerçekleştirilerek hastalığın yayılma süreci hızlandırılmıştır. Bu durum, informal ve yüz yüze ilişkilerin hâkimiyetini sürdürdüğü Şırnak gibi bir yörede, pandemi gibi olağan üstü bir hadisenin bile insanların akrabalık/dostluk vazifelerini yerine getirmekten alıkoyamadığı ile açıklanabilir. Ev-dışı kalabalık ortamların başka bir örneği olan halı sahada oyun oynarken virüsü kapıldığını belirten katılımcılar bulunmaktadır:

“Tam emin değilim ama halı sahada maç yapmıştık ve halı saha maçı yaptığımız ertesi günü bir kişi hasta çıktı sonra halı sahadan dört gün sonra da bende de hastalık çıkmıştı ve oradan bulaştı diye tahmin ediyorum tam emin değilim ama.” (K-11, 32 yaş, erkek, evli)

➤ Hastalığın Seyri (İlaç tedavisi, Hastane Deneyimi)

Hastalığın seyri damgalanma pratiklerini anlamak açısından önemlidir. Nitekim hastalığı ağır atlatan bireylere, iyileştiklerinde bile hastalıktan tam arınamadıkları ya da hastalık bulaştıracakları endişesiyle mesafeli durulması mümkün olabilmektedir. Katılımcıların büyük kısmı hastalığı hafif atlatarak evde tedavi olurken, bir kısmı da ağır ve ağrılı geçirerek hastanede yatmayı deneyimlemiştir. Ağır bir hastalık süreci atlattığını söyleyen katılımcı beyanları şu şekildedir:

“Dört gün yoğun bakımda kaldım. Sekiz gün de normal serviste kaldım. İki gün öncesinde evde biraz çektim. Toplam on dört gün sürdü karantina süreci.” (K-3, 34 yaş, erkek, evli).

“Bünyem zayıf olduğu için çok kötüydü. İlk hafta yemek yiyemiyordum, koku almıyordum, tat alamıyordum, yediklerimi kusuyordum, kırk bir kiloya kadar düştüm. Daha önce soğan ve sarımsak yemeklerde hiç kullanmıyordum bu süreçte annem belki alışırım diye yemeklerime eklemeye başlamıştı. Akşam yanıma gelerek yemeklerine soğan ve sarımsak eklediğini söyledi fark ettin mi dedi hayır hiçbir şekilde tat ve koku almadığım için fark edemedim. Çok fazla eklem ağrısı çektim zorunlu ihtiyaçlarım dışında yerimden kalkamıyordum ve ihtiyaçlarımı gidermek içinde bebekler gibi emekliyordum, öksürmekten nefes alamıyordum ve Covidli olduğumu öğrenenler telefonla arıyorlardı beni, öksürmekten hiçbir şey anlamayacağımı düşündüğüm için telefonlara birkaç gün cevap vermedim.” (K-20, 22 yaş, kadın, bekâr)

“Çok ağır geçirdik. Çok kötüydük ailecek. Test yaptırmadık kendimizce karantina uyguladık. İlaç olarak sadece ağrı kesici aldık.” (K-7, 23 yaş, kadın, bekâr)

Bu çalışmanın yürütüldüğü Mayıs 2020 tarihinde aşı, yalnızca öncelikli risk grubu olan sağlık çalışanlarına, 65 yaş üstü yaşlılara ve kronik rahatsızlığı bulunanlara yapılmaktaydı. Bu aşı çalışmaları henüz toplumun bütün kesimlerine yayılmadığı için hastalığın evde atlatılması durumu dahi ağır geçirilebilmekteydi. Öte yandan bazı katılımcıların hastaneye yatırılarak tedavisi söz konusu olmuştur. Hastaneye yatırılan katılımcıların çoğunun hastane personelleri ile iyi ilişkiler geliştirdikleri, sağlık çalışanlarının kendileri ile özverili bir biçimde ilgilenerek tedavi ettikleri dile getirilmiştir. Öyle ki, bir katılımcı sağlık çalışanlarından memnuniyetini şu şekilde ifade etmiştir:

“Hastane personelleriyle ilişkilerimiz ilk günlerde mesafeli olmasına rağmen gittikçe iyileşti. İlk günlerde çok ağlıyordum. Doktorlar ve hemşireler bana moral veriyorlardı. Süreci atlatacağımı söylüyorlardı. Yaşıma güvenmemi ve kötü bir şey olmayacağını, onlara güvenmemi söylüyorlardı. Bizler hiç dışarı çıkmadığımız için doktorlar hemşireler ve diğer sağlık çalışanları ara ara bizim eğlenmemiz, moralimizin yerine gelmesi için bahçede müzik eşliğinde halaylar çekerlerdi. Üç tane doktor hobi olarak müzikle ilgilendikleri için bu süreçte bizleri eğlendirmeye çalışıyorlardı.” (K-2, 20 yaş, kadın, bekâr)

Bununla birlikte bazı katılımcılar da hastalığı hafif semptomlarla geçirdiğini şu şekilde açıklamıştır:

“Hastalık hafif geçti, ilaç tedavisi almadım, doğal meyve ve bitkilerle hastalığı atlattım, hastaneye yatırılmadım, evde bireysel bakım ve kontroller yapıldı, evin diğer üyelerine hastalık bulaşmadı.” (K-16, 23 yaş, erkek, bekâr)

Hastane deneyimi yaşamayıp karantina sürecini evde geçiren katılımcıların çoğunlukla tıbbi ilaç kullanmaya mesafeli olduğu anlaşılmıştır. Pandemi sürecinin başından bu yana gerek aşı gerekse tedavide kullanılan ilaçlar için yapılan bilimsel ya da gayri bilimsel/spekülatif tartışmalar ve komplo teorilerinin, katılımcıların ilaç kullanımına şüpheyle yaklaşımlarında oldukça etkili olduğu açığa çıkmıştır. Bu durumu bir katılımcı şu şekilde beyan etmiştir:

“Verilen ilaçları kullanmadım, çünkü sabah sekiz, akşam sekiz tane hapi sağlam bünye kullansa hasta olur. Zaten o ilaçların kalp krizini tetiklediği söyleniyordu. Ne ben ne de ailedeki diğer kişiler ilaç kullanmadık hiç. İyi ki de kullanmadık, çok şükür atlattık ve eğer kullansaydık zararları belki şimdi çıkardı ortaya” (K-8, 47 yaş, erkek, evli).

Tıbbi ilaç kullanmayan katılımcılar, çoğunlukla geleneksel tedavi yöntemleri olarak bilinen şifalı otlar, bitkiler ve çaylar; bağışıklığı güçlendirmek amacıyla da bol bol taze meyve sebze tükettiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcıları buna yöneltenlerin genellikle eş dost akraba/sosyal çevre tavsiyeleri, televizyon ya da sosyal medyada geleneksel/alternatif tedavi yöntemleri uzmanı olduğu söylenen bazı doktor ya da “şifacı”ların açıklamaları olduğu söylenebilir:

“İlaç tedavisi olarak ağrılarım dayanılmaz olduğunda sadece ağrı kesici aldım. Ama Covid ilaçları kullanmadım. Bunun yerine zencefil, ada çayı gibi bitki çayları ve bazı kürler kullandım. İşte bu sarımsak sumak karışımı bir şey vardı, tadı çok kötüydü ama iyi gelir dedikleri için kullandım. Haşlanmış soğan suyu içtim. İşe yaradı mı bilmiyorum ama.” (K-7, 23 yaş, kadın, bekâr)

“Açıkçası ben eczane ilaçlarına karşı olan biri olarak alternatif tıba inanıyorum. Saraçoğlu, Maranki, Ömer Coşkun gibi doktorları takip ediyorum ve tavsiyelerini çok ciddiye alıyorum. Sumak suyu dediler içtim, sarımsak dediler yedim, her türlü şifalı bitki çayı tükettim, bol bol meyve sebze ve süt ürünleri tükettim iştahım olmamasına rağmen. Bunların iyi olmamda çok etkisi var, biliyorum.” (K-5, 48 yaş, kadın, evli).



#### 4.2.2. Tema 2: İzolasyon/Karantina Süreci

Covid-19 hastalığını geçiren bireylerin karantina süreçleri hastalığı ağır atlatanlar için bedensel ve psikolojik bağlamda ağırlı/sancılı bir döneme tekabül ederken; hastalığı görece daha hafif atlatanlar için dinlenme, aile bireyleri ile vakit geçirme ve kitap okuma ya da film izleme gibi serbest zaman etkinliklerine fırsat oluşturmuştur. Bazı katılımcıların zorunlu izolasyon süreçlerine dair paylaşımları şu şekildedir:

“Karantina 14 gün sürdü. Ev bahçeli olduğu için genelde bahçede güneş altında geçirdim. Güzel ve temiz hava almak için. Bol bol yemek yedim karantinada bayağı kilo kaybı olmuştu. Can sıkıntısı olmadı hiç. Kilo kaybı hoşuma gitmişti aslında. Psikolojik olarak rahat olduğum için endişe, depresif gibi durumum olmadı.” (K-3, 34 yaş, erkek, evli)

“Bütün aile bireyleri olarak pozitif çıktığımız için izolasyonumuz tam bir ay sürdü. Çünkü birimizin bitse diğerinin başlıyordu ve temaslı olarak çıkamıyorduk dışarı. Haliyle bazen çıldırarak gibi oluyorduk sıkıntıdan. Can sıkıntısını gidermek için enstrüman eşliğinde şarkı söyleyip dans ettik, halay çektik ve zeka oyunları tarzında oyun oynadık. Günümüz hep böyle geçti yeri gelip sohbet ediyorduk tabi mesafeli olarak.” (K-7, 23 yaş, kadın, bekâr)

“Annem bize göre daha hafif semptomlarla geçirdiği için o bizim neşe kaynağımız oldu, beni ve ablamı motive ederdi sürekli. Gececek, iyi olacağız derdi. Film açardı, müzik açardı, şakalar yaparak bizi kendimize getirmeye çalışırdı.” (K-10, 22 yaş, kadın, bekâr)

Bu beyanlardan anlaşıldığı üzere birlikte enfekte olan aile bireyleri zorlu karantina sürecini birbirlerini motive etmek ve destek olmak temelinde tamamlamıştır. Öte yandan gündelik yaşamın koşuşturmacası içinde kendisine ya da aile bireyelerine vakit ayıramayan katılımcılar için bu durum geçici de olsa dış dünyadan izole olmayı fırsata çevirmiş ve doyum alınan bir sürece dönüşmüştür:

“Böyle bir durumun iyi yanları da vardı. Mesela dışarıdaki hayattan dolayı kendimize ve ailemize vakit harcayamıyoruz çoğu zaman böylelikle vakit geçirmek için bol bol vaktimiz oldu (K-13, 21 yaş, erkek, bekâr)

“Karantina sürecim 14 gün sürdü baya bir sancım oluyordu, uyuyamadığım geceler falan oluyordu. Vücudumun ağrısı çok oluyordu. 14 gün boyunca bir odada kalmak gerçekten çok zor. Ben sesli kitap dinliyordum. Ağrıdan dolayı okuyamadığım için sesli açıp dinliyordum. İnsanda takat kalmıyor bende kendimce şeyler yapıyordum sıkılmamak için. Telefonda eğitici şeylere bazen dizilere takılıyordum. Ayakta duramadığım için bir şeye kafa veremediğim için sesli şeylere yöneliyordum. Müzik dinliyordum. Elime tesbih alıp ayetler okumalar, salavat getirmeler, dua etmeler vs. O şekilde güzel de geçti elhamdülillah bir bunalıma girmedim sadece çok ağrılarım vardı. Hatta karantina sürecim bittiğinde de o tek başıma olma sürecini özledim aramızda kalsın. Keşke biraz daha güzel geçirseydim diyorum kendi kendime bazen.” (K-4, 28 yaş, kadın, evli)

#### 4.2.3. Tema 3: Hastalığa Yönelik Tepkiler

Tarihsel süreçte hastalıkların yalnızca bedensel/fizyolojik bir süreç olmanın ötesinde, hastalıklara yüklenen anlamların, “hastalıklı” insanlara, “hasta” ya da “sağlıklı” olan diğer insanların yaklaşımlarının toplumsal ilişkilerin niteliği hakkında sağladığı ipuçları, Sağlık Sosyolojisinin ilgisine mazhar olmaktadır. Nitekim “hastalık” ve “sağlık” a yüklenen anlamların kişilerin gündelik yaşamlarında sosyal çevreleri ile olan ilişkilerinin, bu kavramlara yönelik politik ve ideolojik yaklaşımların süzgeçlerinden geçerek oluştuğu aşikârdır. Örnekleme gerekirse, Ortaçağ’da cüzzam ya da veba Tanrı tarafından

lanetlenmeyi; AIDS’li olmak eşcinsel olmanın ya da partnerini aldatmanın cezası; günümüzde kanser olmak aşırı stresle yaşamamanın ya da doğal olmayan endüstriyel beslenme alışkanlıklarının sonucu olarak anlamlandırılabilir. Bu bağlamda katılımcıların sosyal çevrelerinin Covid-19 virüsü kaparak hastalanan kişiler hakkındaki yaklaşımları, söz ya da davranışa dayalı tutumları hasta bireylerin dışlanma deneyimlerine dair çıkarımlar sağlayabilir.

Katılımcıların Covid-19 virüsü kapmış olabileceğine dair şüphelerini ya da pozitif olduklarını ilk paylaştıkları kişiler, çoğunlukla anne/baba, kardeş, eş, çocuk gibi yakın aile bireyleridir. Bunun sebebi güven duyulan kişilerin başında aile bireylerinin gelmesinin yanında, elbette aynı evde yaşayan diğer bireylerin de enfekte olma riskinin önüne geçme arzusudur. Bununla birlikte resmi olarak ortalama on dört günlük zorunlu karantina sürecine tabi olduğu için, iş yerlerindeki sorumlu amirler ve çalışma arkadaşlarına haber verilmiştir.

➤ Nasıl tepkiler alındı?

Covid-19 virüsü ile enfekte olduğu duyulan/bilinen/paylaşılan kişilere karşı gösterilen en tipik tepkiler “korku” ve “endişe” olmuştur. Bu sonuç oldukça beklenilirdir; nitekim pandeminin başından bu yana gerek bilimsel, gerek gündelik ilişkilerle açığa çıkan, gerekse de medya aracılığıyla yayılan/üretilen bilgiler korku ikliminin güçlenmesine zemin oluşturmuştur. Günlük paylaşılan vaka ve ölüm oranları, sağlık sisteminin zorlanan kapasitesiyle alarm vermesi, sağlık çalışanlarının bedensel ve zihinsel tükenmişlikleri, virüsün bitmekten ziyade yeni mutant ve varyasyonlarla daha da güçlenerek etkisini arttırması, uzun süreli eve kapanışlar ve kamusal alanların kullanılmasına yönelik kısıtlamalar toplumsal panik halini tetiklemiştir. Bu duruma örnek olarak bazı katılımcının beyanı şu şekildedir:

“Virüsü kaptığımı ilk annemle paylaştım. Korktu bayağı, aslında kendisinden korktu. Nedeni ise kronik hastalığı olduğu için, kalp, şeker, tansiyon ne arasan var ne yazık ki.” (K-7, 23 yaş, kadın, bekâr)

“İlk apartmandakilere paylaştık sanki biz onlara bulaştıracakmışız gibi çoğu üst kata hiç çıkmıyorlardı.” (K-5, 48 yaş, kadın, evli)

“Öncelikle komşular bayağı korktular onlara da bulaştıracığım diye. O yüzden bir aya yakın bir süre bizim evimize gelmediler ki haklılar şimdi birine bulaşsa Allah korusun ölse falan vicdan azabı çekerim ömür boyu çünkü kimseye bulaştırma hakkım yok. O yüzden gerekli önlemlerin alınması gerekir. Aksi takdirde durum kötüye gidebilir. Sonra da ailem bayağı korktular. Annem, babam ikisinde de kalp, şeker, tansiyon hastalığı olduğu için çok korktular. Bir o kadar da ben korktum birine bulaştıracığım diye çünkü yaşlılarda öldürme riski bayağı yüksek özellikle kronik hastalığı olanlarda, ama neyse ki Allah'ıma bin kez şükürler olsun o kötü günleri atlattık.” (K-6, 21 yaş, erkek, bekâr)

Katılımcıların karşılaştıkları duygusal/davranışsal bir diğer tepki ise “destek görmek, telkin edilmek” olmuştur. Özellikle yakın aile üyelerinden gelen destek mekanizmaları, katılımcının sağlığına yeniden kavuşması için sağlıklı beslenmesi, şifalı gıda ve besin takviyeleri ve psikolojik olarak güçlendirme, cesaretlendirme, karantina sürecinde can sıkıntısını gidermesine yardımcı olacak aktiviteler önerme ya da düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır:

“Komşularım mesela, Onlarda destek olalım dediler, yemek falan getirelim dediler. Israrları üzerine kapıya bırakın, ayağımızla kapıya vurun uzaklaşın dedim. Kimseye bulaşmasın diye.” (K-4, 28 yaş, kadın, evli)

“Karantina sürecinde herkes gayet olumlu baktılar, tüm komşular destek oldular, camdan konuştuk maddi manevi herkes yardımcı olmaya çalıştılar.” (K-11, 32 yaş, erkek, bekâr)

Sosyal çevrenin bazen niyeti destek vermek olsa bile, kullanılan dil ve seçilen güçlendirme/destekleme argümanları, farkında olmadan bazı katılımcıların karantina sürecindeki ruhsal/psikolojik iyi oluşlarına engel olmuştur. Bu durumun bir katılımcı tarafından nasıl anlamlandırıldığı şu şekilde aktarılmıştır:

“Hayatım boyunca hiç bu kadar yalnız kalmadım. Kendimi oyalamak için bir şeyler bulmaya çalışırdım. Bulunca da tam unuttum derken aniden telefonum çalar. Açtığım gibi süreci anlatmamı isterlerdi. En son dayanamayarak hastalık durumumda benimle konuşmalarını istedim. Daha kötü olduğumu belirttim. İnsanlar farkında olmadan beni kötü etkilediklerinin farkında değillerdi. Bu süreci atlatmam için adıma hatimler ve Yasinler okunuyordu. Dediğim gibi hayatım boyunca bu kadar kötü günler yaşamadım ve şu an bayağı zaman geçmesine rağmen düşündükçe kötü hissediyorum kendimi.” (K-2, 20 yaş, kadın, bekâr)

➤ Saklama gereği duyuldu mu?

Bu çalışmanın genel ön kabullerinden bir diğeri, Covid-19 virüsünün bulaşıcılığı ve ölüm riskini taşıması gerekçesiyle, hastalığı deneyimleyen katılımcıların damgalanma korkusuyla “hasta olduklarını” saklama, aile bireyleri dışındaki akraba, komşu, iş arkadaşlarından oluşan sosyal çevre ile paylaşmayı tercih etmeme yönünde olabileceğiydi. Ancak toplamdaki yirmi beş katılımcının yirmi üçü hastalığını saklama gereği duymadığını, dahası buna haklarının olmadığını beyan etmiştir. Ön kabulün tersine gelişen durumda katılımcılar, diğerleri/başkalarının önlem alması gerektiği ve kendi ihmalkârlıklarının olumsuz sonuçlarına katlanmak zorunda olmadıkları gerekçesiyle, “kolektif bir sorumluluk bilinciyle” hareket ederek hastalıklarını paylaşmayı bir görev/zorunluluk olarak değerlendirmişlerdir. Bu kolektif sorumluluk bilinci, tek başına enfekte olan katılımcıların diğer aile bireylerine ve çalışma arkadaşlarına, ailecek virüs kapanların ise apartman sakinlerine, komşu ve akrabalarına bulaşmasını engelleyerek pandemi ile mücadelede bireysel sorumlulukların yerine getirilmesinde işlevsel olmuştur.

“Saklama gereği duymadım tam tersi çevremdekilere bildirdik ki bize gelip gitmesinler o süreçte.” (K-14, 21 yaş, kadın, bekâr)

“Bir sağlık çalışanı olarak insanlara örnek olmalıydım; saklamak yerine tedbir alınsın diye herkese söyledim” (K-12, 30 yaş, kadın, evli)

“Saklama gereği duyulacak bir durum yoktu ortada, dünya genelini sarmış bir hastalığı saklamayı asla düşünmedik.” (K-18, 29 yaş, kadın, evli)

Hastalığı saklama gereği duymayan bazı katılımcılar, hastalığın vaka sayısının yoğunluğundan ve küresel bir pandemiye dönüşmesinden kaynaklı artık “normalleştiğini” düşünmektedirler. Bu bağlamda bir günde açığa çıkan yüz binlerce vakadan yalnızca bir tanesi olduklarını düşünerek “sıradanlıklarına” vurgu yapmaktadırlar:

“Saklama gereği duymadım çünkü çevremde bu olaylara çok şahit oldum. Bu yüzden diğer aile üyelerinin sağlığını tehlikeye atamazdım. Ayrıca bu dönemde normal olan bir şeydi. Hemen hemen herkes hastalığa yakalanmıştı zaten çevremde.” (K-8, 47 yaş, erkek, evli)

“Niye saklayayım ki? Çünkü artık etrafta o kadar çoktu ki vakalar. Bir de aile de olunca hiç saklama gereği duymadım çünkü arkadaş çevrem kalabalık, saklasaydım onların yanına gidecektim onlara da bulaştıracaktım o yüzden hiç saklamadım.” (K-9, 20 yaş, erkek, bekâr)

“Saklanacak neyi kalmış bunun? Sonuçta ortada bir virüs vardı ve ben de o virüsü kapan binlerce hastadan sadece biriydim.” (K-21, 23 yaş, kadın, bekâr)

Bununla birlikte, yine de saklama gereği duyan bir katılımcının beyanını damgalanmanın olası duygusal ve sosyal sonuçları hakkında önemli ipuçları vermektedir:

“Açıkçası paylaşma gibi bir hevesimiz de yoktu ve kimsenin bizden uzak durmasını ve kaçma gibi bir hissiyat yaşatsın istemedik. Paylaştıktan sonra herkes üzüldüler ve bizim kendimize dikkat etmemiz gerektiğini ve başkalarına bulaştırmamak için kimseyle tokalaşmamak aynı eşyaları kullanmama gibi şeylere dikkat etmemiz gerektiği üzerinde duruldu. Sanki biz bunları bilmiyorduk. Saklanma ihtiyacı duydum aslında, kimsenin bizden uzaklaşmasını ve mesafeli bir şekilde davranmasını istemezdim sonuçta. Ama kimseye bulaştırmamak için de söylemek zorunda kaldık” (K-16, 23 yaş, erkek, bekâr)

#### 4.2.4. Tema 4: Damgalanma Tezahürleri

Bu çalışmanın temel ön kabulü, literatürde Türkiye’de spesifik olarak sağlık çalışanları üzerinde yapılan araştırmalar (Bana, 2020; Ertem, 2020; Malas & Malas, 2021; Yılmaz, Erdoğan & Hocaoglu, 2021; Yönder Ertem, 2021) göz önüne alınarak Covid-19 virüsünü kapalı sağlık çalışanı dışındaki bireylerin de çoğunlukla damgalanmış olabilecekleriydi. Nitekim Türkiye dışında yapılan Covid-19 kaynaklı stigma/damgalama çalışmalarında da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin Kolombiya’da yapılan bir çalışmada, başta sağlık çalışanı dışındaki bireylerde hastalığa karşı büyük korku duyulduğu, nüfusun büyük bölümünün de hastalık geçiren bireyleri damgaladığı ortaya çıkmıştır (Cassiani Miranda ve diğerleri, 2020). Çin’de yapılan bir çalışmada Covid-19 hastalığını atlatan bireyler arasında sosyal reddedilme, içselleştirilmiş utanç, sosyal izolasyon içeren damgalanma tezahürleri açığa çıkmıştır (Yuan ve diğerleri, 2021). Bu çalışmaya çok benzer biçimde Gana’da fenomenolojik nitel bir araştırma deseniyle yürütülen bir çalışmada, Covid-19 geçiren bireylerin alay edilme, sosyal dışlanma ve parmakla gösterilme gibi hakaret sayılabilecek damgalanma biçimlerine maruz kaldığı anlaşılmıştır (Adom, Mensah & Osei, 2021). Hindistan’da yürütülen bir çalışmada, farklı etnik, dinsel ve sosyo-ekonomik gruplardan elde edilen verilerin yorumlandığı, her kesimden insanın Covid-19 kaynaklı ayrımcılığa maruz kaldığı ortaya çıkmıştır (Islam, Pakrashi, Vlassopoulos & Wang, 2020). Finlandiya’da yapılan bir başka çalışmada ise Covid-19 geçiren bireylerin o süreçte içsel damgalama yaşadığı, hastalık durumunu başkalarıyla paylaşmaya isteksiz olduğu, karantina sonrası diğer insanlara bir araya gelmekte tereddüt yaşadığı ve dolayısıyla da damgalanma pratiklerine açıkça maruz kaldıkları sonucuna varılmıştır (Lohiniva, Dub, Hagberg & Nohynek, 2021). Birçok ülkede farklı toplumsal gruplarla yapılan bu çalışmalardan açığa çıkan ortak sonuç, Covid-19 geçirenler ve geçirme şüphesi olanlara karşı karantina süresince ve karantina sonrasında birtakım damgalama/dışlamaya dayalı ayrımcı pratiklerin uygulandığıdır. Başka bir deyişle, damgalama/damgalanmanın pandeminin küresel sonuçlarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu çalışmada da katılımcıların farklı tezahürlerle damgalandığı ortaya çıkmıştır. Ancak yine de şu hususu belirtmekte fayda vardır: Nitel çalışmaların amacı her ne kadar olgulara yönelik genel geçer sonuçlara varmak olmasa da, katılımcılar bazında damgalama düzeyinin araştırmacının ön kabulü/öngörüsünün altında kaldığını belirtmek gerekmektedir. Çalışmaya dâhil edilen 25 katılımcının 14’ü açık biçimde damgalanmaya maruz kaldığını, diğer 11’i ise hastalıktan kaynaklı herhangi bir kötü muamele ile karşılaşmadığını belirtmiştir. Nitekim çalışmanın yapıldığı tarihlerde söz konusu hastalığın niceliksel olarak oldukça artmış olması, katılımcıların sosyal çevrelerinde hastalığın bulaştığı insan sayısının çokluğu, aşılamanın toplumun farklı kesimlerine ulaştırılacağına yönelik söylemler hastalığın açığa çıktığı ilk zamanlardaki korku iklimini yumuşattığı söylenebilir. Öte yandan hastalıkla yaşamaya alışmamız ve gündelik yaşamımızı ona göre düzenlememiz gerektiğini kabullenmek, hastalığın ortaya çıktığı ilk zamanlara oranla normalleştirmiş olabilir.

Katılımcıların karşılaştığı damgalanma mekanizmaları çoğunlukla, karantina sonrası aynı ortamda ya da yakın temasta bulunmaktan kaçınma, virüs kapıldığı gerekçesiyle suçlanma, başkalarına bulaştırma

gerekçesiyle suçlanma ve kendini damgalama biçimlerinde görünür olmuştur. Bunlara dayanak oluşturan katılımcı beyanlarının bazıları şu şekildedir:

“İnsanlar tabii ki köy gibi bir yerde bir insanın hastalanmasını toplu olarak öğrendikleri için sokağımıza dahi girmeye korkanlar oldu. Hastalıktan önce evimiz misafir kaynakken hastalığı atlattıktan sonra bile insanlar sadece telefonla arayıp hal hatır soruyorlardı. Sağ olsunlar ama hala da yanıma gelen çoğu kişi tokalaşmaya korkuyor hastalık kapmaktan korkuyorlar.” (K-17, 45 yaş, erkek, evli)

Burada bulaşıcı bir hastalık karşısında verilecek en tipik tepkilerden biri olarak, “hasta olandan kaçma” söz konusudur. İster Ortaçağ’da vebadan, ister günümüzde AIDS ya da Covid-19’tan kaynaklı olsun; ister Çin’de (Yuan ve diğerleri, 2021), ister Kolombiya’da (Cassiani Miranda ve diğerleri, 2020), ister Hindistan’da (Islam, Pakrashi, Vlassopoulos & Wang, 2020), ister Finlandiya’da (Lohiniva, Dub, Hagberg & Nohynek, 2021) olsun bulaşıcı hastalıklar söz konusu olduğunda insanın gösterdiği en temel savunma mekanizması hasta kişiden ya da hastalıklı ortamdan kaçmak olmuştur. Yaşadıkları damgalanmanın yoğunluğunu metaforik göstergelerle anlatmaya çalışan katılımcı beyanına göre:

“Akrabalar Allah var iyidiler ama komşularımızın tepkileri çok soğuk oldu. Şaşırdık bayağı ailecek, bu kadarını beklemiyorduk. Temkinli, korkak ve sanki biz öcümüzüz gibi davrananlar oldu.” (K-19, 23 yaş, kadın, bekâr)

Damgalanma süreçlerinin özellikle karantina sonrası yoğunlaştığı açığa çıkmıştır. Nitekim zorunlu izolasyonda sosyal çevre ile ilişkiler en aza indirildiği için o süreçte damgalanmadan pek haberdar olunmamaktadır. Asıl tepkiler, karantina bitip “normale dönme”ye çabalarken görünür olmaktadır:

“Karantina süresi boyunca genel olarak destek gördüm fakat karantina süreci sonrası hastalıktan kurtulmuş olmama rağmen bazen insanlar uzak duruyordu ve bazen onlara bulaştırım diye korktuklarını dile getiriyorlardı.”(K-25, 21 yaş, kadın, bekâr)

“Karantina öncesinde her şey gayet normal geçiyordu, herkes temkinli bir şekilde gidip geliyordu bizlere, yani gelince maske, mesafeye dikkat ediyorduk hepimiz. Ama karantina sonrasında bizleri görünce uzaklaşıyorlardı artık kimse gelip gitmiyordu, uzaktan selâm veriyorlardı yani artık aramıza mesafe giriyordu.” (K-9, 20 yaş, erkek, bekâr)

“Hastalık öncesinde günlerimiz şen şakrak işte keyifli geçiyordu. Komşularla birlikte bahçede mangal, piknik, çay içmeler gibi. Sonrasında doğal olarak gelmemeye başladılar. On dört günü atlattıktan sonra birkaç gün içerisinde her ne kadar atlattıysak hastalığı yine de hem o endişeyi biz taşıdık hem de karşı taraf taşıyordu ne olur ne olmaz diye. 14 gün sonra değil de 20 gün sonra normalleştik çevre ile.” (K-3, 34 yaş, erkek, evli)

Yukarıdaki katılımcı beyanlarından anlaşıldığı üzere, karantina sonrasında bile hastalıktan kurtulan bireylerin “hastalıklıymış gibi” davranılması, karantina sürecinde maruz kalınan olumsuz duyguların pekiştirilmesine zemin hazırladığı, gündelik yaşamın normalizasyonunu baltaladığı söylenebilir.

Karantina sürecinde sosyal çevresinden sırf hastalığı/virüsü kapıldığı gerekçesiyle suçlanan bir katılımcıda oluşan duygusal tahribat kendi ağzından şöyle aktarılmıştır:

“Karantinadayken bir gün ablama akrabalarımın birileri telefon etti ve hepimizle konuşmaları için ablam telefonu hoparlöre aldı. Karşıdaki kişi benim yüzümden ailemin hasta olduğunu artık karantina bitse dahi kimse ile konuşmamam gerektiğini söyledi. Ben hiçbir şey diyemedim. Sadece ağladım. Bunun yanlış olduğunu annem ve ablam söylediler, motive etmeye çalıştılar. O

akrabam defalarca beni aradı şaka yaptığını söyledi ben onu affetmediğimi hakkımı helal etmediğimi söyleyip telefonu kapattım.” (K-20, 22 yaş, kadın, bekâr)

Bu noktada kimi zaman sadece “hastalanmış olma”nın bile damgalanma/dışlanmaya gerekçe oluşturabileceği açığa çıkmaktadır. Özellikle bulaşıcı hastalıkların aşılmasında toplumdaki tüm bireylerin eşit sorumluluğu elzem olduğundan, virüs kapmış birinin “yeterince” iyi, doğru ve etkili korun(a)madığı, hastalık kapmasının kendisinden kaynaklı bireysel bir beceriksizlikten kaynaklandığı düşünülmektedir.

Çalışmada açığa çıkan bir başka damgalanma tezahürü, içsel damgalanma/kendini damgalamadır. İçselleştirilmiş damgalanmada, kişi kendisinin gözden düşmüş/düşürülmüş statüsünü kabul ederek, benlik saygısında azalma yaşamaktadır. AIDS (Aydın, 2008), ruhsal hastalıklar ((Ersoy & Varan, 2007), infertilite (kısırlık) sorunu (Topdemir Koçyiğit, 2008) yaşayan bireylerin zamanla kendilerine yönelik tepkileri kabullenerek içselleştirilmiş damgalanma yaşadıkları sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu çalışmada da katılımcıların sosyal çevreden gelen korku, panik, bir araya gelmekten sakınma gibi dışlayıcı tepkileri zamanla “normal” karşılamaları söz konusudur. Hastalığın bulaşıcılığı ve öldürücülüğü göz önüne alınarak geliştirilen bu tepkide, katılımcıyı normalleştirmeye iten sebebin “empati” olduğu anlaşılmaktadır:

“Aldığım tek olumsuz tepki herkesin benden kaçmaya çalışmasıydı, başlarda biraz tuhaf ve dışlanmış hissettim kendimi, sonraları alıştım bu duruma ama tabi ki olması gereken şeydi onların yaptığı. Ben de olsam belki farkında olmadan öyle bir tepki gösterebilirdim” (K-22, 27 yaş, erkek, evli).

Bununla birlikte karantina sonrası kamusal alanlarda katılımcıların hastalık atlattığından haberdar olan bireylerin tutum ve davranışlarının kişileri bir “otokontrol” mekanizmasına yönelttiği söylenebilir:

“Karantina bitmesine rağmen dışarı çıktığımda insanlarla mesafeli davranıyordum. Astım yüzünden nefesim daralıyor ve öksürüyordum etrafımdaki kişilerin bana iğneleyici bakışları beni rahatsız ediyordu. Dışarıda elimden geldiğince öksürmemeye çalışıyordum.” (K-20, 22 yaş, kadın, bekâr)

Nihayetinde, başkaları tarafından dışlanmadığı halde, damgalanma riski göz önünde tutularak katılımcıların kamusal alanlara, kalabalık ortamlara girme arzusuna ket vurduğu anlaşılmaktadır:

“Pek olumsuz bir tepki almadım ama yine de ortamlara girmeyi pek istemedim. Yani toplumun değil de benim kendimde yarattığım bir çekinme duygusu oluştu.” (K-13, 21 yaş, erkek, bekâr)

Katılımcılardan dördü sağlık çalışanıdır. Sağlık çalışanları Covid-19 hastalığına yakalanmadan önce de hastane ortamında bulunmaktan ya da Covid-19 hastasına bakmaktan kaynaklı dışlandıkları ve ayrımcılığa maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Bu durumda sağlık çalışanlarının ilave olarak hastalık halleri de eklendiğinde onları diğer katılımcılardan farklı olarak ikinci defa ötekileştirmektedir. Hem mesleki hem de hastalık nedeniyle damgalanmanın mağduru olan sağlık çalışanlarının da bu durumu normalleştirdiği fark edilmektedir:

“Sağlıkçı olduğumuz için pandemi sürecinin başında bizden kaçan, yaklaşmak istemeyen çok insan oldu. Onlara bu davranışlarından dolayı bir kırılma olmadı. Herkesin fikrine saygı duyduk. İş yerimizde maske, mesafe, hijyen düzeyi üst seviyede olmasına rağmen biz de aksine onlardan çekinip korkuyorduk bulaştırırız diye. Karantina sonrasında da bir ay kadar biz kendimiz devam ettik evden çıkmamaya ve kimseyle temas etmemeye. İnsanlar bize yaklaşırsa bile aman dikkat edelim yeni karantinadan çıktık ne olur ne olmaz dikkat edelim deyip uzak durduk.” (K-18, 29 yaş, kadın, evli).



“Bir doktor olarak hayatımda ilk defa mesleğimden bu kadar sıkıldım. Damgalanmanın boyutu inanılmazdı, eskiden selam vermek için sıraya giren komşularım asansöre benimle binmekten kaçıyordu. Başlarda evet çok duygusal tepkiler vererek kırıldım, ama şimdi mantığımla hareket ettiğimde anlayabiliyorum. İnsanlar bizim kadar bilgili değiller bu konuda ve insan bilmediği bir şeyden korkabilir tabii ki.” (K-24, 26 yaş, erkek, bekâr).

## SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, Şırnak merkezinde ikamet eden, küresel bir pandemiye dönüşen Covid-19 hastalığını geçirmiş olan 18 yaş üstü, 25 kadın ve erkek bireyin hastalık süreçlerine ve hastalıkları sürecinde damgalanma mekanizmalarına uğrayıp uğramadıklarına odaklanmıştır. Nitekim bu çalışmanın temel öngörüsü ve kabulü, uluslararası ve yerli literatürde Covid-19 hastalığından kaynaklı damgalanma çalışmalarından hareketle, Covid-19 geçirmiş bireylerin damgalanma stratejilerine maruz kalabilecekleri yönünde olmuştur. Nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik araştırma deseni ile yürütülen bu çalışmada betimsel analiz tekniği kullanılmıştır.

Katılımcıların bir kısmı katıldıkları düğün, taziye, halı saha maçı gibi kalabalık ortamlardan virüs kapmış, sağlık çalışanı olanları ise hastane ortamında enfekte olmuştur. Bir kısım katılımcının ise virüsün kendilerine nasıl ve nereden, kimden kaynaklı bulaştığına dair fikirleri yoktur. Hastalığı hafif semptomlarla atlatan olduğu gibi ağır geçirerek hastanede yatırılma deneyimi yaşayan da mevcuttur. Katılımcıların çoğu Covid-19 virüsüne yakalandığını ilk aile bireyleri ile ve eğer çalışıyorlarsa iş yerindeki amirleri ve arkadaşlarıyla paylaşmışlardır. Paylaştıkları kişilerden aldıkları tepkiler çoğunlukla korku ve endişe olmakla birlikte, desteklenme ve moral verme biçiminde de olumlu tepkiler gösterilmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu, araştırmacının öngörüsünün aksine hastalığını gizleme ihtiyacı duymamış olup; tam tersine başkalarının sağlığını tehlikeye atma riskine dayanarak açıklamayı “kolektif bir sorumluluk bilinciyle” yapmıştır. İzolasyon sürecinde katılımcılar o süreci katlanılır kılabilmek için kitap okuma, film izleme, müzik dinleme, ibadet etme gibi gündelik pratiklerle zenginleştirirken, bir kısmı için de aile bireyleri ile verimli vakit geçirmek için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Damgalanma tezahürleri kişiyi hasta olduğu için suçlama, aynı ortama girmekten kaçınma, başkalarına bulaştırma riskiyle suçlama ve kendini damgalama/içselleştirilmiş damgalama biçiminde ortaya çıkmaktadır. Özellikle sağlık çalışanı olan katılımcıların gerek mesleki gerekse de hasta olmaktan kaynaklı iki defa damgalandığı söylenebilir.

Çalışmanın temel öngörüsünün aksine çalışmanın sonunda, damgalanma düzeyinin gerek niceliksel olarak, gerekse de damgalanmanın görünümleri bağlamında bu katılımcı profilinde düşük kaldığı ortaya çıkmıştır. Nitekim toplam 25 katılımcının 11’i açıkça hastalıktan kaynaklanan söz, tutum ya da eyleme dayalı herhangi bir kötü muamele ile karşılaşmadıklarını, dahası karantina boyunca komşular ve yakın akrabalarından telefonla aranma, kapıya yemek bırakma gibi pratiklerle desteklendiklerini ifade etmişlerdir. Öte yandan katılımcıların enfekte olma durumlarını damgalanma/dışlanma korkusuyla saklayabileceklerine dair öngörüler de, tıpkı damgalanma düzeyleri gibi düşük çıkmıştır. Nitekim katılımcıların tamamına yakını, virüsü kaparak bulaşıcı bir hastalığa yakalandıkları gerçeğini saklamak bir yana, tam tersi başkalarına bulaştırma hakkı ve lüksüne sahip olmadıklarını düşünerek derhal sosyal çevrelerine duyurmuşlardır. Bu sonuçların, çalışmanın yapıldığı tarih/zaman aralığı ile alakası yüksektir. Nitekim Mayıs 2020’de pandeminin üzerinden bir yıldan fazla zaman geçmiş, farklı ilaç firmaları aşı çalışmalarını tamamlayarak piyasaya sürmüş ve kitlesel aşılama çalışmaları dezavantajlı risk gruplarından başlamak suretiyle hız kazanmıştır. Dolayısıyla pandeminin ilk zamanlarına oranla virüs hakkında daha fazla bilimsel bilgiye erişilmiş, aşılama çalışmalarıyla virüsün öldürücülüğü azalmış ve pandemi/virüs hakkındaki bilgi kirliliğinin yarattığı kaos ortamı hükmünü büyük oranda kaybetmiştir.

Bu sebeplerle insanların ilk zamanlara nazaran daha sağlıklı ve soğukkanlı davranarak, pandemiden kaynaklanan korku iklimini yumuşattığını söylemek mümkündür. Öyle ki, özellikle 2020 yılının yaz aylarına doğru kademeli şekilde sonlandırılan kamusal alanlara yönelik kısıtlamalardan sonra gündelik yaşamda normalleşmeye çok hızlı bir geçiş yaşanmış, birçok ilde olduğu gibi Şırnak'ta da kamu kurum ve kuruluşları dışındaki düğün, taziye, park ve piknik alanları, toplu taşıma araçları gibi ortak kullanım alanlarında maske, mesafe ve hijyen kuralları sıklıkla ihlal edilmiştir. Buna karşın aşılama çalışmalarının etkin yürütülmesiyle Şırnak, hali hazırda aşılama oranlarının en yüksek olduğu iller arasındadır. Öte yandan Şırnak merkezi ve ilçelerinde metropol kent yapılarının tipik özelliklerinden biri olarak resmi/formel ilişkilere dayalı cemiyet yapılanmalarının aksine, yüz yüze/birincil/informel ilişkilere dayalı cemaat tipi örgütlenmeler hakimdir. Bu ilişki yapılanması birçok konuda olduğu gibi hastalık durumunda da bireyi/hastayı yalnız bırakmama, ona yardımcı olma güdüsüyle hareket edildiğine, başka bir ifade ile destek olma mekanizmasının işler halde olmasıyla hasta insanların dışlanmadığına açıklık getirebilir.

Nihayetinde bu çalışma nitel araştırma yöntemine dayalı oldukça sınırlı, heterojen bir örnekleme kapsadığı için genellemelere varmak yerine, deneyimlerin çeşitliliğine odaklanılmıştır. Bu bağlamda, damgalama/dışlama düzeylerini niceliksel olarak da açıklayabilecek ve damgalanmaya farklı sosyal kategorilerden yaklaşarak niteliksel ayrımlara dikkat çekebilecek yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

**KAYNAKÇA**

- Aydın, F. (2008). *Türkiye’de HIV/AIDS’li olmak*. A. Kasapoğlu (Ed.), *Madalyonun iki yüzü: Hastalık ve sağlık içinde*, (ss.58-72). Ankara: Phoneix Yayınevi.
- Aytaç, Ö., & Kurttaş, M.Ç. (2015). Sağlık ve Hastalığın Toplumsal Kökenleri ve Sağlık Sosyolojisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), s. 231-250.
- Bana, P. E. (2020). COVID-19 Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Sosyal Damgalanma Algısının Değerlendirilmesi. *Press Academia Procedia*, 11, s. 115-119.
- Başterzi, A. D., Cesur, E., Güvenç, R., Taşdelen, R., & Yılmaz, T. (2020). COVID-19 ve Damgalama. Türk Tabipler Birliği Covid-19 Altıncı Ay Değerlendirme Raporu. 11 Eylül 2021 tarihinde, <https://www.psikiyatri.org.tr/uploadFiles/243202003110-DamgalanmaCOVID.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Cassiani Miranda ve diğerleri. (2020). Stigmatisation Associated with COVID-19 in The General Colombian Population. *International Journal of Social Psychiatry*, p. 1–9.
- Creswell, J. (2018). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni* (Çev. M. Bütün, & S. B. Demir) Ankara: Siyasal Kitabevi (Özgün çalışma 2013).
- Engel, G.I. (1977). The Need for A New Medical Model: A Challenge for Biomedicine. *Science*, 196, p. 129-136.
- Eniç, D. (2021). COVID-19 Pandemisinde Önyargı ve Ayrımcılık. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10 (3), 2694-2716
- Ersoy, M. A., & Varan, A. (2007). Ruhsal Hastalıklarda İçelleştirilmiş Damgalanma Ölçeği Türkçe Formunun Güvenilirlik ve Geçerlik Çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 18(2), s. 163-171.
- Ertem, M. (2020). COVID-19 Pandemisi ve Sosyal Damgalama. *İzmir Katip Çelebi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2), s. 135-138.
- Foucault, M. (2002). *Kliniğin doğuşu: Tıbbi algının arkeolojisi* (Çev. T. Keleşoğlu). Ankara: Doruk Yayınları (Özgün çalışma 1963).
- Gary, F.A. (2005). Stigma: Barrier to Mental Health Care Among Ethnic Minorities. *Issues in Mental Health Nursing*, 26(10), p. 979-999.
- Girard, R. (2005). *Günah keçisi* (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Kanat Kitap (Özgün çalışma 1972).
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar* (Çev. Ş. Geniş, L. Ünsaldı & S. N. Ağırnaslı). Ankara: Heretik Yayınları (Özgün çalışma 1963).
- Güngör, H. (2021). *Stigma: Geçmişten Günümüze Damgalanma*. Ankara: Kuytu Yayınları.
- Islam, A., Pakrashi, D., Vlassopoulos, M., & Wang, L. (2020). Stigma and Misconceptions in The Time of The COVID-19 Pandemic: A Field Experiment in India. *Institute of Labor Economics*.
- Kadıoğlu, M., & Hotun Şahin, N. (2015). Stigmatizasyon (Damgalama) ve Kadın. *Sağlık ve Toplum*, 25(3), s. 3-9.

- Lohiniva, A. L., Dub, T., Hagberg, L., & Nohynek, H. (2021). Learning About COVID-19-Related Stigma, Quarantine and Isolation Experiences in Finland, *PLoS ONE*, 16(4), p. 1-20.
- Malas, E. M., & Malas, H. S. (2021). COVID-19 Döneminde Sağlık Çalışanlarında Damgalama ve Damgalanma Algısının Değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (40), s. 172-197.
- Sezgin, D. (2011). *Tıbbileştirilen Yaşam Bireyselleştirilen Sağlık*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sontag, S. (2005). *Metafor olarak hastalık: AIDS ve metaforları* (Çev. O. Akınhay), İstanbul: Agora Kitaplığı (Özgün çalışma 1991).
- Taşkın, E. O. (2007). *İçselleştirilmiş damga ve damgalanma algısı*. E. O. Taşkın (Ed.), *Stigma: Ruhsal hastalıklara yönelik tutumlar ve damgalama içinde* (ss. 31-40). İzmir: Meta Basım Matbaacılık.
- Topdemir-Koçyiğit, O. (2012). İnfertilite ve Sosyo-Kültürel Etkileri. *İnsanbil Dergisi*, 1(1), s. 27-38.
- User, İ. (2010). *Biyoteknolojiler ve kadın bedeni*. Y. İnceoğlu ve A. Kar (Eds.). Kadın ve bedeni içinde (ss. 145-188). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Yılmaz, Y., Erdoğan, A., & Hocaoğlu, Ç. (2021). COVID-19 ve Damgalanma. *Kocaeli Medical Journal, Özel Sayı 1*, s. 47-55.
- Yönder Ertem, M. (2021). Nurses Experiences and Coping Styles About Stigma During Covid-19: A Qualitative Study, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(1), p. 2999-3220.
- Yuan ve diğerleri. (2021). COVID-19-Related Stigma and Its Sociodemographic Correlates: A Comparative Study. *Globalization and Health*, 17(54), p. 1-9.

Cengiz, G. (2021). Sürdürülebilir Tüketim Ekseninde Sürdürülebilir Moda Pazarlaması Uygulamaları. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 131-144.

## SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM EKSENİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR MODA PAZARLAMASI UYGULAMALARI\*

Sustainable Fashion Marketing Practices in the Framework of Sustainable  
Consumption

Gazal CENGİZ<sup>1</sup>

### ÖZET

*Kıt kaynakların sonsuz insan ihtiyaçlarını karşılama sorunu ekonomi biliminin temel konusudur. Nitekim, sanayileşme, dünya nüfusundaki, bunlarla beraber tüketimdeki artış, üretilenlerin büyük çoğunluğunun dünya nüfusunun görece olarak belli küçük bir kesimi tarafından tüketilmesi vb. olgular, yaşanan ekolojik problemlerin temelinde yatan sebepler olarak tanımlanabilirler. Özelde tüketim problemi, pazarlama disiplininin oluşturduğu bir sorun olarak eleştirilere konu olmaktadır. Yapılan eleştirilere kayıtsız kalamayan pazarlama disiplini, bu sorunsala sürdürülebilir pazarlama ve sosyal pazarlama çabalarıyla ele almaktadır. Bu çözüm önerileri işletmelerin stratejilerinde ve ürettikleri ürünlerin mahiyetinde yaptıkları değişikliklerden bağımsız değildir. Moda endüstrisi de bu durumdan payını alarak sürdürülebilir moda stratejileri uygulamaktadır.*

*Sürdürülebilir moda, yavaş moda kavramları veya akımları da moda ve tekstil sektörlerinde faaliyet sürdüren işletmeler tarafından kullanılan stratejileri tanımlayan pazarlama kavramları olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada, dünyanın çoğu ülkesinde kolaylıkla rastlanan, tüketiciye hitap eden markalar konu edilmiştir. Çalışmanın konusunu oluşturan markaların web sitelerinden, kullandıkları reklam filmlerinden ve konuya ilişkin haberlerden elde edilen veriler analiz edilmiştir. Analizlerde nitel araştırma tekniklerinden betimsel analiz kullanılmıştır. Analizler pazarlama karmasının üç elemanı üzerinden -ürün, fiyat, tutundurma- ve bunlara ek olarak ürün elemanı altında da ele alınabilen “ambalaj” teması üzerinden yapılmıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** *Sürdürülebilir Pazarlama, Sürdürülebilir Moda, Sürdürülebilir Kalkınma, Sürdürülebilir Moda Endüstrisi*

\* Bu çalışma, Yıldız Teknik Üniversitesi tarafından 22-23 Mayıs 2021 tarihleri arasında düzenlenen International Congress On Social Sciences For Sustainability (INARS) Congress’te sunulan “Ekolojik Kaygıların Dünya Markalarının Pazarlama Stratejilerine Yansımaları” başlıklı özet bildiri genişletilmiştir.

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi, Şirnak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-3468-3060, gazalcengiz@sirnak.edu.tr

**ABSTRACT**

*The problem of meeting the endless human needs of scarce resources is the main subject of economics. As a matter of fact, industrialization, the increase in the world population, which leads to a dramatically increasing consumption are seemed to be the core causes of ecological problems. On the other hand, the produced goods are being consumed by a relatively small part of the world's population. In particular, the question of consumption is criticized as created by the marketing discipline. The marketing discipline, which cannot remain unconcerned to the criticisms, offers solutions with sustainable marketing and social marketing efforts. These solution proposals are not independent from the changes made in the strategies of the enterprises and the nature of the products they produce. The fashion industry has also taken its share with sustainable fashion strategies.*

*Sustainable fashion and slow fashion concepts/trends appear as marketing concepts that define the strategies used by business companies. In this study, brands that are easily found in most countries of the world and appealing to the consumer are the subject. The websites of the brands that are the subject of the study, the commercials they use, and the news related to sustainability were analyzed by descriptive analysis technique. The analyzes were made over the three elements of the marketing mix which are product, price, and promotion. In addition to these, the theme of "packaging" analyzed under the product theme.*

**Keywords:** Sustainable Marketing, Sustainable Fashion, Sustainable Development, Sustainable Fashion Industry

**GİRİŞ**

Ekonomi bilimi tanımlanırken insanoğlunun sınırsız ihtiyaçları olduğu ve buna karşın dünya kaynaklarının ise sınırlı oluşu sebebiyle bu kaynakların en iyi şekilde yönetilmesinin önemi dile getirilmektedir. İnsan ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan üretimlerin sanayi devrimiyle beraber arttığı bunun yanında pazarlama disiplininin olmayan ihtiyaçları hissettirerek tüketimi arttırdığı eleştirisi sürdürülebilirlik kavramını da beraberinde hatırlatılmaktadır. Nitekim sürdürülebilirlik kavramının da ekonomi bilimi terimi olarak kabul edilebilecek kalkınma ile özdeşleştirilmesi tesadüf değildir.

Son yıllarda çevre ile insan arasındaki ilişkinin toplum üzerinde yarattığı endişe sürdürülebilirlik kavramını daha da popüler kılmıştır. Artan üretim ve tüketim beraberinde çevresel sorunları da getirmiştir. İşletmeler de bu yaklaşımının önemini gittikçe dile getirmekte ve ürünlerinde değişimlere gitmektedir. Böylece yeni bir pazar bölümü oluşmaktadır. Birçok işletme oluşan bu yeni pazarda yer edinmek istemektedir. Moda endüstrisi de neden olduğu hızlı tüketim sebebiyle yarattığı çevresel yük ile süreçten etkilenmekte ve bu değişime ayak uydurmak durumundadır.

Sürdürülebilirlik konusu gündelik yaşam içerisinde sürekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Ünlü markaların pazarlama iletişiminin en popüler konusu olarak reklamlarda hem didaktik söylemler hem de firmaların sürdürülebilir kategorilerde ürettiği ve sunduğu ürünler göze çarpmaktadır. Özellikle tekstil sektörünün öncü firmalarının birbiriyle yarışacak düzeydeki çabaları konuyu güncel kılmakta ve sürdürülebilir giyimin yaşantılarımızda daha çok yer edinmesini beraberinde getirmektedir.

Tekstil atıklarının yok edilmesi tekstil endüstrisi için önemli bir konudur. Yıllar boyunca tonlarca tekstil, evsel atıklarla birlikte çöplüklere dökülmektedir. Yapılan araştırmalar atılan tekstil atıklarının %95'inin yeniden giyilerek veya geri dönüşümle kazanılabileceği ve yeniden kullanılabileceğini göstermektedir



(Üner ve Başaran, 2016: 243). Bu durum bilinçli tüketiciler için tercih sebebi olabilmekte ve tekstil firmalarının stratejilerine yansımaktadır.

Çalışmanın konusunu ve örneklemini oluşturan H&M, Mango ve Zara markaları ürün çeşitlendirme stratejilerinde sürdürülebilir giyim kategorilerinde sundukları ürün yelpazesini sürekli artırma taahhüdü vermektedir. Çalışmada örnekleme dâhil edilen bu üç markanın web-siteleri başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan (reklam filmleri, sosyal medya sayfaları, doküman vb.) incelenmiştir.

## 1. ATIK VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK KAVRAMLARI

Atık İhtiyaç duyulmayan, istenmeyen ve uzaklaştırılan her türlü madde olarak tanımlanmaktadır (Sözen'den akt. Kozak, 2010, s.65). Türk Dil Kurumu "Atık" tanımını (1) *Hastane, ev, fabrika vb. yerlerde kullanılmış, artık işlenemez veya çevre için zarar oluşturan her türlü madde* (2) *Üretimden tüketime kadar olan tüm aşamalarda ortaya çıkan ve kullanıcının artık işine yaramayan maddelerin tamamı* (3) *Atılmış, atılan şekilde tanımlanmaktadır* (<https://sozluk.gov.tr/>, 19.04.2021).

Tekstil atıkları ise iplik üretiminden kumaşın dokunmasına ve bunların boyanma işlemlerinden çeşitli nihai tekstil ürünlerinin hazırlanması süreçlerinde ortaya çıkan çeşitli endüstriyel katı atıklar (parça kumaş, iltmar/iplik atıkları, şilte, elyaf atığı, pamuk tozu, kadife tozu vb.) (Ağdağ ve Kırımhan, 1999: 10; Kozak, 2010: 65) ile tüketicilerin tekstil atıkları (Ağdağ ve Kırımhan, 1999: 2) olabilmektedir.

Sürdürülebilirliğin en çok kullanılan ve kabul görmüş tanımı "Our Common Future" isimli Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanan raporda sürdürülebilir kalkınma kavramı üzerinden yapılmıştır. Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan bir gelişimdir. Bunun içerisinde iki temel kavram vardır: (1) ihtiyaçlar kavramı, (2) çevrenin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçları karşılama kabiliyeti. İhtiyaçlar kavramı, dünyadaki yoksulların temel ihtiyaçları, bunlara öncelik verilmesi gereken temel ihtiyaçlar temelinde tanımlanırken; çevrenin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçları karşılama kabiliyetine teknoloji ve sosyal organizasyonun getirdiği sınırlamalar fikri olarak karşımıza çıkmaktadır (Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987: 40).

Sürdürülebilirlik kavramı insanların yaşaması için ideal düşünce ve çabalar bütünü olarak tanımlanabilmektedir (Onaran, 2014).

Atıkların bir hammadde kaynağı olarak geri dönüştürülmesi günümüzde önem kazanmıştır. Nitekim yıllık olarak yaklaşık 7.500 ton tekstil imalatı atığı ile 500.000 ton evsel tekstil atığı olduğu söylenmektedir. Bu atıklar genellikle hurdacılar tarafından toplanarak şekil ve tiplerine veya karışımlarına göre sınıflandırılmaktadır. Bu ayrıştırmanın ardından atıklar tiftikleme makinesiyle işlemde geçirilir. Bu işlemlerle tekstil atıklarından bazılarının keçe ve temizlik aracı olarak yeniden üretilmesi mümkün olabilmektedir. İplik atıkları ise doğal hammaddelerle karıştırılarak üretim sürecine kazandırılabilir. Naylon, polyester gibi termoplastik lifler içeren tekstil atıkları ise eritme ve yumuşatma işlemleriyle plastik kısım ayrıştırıldıktan sonra geri dönüştürülebilir (Bridgwater ve Mumford, 1980'den akt. Ağdağ ve Kırımhan, 1999: 2).

## 2. TÜKETİM VE SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM KAVRAMI

Tüketim kavramı, Türk Dil Kurumuna göre (1) tüketme işi (2) üretilen veya yapılan şeylerin kullanılıp harcanması, yoğaltım, istihlak, üretim karşıtı olarak tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/>, 21.05.2021). Üretim olgusunun ardındaki güç ihtiyaç kavramı ile bağdaştırılırken, tüketim olgusunun ardında yatan güçler ise insanların ihtiyaçları, istekleri ve arzuları olarak belirtilmektedir (İslamoğlu ve Altunışık, 2013: 3; Dal, 2017: 2). Böylelikle tüm ekonomik sistemlerde pazarın var olma sebebinin tüketim olduğu söylenebilir (Dal, 2017: 2).

Tüketim, ihtiyaç tanımlarında yer alan maddi ve manevi benlikte duyulan boşlukları doldurmak için gerçekleşmektedir (Dal, 2017: 4). Baudrillard (2015: 15-16) tüketimi bollukla ilişkilendirir ve çevremizde nesnelere, hizmetlerin, maddi malların çoğalmasıyla insanı kendisinden uzaklaştıran bir tüketim aşkınlığından bahseder. Buna ilaveten Bauman (2006: 94) tüketim toplumunda bireylerin tüketimindeki ana amacı sorgulamaktan uzaklaştığını, varoluşsal kaygılarından kurtularak tüketimi bir araç olarak kullandıklarını söylemektedir.

Nitekim Bauman (2018) “atık, üretimlerin utanç verici sırrıdır” derken tüketim sonrasında ortaya çıkan atıkların atığın (gerekmeyen) üretimin ve (gerekmeyen) tüketimin devamı için atık üretiminin de kaçınılmaz olduğunu kastetmektedir (Bauman, 2018: 41). Tüketim toplumu eleştirileriyle beraber çevresel sorunların bahsi geçen toplumsal yaşayışı değiştirmeyi işlevsel bir gereklilik kılmaktadır. Bu da sürdürülebilir tüketim kavramını gündeme getirmektedir.

### 2.2. Sürdürülebilir Tüketim Davranış, Yaşam Biçimi ve Ürün Boyutları

Sürdürülebilir tüketim, ürünler ve davranış/yaşam biçimleri olmak üzere birbiriyle ilişkili iki boyuta tanımlanabilir. Geliştirilen/geliştirilecek ürünlerin, “daha az doğal kaynak ve enerji kullanılarak, daha az atık oluşturacak, büyük ölçüde geri dönüşebilecek veya geri dönüşme de atıkları çevreye zararlı olmayacak, kullanımında en az doğal kaynak tüketimi gerektirecek, dayanıklı ve onarılabilecek biçimde üretilen ürünlerin tüketimi” bu boyutun ilki olan ürün boyutunu kapsamaktadır (Hertwich, 2002’den aktaran Karalar ve Kiracı, 2011: 66). Bu boyut, Williams ve Dair (2007)’in bahsettiği sürdürülebilir olarak yapılandırılmış teknolojik çevre ile ilişkilendirilebilir.

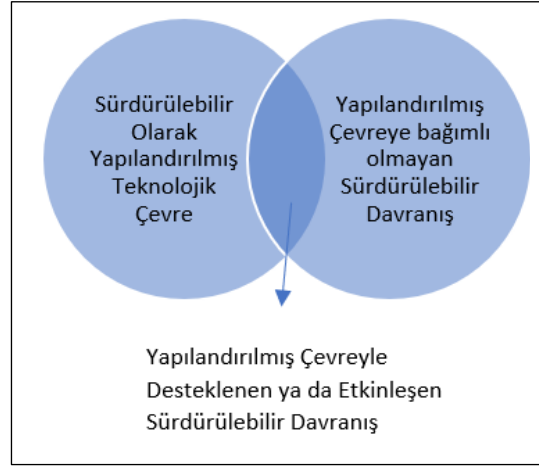
İkinci boyut olarak sürdürülebilir davranış/yaşam biçimi ise, çevreyi öbür yaşam biçimlerine oranla daha az incitecek davranışları sergileyen ve toplumsal eşitsizliklere daha az bağlı olacak biçimde tüketim davranışlarının sergilenmesi sonucu oluşmaktadır (Hertwich, 2002’den aktaran Karalar ve Kiracı, 2011: 66). Bu boyut ise Williams ve Dair (2007)’in bahsettiği yapılandırılmış çevreyle desteklenen/etkileşen sürdürülebilir davranış ile bağdaştırılabilir<sup>2</sup>.

Hem teori hem de politika, sürdürülebilir mahalle<sup>3</sup> gelişmelerinin başarısının, sürdürülebilirliğin iki farklı yönüne bağlı olduğunu öne sürmektedir. Bunlar; *teknik* ve *davranışsal* sürdürülebilirlik olarak adlandırılmaktadır. Bir gelişmenin teknik olarak sürdürülebilir olması için kullanılan teknolojilerin, malzemelerin veya tasarım özelliklerinin etkin bir şekilde çalışması ve kendi başlarına sürdürülebilirliğe katkıda bulunması gerekir. Örneğin, düşük yerleşik enerjiye sahip yapı malzemelerinin kullanılması, son kullanıcılar belirli bir şekilde hareket etmeden çevresel faydalar sağlar. Buna karşılık, davranışsal

<sup>2</sup> Williams ve Dair (2007)’in bahsettiği bu kavramlar, teknik ve davranışsal sürdürülebilirlik unsurlarının yapılandırılmış çevreyle ilişkileri gösteren şekil 1’de görülebilir.

<sup>3</sup> Yirminci yüzyılın başlarından itibaren daha iyi ve yaşanabilir mahalleler yaratılabilmek için çeşitli teori ve modeller ortaya atılmıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı çerçevesinde yerel düzeyde mahalleler için yeni tasarımlar yapılarak sürdürülebilir şehirler oluşturulmaya çalışılmıştır (Sharifi, 2016: 2).

sürdürülebilirlik, yaşayan, çalışan ve boş zamanlarının tadını çıkaranların sürdürülebilir eylemlerini ifade eder. Örneğin, bisiklet yolları ve yaya yolları sağlamak insanları arabalarını kullanmak yerine yürümeye ve bisiklete binmeye teşvik edebilir ve mahalle geri dönüşüm tesisleri sağlamak insanları evsel atıklarını geri dönüştürmeye teşvik edebilir (Williams ve Dair, 2007: 161-162). Bu durumu basitçe anlatan şekil 1 aşağıdaki gibidir (Williams ve Dair, 2007: 161).



**Şekil 1:** Teknik ve davranışsal sürdürülebilirlik unsurlarının yapılandırılmış çevreyle ilişkileri, Williams ve Dair 2007: 161'den yazar tarafından uyarlanmıştır.

Teknolojik çevrenin sürdürülebilir davranışı destekleyici biçimde dizayn edilmesi ve sürdürülebilir davranışın oluşması için bu çevreden bağımsız olarak bilincin oluşturulması bahsi geçen yapılandırılmış çevreyle desteklenen/etkileşen sürdürülebilir davranışı ortaya çıkaracaktır. Şekilde bu durum “Sürdürülebilir Olarak Yapılandırılmış Teknolojik Çevre” ile “Yapılandırılmış Çevreye bağımlı olmayan Sürdürülebilir Davranış” çemberlerinin kesişim noktası olarak gösterilmiştir.

Sürdürülebilir tüketimi iş/çalışma ve endüstri alanlarına göre tanımlamak gerekirse, “arz zincirini zenginleştirmek, daha çevre dostu ya da ekonomik ve etkili ürünler üretme ve tüketiciyi reklam, pazar ve ürün konularında bilgilendirmektir” (Kong ve Diğerleri, 2002'den aktaran Karalar ve Kiracı, 2011: 66). Çalışma kapsamında oluşturulan panel veri modelleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

### 3. SÜRDÜRÜLEBİLİR MODA

Sanayi, modern toplumların ekonomilerinin merkezinde olup büyümenin vazgeçilmez lokomotifidir. Gelişmekte olan ülkeler için kalkınma tabanlarını genişletmek ve artan insan ihtiyaçlarını karşılamak esastır. Çokça önemli ihtiyacın karşılanmasının tek yolu ise sanayi tarafından üretilen mal ve hizmetlerle karşılanabilir (Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987: 173).

Sanayi ve ürünleri, hammadde arama ve çıkarma, ürüne dönüştürme, enerji tüketimi, atık üretimi ve ürünlerin tüketiciler tarafından kullanımı ve bertarafı gibi tüm döngü boyunca uygarlığın doğal kaynak temeli üzerinde bir etkiye sahiptir. Bu etkiler, bir kaynağın kalitesini artıran veya kullanımlarını genişleten olumlu etkiler olabilir. Ayrıca, süreç ve ürün kirliliği ve kaynakların tükenmesi veya bozulmasının bir sonucu olarak olumsuz da olabilirler. Endüstriyel faaliyetlerin olumsuz çevresel etkileri, başlangıçta hava, su ve toprak kirliliği gibi bölgesel sorunlar olarak algılanmıştır (Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987: 175).

Küreselleşmenin etkileriyle bu durumun bölgesel değil tüm dünyayı etkileyen sonuçları olduğu ortaya çıkmıştır. Tekstil ve moda endüstrileri de küresel niteliktedir ve etkileri hem insan hem de çevre üzerinde kendini göstermektedir (Eser ve diğerleri, 2016: 45).

Moda dünyasında insanların modaya uygun giysiler satın almaya eğilimli olması konfeksiyon üretiminde de büyük bir artışı tetiklemekte ve giysi tüketimi de bununla beraber artmaktadır. Hızlı moda akımıyla kıyafetlerin hızlı tüketimi çevreye zarar vermektedir (Razzaq, 2018: 1). Kaynakların bu hızda tüketilmesinin devam etmesi, var olan kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda, gezegenimiz kadar beş gezegene daha ihtiyaç duyacağımız anlamına gelmektedir (Mcgregor, 2007: 17; Razzaq, 2018: 1).

20. yüzyılın sonuna ve 21. yüzyılın başındaki gelişmelerle tekstil üretimi konusunda “hayvanlara, insanlara ve çevreye zarar vermeme” anlayışı yer edinmeye başlamıştır. Özellikle 1960-70 dönemlerinde hippiler ve çevreci aktivistleri etik bir moda anlayışının benimsenmesi konusunda gösteriler yapmış, moda anlayışının bu yönde değişmesi konusunda etkili olmuşlardır. Böylece, moda alanında da sürdürülebilirliğin temelleri atılmıştır (Arnold, 2009’dan aktaran Odabaşı, 2016: 17).

Moda endüstrisinde tek bir endüstri standardının olmaması etik moda kavramını tanımlamayı güçleştirmektedir. Bu akımın, adil ticaret, yeşil moda, yavaş moda, ekolojik moda gibi kavramlarla anıldığı görülmektedir. Joergens Heusenstamm (2006) piyasadaki etik moda kavramını “vicdanlı moda” olarak tanımlamaktadır. Giysi üretiminde çalışan işçilere iyi çalışma standartları ve koşulları sağlamak, menşei ülkelerde sürdürülebilir iş modelleri geliştirmek ve üretimlerde çevreye en az zarar verecek giysi materyallerini kullanmak bahsi geçen vicdanlı moda kavramı içerisinde değerlendirilmektedir. Etik moda kavramını adil ticaret ilkeleriyle “tersiz işçilik”<sup>4</sup> kavramını birleştirerek çevreye ve insanlara zarar vermeden biyolojik olarak parçalanabilen, organik pamuk kullanılan modaya uygun giysiler üretilmesi olarak tanımlanmaktadır (Joergens Heusenstamm, 2006: 361).

Moda endüstrisi dünyanın her yerindeki günlük yaşamlara birçok fayda sağlamaktadır. Bireyler ve topluluklar moda ile giyinmenin ötesinde kimlik, refah, statü, yaratıcılık ve küresel toplulukların kendisini ifadesi olarak karşımıza çıkabiliyorlar. Ancak tüm endüstrilerde olduğu gibi moda endüstrisinde de olumsuzluklar bulunmaktadır. Fabrikaların işçileri sömürmesi, çöp üretmesi, kaynakları boşa harcaması ve sürdürülemez tüketimin moda ile cesaretlendirilmesi gibi davranışlar bu olumsuzluklara örnektir (Fashion Futures 2025: 5)

Sürdürülebilir moda için sürdürülebilir tasarım 3 boyutta incelenmektedir. Bunlar; malzeme odaklı tasarım, kalıp odaklı tasarım ve modüler tasarımdır (Ayanoğlu ve Ağaç, 2017: 257).

1. Malzeme odaklı tasarımda atık malzemelerin geri dönüştürülmesi ve bu malzemelerden yeni kıyafetlerin dikilmesi söz konusudur.
2. Kalıp odaklı tasarımda kumaş kesilmeden ya da en az ziyanla/maksimum verimlilikle şekil verilerek kıyafete dönüştürülür.
3. Modüler tasarımlar ise, kıyafetlerin farklı tarzlara uyarlanabilecek şekilde dikilmesi veya jarse ve esnek kumaşlar kullanılarak farklı beden ve kalıplara göre uyarlanabilen tasarımların yapılması olarak değerlendirilmektedir.

<sup>4</sup> İngilizce “Sweatshop-free” kelimesinden yazar tarafından çevrilmiştir. “Tersiz işçilik”ten kasıt tüm çalışanlara adil davranılmasını ve ürünlerin iyi çalışma koşullarında üretilmesini sağlayan adil çalışma koşullarının oluşturulmasıdır. Cambridge Dictionary “Sweatshop” kelimesini “işçilere çok az ücret ödenen ve çok kötü koşullarda saatlerce çalıştığı yer” olarak tanımlamaktadır (bkz: <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6z%C3%BCk/ingilizce/sweatshop> Erişim Tarihi: 17.11.2021). “Sweatshop-free” kelimesinin “tersiz işçilik” olarak çevrilmesi bu kelime anlamına dayandırılarak yapılmıştır.

Tischner and Charter (2001'den aktaran Niinimaki ve Hassi, 2011: 1878) sürdürülebilir dizayn için dört yaklaşım tanımlamaktadırlar. Bunlar; (1) Tamir et/Onar (repair), (2) İyileştir (refine), (3) Yeniden tasarla (redesign), (4) Yeniden düşün (rethink). Bu yaklaşımların başharfleri dikkate alınarak 4R olarak anılmaktadır. Niinimaki ve Hassi (2011: 1879-1880) ise moda sektörünün olumsuz etkilerini azaltacak tasarım yaklaşımlarını 3 ana başlık altında sunmuşlardır. Şekil 2'de bu ana başlıklar ve alt başlıklar gösterilmektedir.



**Şekil 2:** Ürün ömrünü uzatacak tasarım stratejileri, Niinimaki ve Hassi (2011: 1879-1880)'den uyarlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tischner and Charter (2001) ile Niinimaki ve Hassi (2011)'nin sunduğu yaklaşımlar ele alındığında ikisinin de ürünlerin üretim aşamalarının yanında müşterilerin kullanım şekillerinin de sürdürülebilir moda için önemli olduğu görülmektedir. Niinimaki ve Hassi (2011), ürünleri üreten firmaların üretim aşamalarına müşterilerin de dâhil edildiği stratejiler önermektedir. Örneğin, ürünler, müşteriye uzun ömür garantisi ve ürün memnuniyetinin temele aldığı stratejiyle sunulduğunda müşterilere ürünün ömrü hakkında bilgi sahibi olabilecek, ürünün ne şekilde kaç defa yıkanabileceği bilgisi vererek onların en büyük memnuniyetsizliği olabilecek düşük kalite ve bakım deneyimleri olumlu hale çevrilebilecektir. Diğer taraftan ürünle bağ kurma ve duygusal tatmin edici tasarımlar müşterilerin o ürünü kullanım sürelerini uzatabilir. Ne de olsa müşteri “empatik tasarımla” üretilmiş ve kendisini duygusal olarak o ürüne bağlı hissedebilecektir.

## 4. ÖRNEKLEM VE METODOLOJİ

### 4.1. Örneklem Seçimi

Çalışmada, kitleler tarafından bilinirlik kazanmış ve kolay ulaşılabilir markalar ele alınarak bu markaların sürdürülebilir olarak tanımladıkları ürünleri ve firma politikaları incelenmiştir. İncelenen markalar seçilirken müşterilerin ulaşabildiği ve bilinirliği yüksek markalar seçilmiştir. Bu markalar, Joergens Heusenstamm (2006: 360)'in bahsettiği tamamen sürdürülebilirlik üzerine kurulmuş People Tree, American Apparel ve Edun gibi “etik markalar”ın dışında kalan ve Kozlowski ve diğ. (2012: 17)'nin son zamanlarda “kitlese pazar perakendecileri” olarak adlandırdığı ve son zamanlarda organik pamuk veya dönüştürülmüş polyester gibi çevre dostu malzemelerle üretim yapmaya başlayan

markalardan “H&M, MANGO ve ZARA” seçilmiştir. Bu markaların müşteri kitlelerine ulaşabilmesi ve bu kitlelerin markalara ulaşabilmesinin kolay olması açısından incelenmeleri için uygun görülmüştür.

#### 4.2. Metodoloji

Çalışmanın yaklaşımı nitel veri analizinde kullanılan betimsel analiz olarak tanımlanmıştır. Dünyaca ünlü ve küresel özellik taşıyan üç tekstil firmasının web siteleri ve konuyu destekleyici dokümanlar incelenmiştir.

Betimsel analizde verilerin hangi kavram ya da temalar altında düzenleneceği başlangıçta belirlenir. Hazırlanmış tematik çerçeveye göre veriler okunur, düzenlenir ve işlenir (Doğanay ve ark., 2012: 186).

Çalışmada -pazarlama karmasından (4P) ürün kavramı üzerinden yapılan değerlendirmeler- Fletcher’ın (2008) moda ve tekstilde sürdürülebilirliği özetlediği 4 başlıktan faydalanılarak temalar oluşturulmuştur. Bunlar aşağıdaki gibidir:

1. Malzeme Çeşitliliği (Material Diversity)
2. Etik Olarak Yapım (Ethically Made)
3. Kullanım Sorunları (Use Matters)
4. Tekrar Kullanım, Geri Dönüştürme ve Sıfır Atık (Reuse, Recycling and Zero Waste)

Bu öğelere «ambalaj» teması da eklenmiştir.

Ayrıca, pazarlama karmasının fiyat olgusu «sürdürülebilir» ve «diğer» ürünler alt temalarının karşılaştırılmasıyla yapılmıştır. Diğer taraftan tutundurma öğesi web sitelerinde yer alan sürdürülebilirliğe ilişkin slogan, hedef vb. öğeler üzerinden değerlendirilmiştir. Analizler 06.04.2021-18.04.2021 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

#### 5. BULGULAR

Betimsel analiz tekniği ile pazarlama karmasının ürün kavramı üzerinden yapılan değerlendirmeler Fletcher’ın (2008) moda ve tekstilde sürdürülebilirliği özetlediği 4 başlıktan (Ayanoğlu ve Ağaç, 2017: 256) faydalanılarak temalar oluşturulmuştur. Bunlar aşağıdaki gibidir:

1. Malzeme Çeşitliliği (Material Diversity)

İlk aşamalardan son halini alana kadar tasarımlarda kullanılacak tüm “malzemelerin bilincinde” olmak, uzun vadeli kullanılabilen, ekosisteme dost, geri dönüşümlü malzemelerin kullanımı söz konusudur.

2. Etik Olarak Yapım (Ethically Made)

Atıkların yol açtığı hava ve su kirliliğinden üretimde rol oynayan çalışanların iş güvenliğine ve çalışma saatleri ile özlük haklarına kadar tüm kaygıları ifade etmektedir.

3. Kullanım Sorunları (Use Matters)

Ürünlerin kullanımıyla ilgili durumları; kıyafetlerin yıkanmasının veya yıpranmasının sebep olduğu ekonomik kayıplar, giyim süresinin uzamasını sağlayacak akıllı kumaş fikirleri veya kullanım önerileri kastedilmektedir.



#### 4. Tekrar Kullanım, Geri Dönüştürme ve Sıfır Atık (Reuse, Recycling and Zero Waste)

Ürünün defalarca kullanımını, geri dönüşümü ve firesiz kumaş kesimini (reuse, recycling, zero waste) sağlayacak fikirlerinden oluşur. Var olan kıyafetlerin yeniden ve uzun süreli kullanımı, değişimi, var olan malzemelerden yeni ürünler yaratmak, modüler tasarımlar yaparak farklı kullanım alanlarında işlevsel hale getirmek, malzemede en az fireyle ya da firesiz kalıplar tasarlamak veya artan parçaları farklı alanlarda değerlendirmeyi ifade eder.

Fiyat olgusu sürdürülebilir ve diğer ürünlerin fiyatlarının karşılaştırılması üzerinden incelenirken, tutundurma ögesi web sitelerinde yer alan sürdürülebilirliğe ilişkin slogan, hedef vb. öğeler üzerinden değerlendirilmiştir. “Ambalaj” teması ise ürünün bir parçası olarak görüldüğünden bu temaya “ürün” başlığı altında yer verilmiştir.

Çalışmanın bulguları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

**Tablo 1:** H&M, MANGO ve ZARA markalarının sürdürülebilir moda stratejilerinin çalışma temaları üzerinden incelemesi

		H&M	MANGO	ZARA
Ürün	<b>Malzeme Çeşitliliği</b>	-vegan üzüm derisi Vegea™ -arenciye kabuklarından elde edilen ipek benzeri Orange Fiber -mahsul atıklarından elde edilen doğal bir lif olan Agraloop™ BioFibre™ -Organik pamuk ve geri dönüştürülmüş polyester -dönüştürülmüş pamuk	-geri dönüştürülmüş polyester -geri dönüştürülmüş yün -keten -sürdürülebilir lif -kontrollü menşeli selülozik elyaf -Jeanologia <sup>5</sup> teknolojisi ile işlenmiş denim -organik sertifikalı tekstil	-organik pamuk -organik keten -geri dönüştürülmüş polyester -geri dönüştürülmüş yün ve pamuk -geri dönüştürülmüş liyosel -geri dönüştürülmüş kuş tüyü -geri kazandırılmış deri -geri dönüştürülmüş cam -FSC ve PEFC sertifikalı kağıt ve ahşap -biyo alkol
	<b>Etik Olarak Yapım</b>	- cinsiyet eşitliği, kadın hakları ve beden olumlama - hangi ülkede üretildiğini ve üretim için hangi tedarikçiler ve fabrikalarla iş birliği yaptığı ürün bilgilerine eklenmiş - Moda Şeffaflığı Endeksi 2020 yılı en yüksek puanını almış - güvenli, adil ve eşit bir çalışma ortamı oluşturmak için tüm tedarikçiler, herkes için adil ücretler ve iyi çalışma koşulları adına şartlar içeren katı Sürdürülebilirlik Taahhüdü imzalamakta ve kontrol için sürdürülebilirlik	-Kendisine ait fabrikası bulunmamaktadır. -tedarikçiler ve onların tedarikçileri 3 sınıfa ayrılarak listeleri 2020’den başlayarak web sitesinde yayınlanacağı -değer zincirindeki çevresel ve insan hakları sorunlarına ilişkin Tedarikçi eğitim programı uygulanmakta -Sosyal, Çalışma ve Çevresel Davranış Kurallarımız, üretim sürecimize dahil olan işçilerin haklarını korumak için gereklidir. Asgari ücret garantisini, ayrımcılığın ortadan kaldırılması, zorla çalıştırma ve çocuk işçiliği gibi sosyal konulara odaklanan davranış kuralları listesi bulunmaktadır. Bunlar tavsiye niteliğindedir. -Yün veya başka materyal elde etmek için	- birleşmiş milletler sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkı sunmak, insan haklarına saygılı ve bu hakların desteklediği bir tedarik zinciri oluşturmak amacıyla tedarikçilerimiz, çalışanlarımız, sendikalar ve uluslararası kuruluşlarla birlikte çalışmaya devam ediyoruz.  -Covid-19’un etkilerini en aza indirmek için tüm çalışanlarımızı desteklemeye ve tedarikçilerimizle iş birliği yapmaya

<sup>5</sup> Jeanologia, apre endüstrisi için sürdürülebilir ve eko-verimli teknolojilerin geliştirilmesinde 20 yılı aşkın deneyime sahip yenilikçi ve çok kültürlü bir şirkettir. <https://www.jeanologia.com/aboutjeanologia/> Erişim Tarihi: 22.05.2021

		personelleri görevlendirilmekte	yapılan, Mulesing gibi hayvan istismarı ve hayvanların acı çekmesini içeren her türlü uygulamayı reddediyoruz. Bu sebeple 2018 yılında itibaren tiftik kullanmamakta -deri ve tüyler insan besin zincirinde kullanılan hayvanlardan elde edilmekte	- tedarik zincirimizin aşamalarında işçilerin çalışma koşulları, ürünlerimizin güvenlik standartlarına uygun ve çevre standartlarına saygılı olduğundan emin olmak için tüm ürünlerin nerede ve nasıl üretildiğini bilmemizi sağlayan sistemleri olması
	<b>Kullanım Sorunları</b>	- Stockholm, Viyana, Londra ve Paris'teki büyük mağazalarımızda kıyafetlerinize onarım ve yenileme yaptırabileceğiniz onarım atölyeleri kurduk. - Take Care konseptimizle kıyafetlerinizi nasıl uzun süre boyunca kullanabileceğinizi öğrenebilirsiniz.	Ürünler üzerinde bulunan etiketlerdeki kullanım önerileri dışında ayrıca bir yapılan bir çalışma konusunda bilgi bulunmamaktadır.	Giysi bakımı ile çevresel etkiyi azaltma kılavuzu oluşturulmuş.
	<b>Tekrar Kullanım, Geri dönüşürme ve Sıfır atık</b>	- Kıyafet Toplama programı: 2013'ten beri devam eden ve tüm dünyadaki mağazalarımızda geri dönüşüm kutuları bulunuyor. - Tek gecelik kullanımlar için Conscious Exclusive koleksiyonlarımızdan seçtiğiniz kıyafetleri kiralayabileceğiniz bir kiralama hizmeti başlattık.	-giysi ve akseuarların yeniden kullanımı ve dönüştürülmesi için bağışlanması	-giysi toplama programı: mağazalardaki kutulara kullanılmayan giysilerin bırakılması teşvik edilmekte, bu giysiler geri dönüştürülme veya yeniden kullanılma amacıyla kar amacı gütmeyen kuruluşlara bağışlanmakta
	<b>Ambalaj</b>	-tek kullanımlık paketlemeden kaçınmakta -Yeşil etiketi	-FCS <sup>6</sup> sertifikalı kâğıt ve karton -Plastik ambalajların aşamalı olarak kaldırılması	-2023 hedefi olarak tek kullanımlık plastik ve ambalajların tamamının elemine edileceği hedefi -geri dönüştürülebilir veya geri dönüştürülmüş malzemeler kullanımı, geri dönüştürülmüş karton ve kâğıt kullanımı
<b>Fiyat</b>	<b>Sürdürülebilir</b>	En düşük fiyat (Kadın): 29,99 TL En Yüksek fiyat (Kadın): 1099,00 TL En düşük fiyat (Erkek):59,99 TL En Yüksek fiyat (Erkek):699,00 TL	En düşük fiyat (Kadın): 49,99 TL En Yüksek fiyat (Kadın): 499,99 TL En düşük fiyat (Erkek):149,99 TL En Yüksek fiyat (Erkek):999,99 TL	En düşük fiyat (Kadın): 39,95 TL En Yüksek fiyat (Kadın): 599,95 TL En düşük fiyat (Erkek):99,95 TL En Yüksek fiyat (Erkek):399,95 TL

<sup>6</sup> Uluslararası bir örgüttür. Orman Yönetim Konseyine (FSC) bağlı olarak 1993 yılında kurulmuştur. Kurumun görevleri orman yönetimi ile ilgili olarak "standart belirleme, belgelendirme ve orman ürünlerinin etiketlenmesi ile ilgili çalışmalar yapmak" olarak belirlenmiştir. Misyonu "dünya çapında ormanlarla ilgili karar mekanizması işletmelere ve tüketicilere yön vermek" olarak deklare edilmiştir. Eurocert (2021). <http://www.eurocert.com.tr/fsc-belgesi.aspx> Erişim Tarihi: 22.05.2021

	<b>Diğer</b>	En düşük fiyat (Kadın): 9,99 TL En Yüksek fiyat (Kadın): 1799,00 TL En düşük fiyat (Erkek):17,99 TL En Yüksek fiyat (Erkek):1499,00 TL	En düşük fiyat (Kadın): 49,99 TL En Yüksek fiyat (Kadın): 1699,99 TL En düşük fiyat (Erkek):99,99 TL En Yüksek fiyat (Erkek):999,99 TL	En düşük fiyat (Kadın): 49,95 TL En Yüksek fiyat (Kadın): 699,95 TL En düşük fiyat (Erkek):49,95 TL En Yüksek fiyat (Erkek):599,95 TL
<b>Tutundurma</b>		-Atina Pride, Londra Pride ve Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleşen Dünya Pride gibi dünyanın dört bir yanından Pride festivallerini ve kampanyalarını uzun yıllardır desteklemekte -Web sitelerinde, mağazalarında ve sosyal medyada sürdürülebilir ürünler ve hedefler anlatılmakta	-Sloganı: Dear Planet, We are committed -Sürdürülebilirlik manifestosu bulunmakta, manifestonun anahtar kelimesi “kararlılık” - Birleşmiş Milletler İklim Eylemi için Moda Endüstrisi Tüzüğünü imzalamış.- -2020’de 42 Ton kıyafet bağışı	-Sürdürülebilir ürünlerini JainLife kategorisi altında sunmaktadır. -Eko-verimli mağaza konseptiyle tasarlanan mağazalar -Toplumsal refah, eğitim ve insani yardım programlarını temel alan toplumsal kalkınma amaçlı sosyal projelerde iş birliği yapma.

Veri çeşitliliğinin sağlanması için H&M markasının sürdürülebilirlik konusunda belirlenen temalar çerçevesinde web sitesi başta olmak üzere çeşitli doküman incelemeleri yapılarak elde edilen bulgular Tablo 1’de bulunmaktadır. Web sitesinin ana sayfasında “sürdürülebilirlik” isimli ayrı bir sekme bulunmaktadır. Bu sekmede ürünler değil, markanın sürdürülebilirlik konusunda yaptıkları, ürünlerde kullanılan malzemelerin tanımı, konuya ilişkin bakış açısı ve hedefleri yer almaktadır. Sekmenin içeriğinde 9 kategori bulunmakta ve her bir kategori ismi slogan şeklindedir. Bunlar; “Let’s innovate, Let’s clean up, Let’s change, Let’s be conscious, Let’s be for all, Let’s be transparent, Let’s be fair, Let’s close the loop, Let’s take care”.

MANGO markasının web sitesinin ana sayfasında sürdürülebilirliğe ilişkin direkt bir sekme bulunmamaktadır. Bu sekmede sürdürülebilirlik çabaları 6 kategoride numaralandırılarak başlıklandırılmıştır. Sloganı olarak “Dear Planet, We are Committed” şeklinde mesaj verirken hedefini 2022 itibariyle ürünlerin %100’ünün sürdürülebilir özellikler taşıması olduğunu belirtmektedir.

ZARA markası ise, web sitesinde “Join Life” ismi altında sürdürülebilirlikle ilgili taahhütlerini, hedeflerini ve ürünlerini sunmaktadır. Taahhütler 2020 yılı ile 2025 yılı arasındaki süre için belirlenmiştir. 2023 yılında yüzde yüz sürdürülebilirlik taahhüdü olduğu görülmektedir.

Her üç markanın ürünlerinde organik pamuk, geri dönüştürülmüş polyester gibi ekolojik malzemeleri kullanmasının yanı sıra fiyat politikası olarak “sürdürülebilir olmayan” (Tablo 1’de “diğer başlığı altında gösterilmektedir.) ürünleriyle fiyat açısından çokça farkların olmadığı tespit edilmiştir. Tutundurma politikalarında ise “sürdürülebilirliği” vurguladıkları ve gelecek için taahhütlerde buldukları görülmektedir. Ambalajlarında ise tek kullanımlık ambalajlardan kaçındıkları ve plastik malzemeden kademeli olarak uzaklaştıkları söylenebilir.

## SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sürdürülebilirlik konusu yeryüzü kaynaklarının kullanımı ve ekosistemde oluşan tahrip açısından gelecek kuşaklara ait olanın onlara bırakılabilmesi açısından güncel olarak kendini göstermektedir. Bu konuya ilişkin olarak sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde geniş bir yelpazede incelendiği

görülmektedir. Nitekim moda endüstrisi de her türlü üretimin yapıldığı diğer alanlar gibi çevreye verdiği zararı indirgemek için bu sorumluluğu üstlenmekte ve sürdürülebilir ürünler ve uygulamalar oluşturabileceği stratejileri temele alan taahhütlerde bulunmaktadır. Bu durum kurumsal sosyal sorumluluk ve uluslararası anlaşmalar çerçevesinde müşterileri de cezbetme hedefiyle kendini göstermektedir. Moda endüstrisinde faaliyet gösteren markaların imajlarını iyileştirmeleri için sürdürülebilirlik bir konsept haline gelmektedir. Nitekim uluslararası arenada bilinen ve kitle pazar üretimi yapan markaların web sitelerinde sürdürülebilirlik başlığı altında ürünler sundukları görülmektedir.

Moda süreci bu ürünlerin üretilmesi ve müşterilerce kabulü ile devam eden bir süreç olarak, bu markaların, sürdürülebilirlik konseptini ticarileştirmesini beraberinde getirmiştir. Moda sektörü sürdürülebilirlik konseptiyle her ne kadar müşterileri cezbetmeye çalışsa da tüketicileri de bir taraftan sürdürülebilir tüketime çağıran bir konum almaktadır. Bu anlamda moda endüstrisi üreticilerinin sürdürülebilir tüketim için müşterilerini ikna çalışmaları yapabileceği, onları teşvik eden önemli birimler olarak konumlanabilirler.

Baudrillard (2015: 15-16) tüketimi bollukla ilişkilendirir ve çevremizde nesnelere, hizmetlerin, maddi malların çoğalmasıyla insanı kendisinden uzaklaştıran bir tüketim aşkınlığından bahseder. Buna ilaveten Bauman (2006: 94) tüketim toplumunda bireylerin tüketimlerdeki ana amacı sorgulamaktan uzaklaştığını, varoluşsal kaygılarından kurtularak tüketimi bir araç olarak kullandıklarını söylemektedir.

Baudrillard (2015) ve Bauman (2006)'nın tüketim toplumuna yaptığı eleştirilerden yola çıkılarak Veblen (1899: 22-171)'nin sembolik tüketimi kavramı bu defa "sürdürülebilirlik" üzerinden bu sembolün kullanımıyla tüketimin devam ettirildiği eleştirisi yapılabilir. Yalnız, uzun süreli kullanım, işlevsellik, tamir ve yeniden kullanım uygulamaları kaçınılmaz olan tüketimi bir nebze de olsa azaltabilir. Günümüzde nadiren devam eden giysilerin takası yerine markaların kendi mağazalarında takası kolaylaştırıcı rol oynaması, değişim yapması ve değişim alınan ürünleri onarması ve/veya hayır kurumlarına bağışlaması eski uygulamaya nazaran daha büyük çapta etki oluşturabilir.

Moda endüstrisinin göz önünde bulundurduğu sürdürülebilir moda/tasarım stratejileri kıt kaynakların kullanımını açısından elzem olup rekabette de göz ardı edemeyecekleri bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın sadece markaların sunduğu verilere dayanması çalışmanın sınırlılığıdır. İleride yapılabilecek çalışmalarda mevcut durumun tüketici davranışları ve eğilimleri çerçevesinde incelenmesi için tüketicilerin sürdürülebilir davranışları ile moda endüstrisinde onları etkileyen fiyat, ulaşılabilirlik, marka sadakati arasındaki ilişkilere bakılacak çalışmalar yapılabilir. Böylece markaların sürdürülebilir ürünlerinin tüketiciler tarafından kabulünü etkileyen faktörler ortaya çıkarılabilir.

**KAYNAKÇA**

- Ağdağ, O. N., Kırımhan, S. (1999). Denizli Organize Sanayi Bölgesi'nde Endüstriyel Katı Atık Durumu ve Geri Kazanımı. *DEÜ Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 2(1), s. 47-58.
- Ayanoğlu, S. G., ve Ağaç, S. (2017). Sürdürülebilir Moda Kavramına Yönelik Tasarım Fikirleri. *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 10(19), s. 252-273.
- Baudrillard, J. (2015). *Tüketim Toplumu*. 7. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Bauman, Z. (2006), *Küreselleşme*. 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Bauman, Z. (2018). *İskarta Hayatlar*. 1. Basım, İstanbul: Can Sanat Yayınları
- Dal, N. E. (2017). Tüketim Toplumu ve Tüketim Toplumuna Yöneltilen Eleştiriler Üzerine Bir Tartışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(19), s. 1-21.
- Doğanay, A., Ataizi, M., Şimşek, A., Balaban Sanlı, J., ve Akbulut, Y. (2012). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ali Şimşek (Ed.), Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Eser, B., Çelik, P., Çay, A., ve Akgümüş, D. (2016). Tekstil ve Konfeksiyon Sektöründe Sürdürülebilirlik ve Geri Dönüşüm Olanakları. *Journal of Textiles and Engineer*, 23(101), s. 44-60.
- Eurocert (2021). <http://www.eurocert.com.tr/fsc-belgesi.aspx> , Erişim Tarihi: 22.05.2021
- Fashion Futures 2025: Global Senerios for a Sustaionable Fashion Industry, url: <https://www.forumforthefuture.org/Handlers/Download.ashx?IDMF=57bdd748-72cc-4183-bf33-7125fef3a664>
- Fletcher, K. (2008). *Sustainable Fashion and Textiles: Design Journeys*, Erthskon: London. url:[https://books.google.com.tr/books?id=7mtPFUzjLYC&printsec=frontcover&dq=Kate+Fletcher+\(2008\)&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjV7KCK7djwAhW9gP0HHabxBmIQ6AEwAHoECAQQAg#v=onepage&q=Kate%20Fletcher%20\(2008\)&f=false](https://books.google.com.tr/books?id=7mtPFUzjLYC&printsec=frontcover&dq=Kate+Fletcher+(2008)&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjV7KCK7djwAhW9gP0HHabxBmIQ6AEwAHoECAQQAg#v=onepage&q=Kate%20Fletcher%20(2008)&f=false)
- İslamoğlu, A. H., ve Altunışık, R. (2013). *Tüketici Davranışları*, İstanbul: Beta Yayınları
- Joergens H. C. (2006). Ethical Fashion: Myth or Guture Trend?. *Journal of Fashion Marketing and Management*, (10), s. 360-371.
- Karalar, R., ve Kiracı, H. (2011). Çevresel Sorunlara Karşı Bir Çözüm Önerisi Olarak Sürdürülebilir Tüketim Düşüncesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, s. 63-76.
- Kose, S. G., ve Aydın, K. (2020). Sürdürülebilir Moda Perakendeciliği: Tüketici Algıları Üzerine Bir Araştırma. *Istanbul Business Research*, 49(1), s. 86-116.
- Kozak, M. (2010). Tekstil Atıkların Yapı Malzemesi Olarak Kullanım Alanlarının Araştırılması. *Yapı Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 6 (1), s. 62-70.
- Kozlowski, A., [Michal Bardecki](#), M., ve Searcy, C. (2012). Environmental Impacts in The Fashion Industry: A Life-Cycle and Stakeholder Framework, *JCC* (45): 15-34.

McGregor, S. L. T. (2007). Consumerism, The Common Good and The Human Condition [Feature Article]. *Journal of Family and Consumer Sciences*, 99(3), s. 15-22.

Odabaşı, S. (2016). Sürdürülebilir Moda Döngüsünde Moda Tasarımcısının Rolü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Anadolu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Razzaq, A., Ansari, N. Y., Razzaq, Z., ve Awan, H. M. (2018). The Impact of Fashion Involvement and Pro-Environmental Attitude on Sustainable Clothing Consumption: The Moderating Role of Islamic Religiosity, *SAGE Open*, 8 (2), s. 1-17.

Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, (1987). url: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>

Sharifi, A. (2016). From Garden City to Eco-urbanism: The Quest For Sustainable Neighborhood Development. *Sustainable Cities and Society*, 20, 1-16.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 19.04.2021-21.05.2021

Üner, İ., ve Başaran, F. N. (2016). Tekstilde Sürdürülebilirlik İçin Yöresel Ürünlerin Yaşam Döngüsü Değerlendirmesindeki Rolü: Çaput Dokumacılığı Örneği. *4. Yöresel Ürünler Sempozyumu ve Uluslararası Kültür Sanat Etkinlikleri bildiri Kitabı*, s. 243-252.

Veblen, T. (1899). *The Theory of The Leisure Class*, Macmillan Co.: NY, London.

Williams, K., ve Dair, C. (2007). A Framework of Sustainable Behaviours That Can Be Enabled Through The Design of Neighbourhood-Scale Developments. *Sustainable Development*, 15, s. 160-173.

<https://www.jeanologia.com/aboutjeanologia/> Erişim Tarihi: 22.05.2021

<https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/sweatshop> Erişim Tarihi: 17.11.2021